AUTEURS

41 **Antwerpen, R. van**, Register 2001

74 **Bakker, M.**, Hoveniersboerderij trotseert de tijd. Over de dreigende sloop van een bijzonder Utrechts pand

144 **Beek, G.A. van**, Veenendalers op de vlucht na doorbraak Grebbedijk

34 **Biemans, B., en Bogaers, L.**, Een leraar in hart en nieren. Een interview met dr. A. van Hulzen

46 **Blaauboer, M.**, Een zoon naar zijn vaders hart. De korte Utrechtse, academische carrière van Steven Jan van Geuns (1767-1795)

4 **Blok, P.A.**, Van de bestuurstafel: Vernieuwing

32 **Idem**, Van de bestuurstafel: Activiteit dankzij vrijwilligheid

60 **Idem**, Van de bestuurstafel: Prijzen

88 **Idem**, Van de bestuurstafel: Zomerslaap?

116 **Idem**, Van de bestuurstafel: Samen sterk

172 **Idem**, Van de bestuurstafel: Oud-Utrecht waarheen?

34 **Bogaers, L.**: zie B. Biemans

90 **Bruin, R. de** en **Pennings, J.**, Utrechtse kerken op een Californische heuvel. De Saenredam-tentoonstelling in het Getty Museum in Los Angeles

78 **Buiter, H.**, Eigenzinnige bewoners en gebrek aan ruimte. Bespreking van studie over stadsontwikkeling in Utrecht 1970-2000

95 **Delicat, J.**, Heropvoeding tot brave burger. Utrechtse gevangenissen 4: Rijksopvoedingsgestichten

50 **Eerden, P. van der**, Monumenten in vormloze brokken. Bespreking van een tweedelige beschrijving van buitens en dorpen op de Utrechtse Heuvelrug

147 **Hart, P.D. 't**, 'Kerels als boomen worden in een dag door de Griep weggemaaid'. De Spaanse griep 1918-1920

118 **Heus, W. de**, Park Voorn bedreigd in nieuwe stedelijke omgeving

14 **Hoekstra, T.**, 'Een paerdeken om de luyden op te pijnegen'. Utrechtse gevangenissen 1: kasteel Vredenburg

17 **Jansen, A.**, Literatuursignalement

40 **Idem**, Literatuursignalement

152 **Jongerius, R.T.**, Noodlottige vergissingen. Spoorwegongevallen in en rond Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog

77 **Jurritsma, L.**, Literatuursignalement

101 **Idem**, Literatuursignalement

127 **Idem**, Literatuursignalement

181 **Idem**, Literatuursignalement

128 **Koen, D.**, Tucht en discipline voor Jan Soldaat. Utrechtse gevangenissen 5: het Depot voor Discipline te Nieuwersluis

bijl. 2 **Kroes, P.**, Jaarrekening 2001

6 **Kuijper, M.**, Zes vrouwen op een kast. Het verhaal van de panelen op de beeldenkast in kasteel Sypesteyn

131 **Lieshout, M. van**, Dreigende opheffing Geveltekenfonds

174 **Meulen, J. van der**, 'Uit mededoogen met het lijdende dier'. Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

90 **Pennings, J.**: zie R. de Bruin

160 **Rhoen R.**, Twee klappen, een fluittoon en steekvlammen. De ontploffing van een hogedruktank voor stadsgas in Zeist in 1962

182 **Idem**, 'De uitzichten zeer mooi en het huis solide'. Het landhuis Molenbosch van J.D. Zocher jr. (1791-1870) exact gedateerd

66 **Santen, B. van**, De charme van regionale geschiedenis. Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

71 **Idem**, De weldaden der eenzaamheid. Utrechtse gevangenissen 3: het Wolvenplein

158 **Idem**, De verschrikkelijke storm van 1911

164 **Idem**, De brand van restaurant Azië

190 **Idem**, De sloop van de Stevensfundatie

98 **Schaik, T. van**, Twee seminarieheiligen op Lombok

187 **Seulijn, H.**, 'Doelmatig, veilig en sober, maar wel humaan'. Utrechtse gevangenissen 6 (slot): de Penitentiaire Inrichting Nieuwegein

18 **Smit, K.**, De kariatide en de Cadillac. Zeshonderd jaar Stadskraan en Keulse Kraan

62 **Stoppelenburg, N.**, Een juweel in restauratie. De roerige geschiedenis van kasteel Amerongen

132 **Idem**, Maliebaan 55: de architect, het concept en de opdrachtgeefster

122 **Vette, N.**, De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

5 **Vroemen, J.**, Cultureel Erfgoed: Van sojafabriek tot parkeergarage

33 **Idem**, Cultureel Erfgoed: Groeiende samenwerking

61 **Idem**, Cultureel Erfgoed: Aantastingen: een praktijkvoorbeeld

89 **Idem**, Cultureel Erfgoed: Monumentenzorgen

117 **Idem**, Cultureel Erfgoed: Gevraagd: visie en beleid

173 **Idem**, Cultureel Erfgoed: Beleidsvisie Singelgebied

38 **Vrugt, M. van de**, De Criminele Ordonnantiën en het lot van gevangenen. Utrechtse gevangenissen 2: het ancien regime

102 **Wiel, M. van der**, Open Monumentendag in teken van handel en industrie

44 **Wilmer, T.**, Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2001

104 **Woerden, C.A.M. van**, 'Kolven, het plaisir om sig in dezelve te divertieren'. Beknopte geschiedenis van een spel met vele varianten

UTRECHT STAD

14 'Een paerdeken om de luyden op te pijnegen'. Utrechtse gevangenissen 1: kasteel Vredenburg

18 De kariatide en de Cadillac. Zeshonderd jaar Stadskraan en Keulse Kraan

38 De Criminele Ordonnantiën en het lot van gevangenen. Utrechtse gevangenissen 2: het ancien regime

71 De weldaden der eenzaamheid. Utrechtse gevangenissen 3: het Wolvenplein

74 Hoveniersboerderij trotseert de tijd. Over de dreigende sloop van een bijzonder Utrechts pand (Van Zijstweg)

98 Twee seminarieheiligen op Lombok (Antoniuskerk aan de Kanaalstraat)

104 'Kolven, het plaisir om sig in dezelve te diverteren'. Beknopte geschiedenis van een spel met vele varianten

118 Park Voorn bedreigd in nieuwe stedelijke omgeving

122 De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

132 Maliebaan 55: de architect, het concept en de opdrachtgeefster

158 De verschrikkelijke storm van 1911

164 De brand van restaurant Azië

174 'Uit mededoogen met het lijdende dier'. Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

190 De sloop van de Stevensfundatie

UTRECHT PROVINCIE

6 Zes vrouwen op een kast. Het verhaal van de panelen op de beeldenkast in kasteel Sypesteyn (Nieuw-Loosdrecht)

38 De Criminele Ordonnantiën en het lot van gevangenen. Utrechtse gevangenissen 2: het ancien regime (De Bilt)

62 Een juweel in restauratie. De roerige geschiedenis van kasteel Amerongen

95 Heropvoeding tot brave burger. Utrechtse gevangenissen 4: Rijksopvoedingsgestichten (Zeist, Montfoort, Amersfoort)

128 Tucht en discipline voor Jan Soldaat. Utrechtse gevangenissen 5: het Depot voor Discipline te Nieuwersluis

144 Veenendalers op de vlucht na doorbraak Grebbedijk

160 Twee klappen, een fluittoon en steekvlammen. De ontploffing van een hogedruktank voor stadsgas in Zeist in 1962

182 'De uitzichten zeer mooi en het huis solide'. Het landhuis Molenbosch van J.D. Zocher jr. (1791-1870) exact gedateerd (Zeist)

187 'Doelmatig, veilig en sober, maar wel humaan'. Utrechtse gevangenissen 6 (slot): de Penitentiaire Inrichting Nieuwegein

PERSONEN

98 **Gonzaga, Aloysius van**, in: Twee seminarieheiligen op Lombok

132 **Boekhoven-Leydenroth, Adriana Johanna van**, in: Maliebaan 55: de architect, het concept en de opdrachtgeefster

98 **Borromaeus, Carolus**, in: Twee seminarieheiligen op Lombok

66 **Bruin, Renger de**, in: De charme van regionale geschiedenis. Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

122 **Cressant, Jacob**, in: De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

132 **Cuypers, Eduard**, in: Maliebaan 55: de architect, het concept en de opdrachtgeefster

174 **Ebeling-Wakker, J-F.**, in: 'Uit mededoogen met het lijdende dier'. Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

46 **Geuns, Matthias en Steven Jan van**, in: Een zoon naar zijn vaders hart. De korte Utrechtse, academische carrière van Steven Jan van Geuns (1767-1795)

66 **Hart, Piet 't**, in: De charme van regionale geschiedenis. Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

98 **Harzing, Wim**, in: Twee seminarieheiligen op Lombok

34 **Hulzen, A.van**, in: Een leraar in hart en nieren. Een interview met dr. A. van Hulzen

122 **Mollem, David van**, in: De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

6 **Ripa, Cesare**, in: Zes vrouwen op een kast. Het verhaal van de panelen op de beeldenkast in kasteel Sypesteyn

71 **Rooze, de**, in: De weldaden der eenzaamheid. Utrechtse gevangenissen 3: het Wolvenplein

90 **Saenredam, Pieter**, in: Utrechtse kerken op een Californische heuvel. De Saenredam-tentoonstelling in het Getty Museum in Los Angeles

174 **Sollman, Philippus**, in: 'Uit mededoogen met het lijdende dier'. Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

182 **Stoop, Johannes Bernardus**, in: 'De uitzichten zeer mooi en het huis solide'. Het landhuis Molenbosch van J.D. Zocher jr. (1791 - 1870) exact gedateerd

190 **Versnel-Schmitz, Machteld**, in: De sloop van de Stevensfundatie

182 **Zocher, J.D. jr.**, in: 'De uitzichten zeer mooi en het huis solide'. Het landhuis Molenbosch van J.D. Zocher jr. (1791-1870) exact gedateerd

RUBRIEKEN

Agenda en Berichten: 24, 52, 81, 109, 137, 193

Boekbespreking: 50, 78

Cultureel erfgoed: 5, 33, 61, 89, 117, 173

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2001: 44

Ledenvergaderingen Vereniging Oud-Utrecht: bijlagen bij nr. 2, bij nr. 5

Literatuursignalement: 17, 40, 77, 101, 127, 181

Register 2001: 41

Van de bestuurstafel: 4, 32, 60, 88, 116, 172

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

ABLOP: TS oct 1903
Jr 2002 dl 75
Utr V
46

Oud-Utrecht

75e jaargang

2002

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Zes vrouwen op een kast

Bloei en ondergang van Stads- en Keulse kraan

Utrechtse gevangenissen 1: kasteel Vredenburg

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT
2974 190 1

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030 - 241 31 15
06 - 241 334 94

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

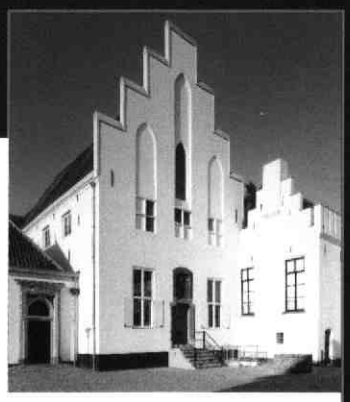

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925, 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143, 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

B-WP : TJ oct 1903 AB-IC

6 De beeldenkast van Sypesteyn

Wat is de betekenis van zes vrouwenfiguren op een monumentale kast in Kasteel-Museum Sypesteyn? De ontraadseling van het geheim van een meubelstuk barstensvol symboliek.

18 Kranen aan het water

De bedrijvigheid van havenarbeiders die met behulp van hijskranen goederen laden en lossen was lange tijd een alledaags tafereel in het centrum van Utrecht. De Stadskraan aan de Oudegracht en de Keulse Kraan aan de Nieuwekade zijn niet meer, maar wie goed kijkt ontdekt in de omgeving nog vele sporen van hun bestaan.

> Nieuw

Meer kleurenpagina's, een andere opening en twee nieuwe rubrieken (Utrechtse gevangenissen en Cultureel Erfgoed): de redactie blijft zich inspannen om het tijdschrift te vernieuwen en te verbeteren. We hopen dat het u bevalt.

> Inhoud

4 *Van de bestuurstafel*

5 *Cultureel Erfgoed*

MIEP KUIJPER 6 *Zes vrouwen op een kast*
Het verhaal van de panelen op de beeldenkast in kasteel Sypesteyn

TARQ. HOEKSTRA 14 *'Een paerdeken om de luyden op te pijnegen'*
Utrechtse gevangenissen 1: kasteel Vredenburg

17 *Literatuursignalement*

KEES SMIT 18 *De kariatide en de Cadillac*
Zeshonderd jaar Stadskraan en Keulse Kraan

24 *Agenda en berichten*

vereniging Oud-Utrecht februari 2002

Van de bestuurstafel

Vernieuwing

P.A. Blok, voorzitter

Wellicht vindt u het een wat vreemde titel. Vernieuwing is nu eenmaal niet de eerste gedachte die in je opkomt als je aan een historische vereniging denkt. Toch, wanneer ik aan het begin van ons nieuwe verenigingsjaar terugkijk en mijn oor te luisteren leg, komt het gevoelen in mij op dat onze vereniging bezig is zich te vernieuwen. Van belang is dan welk ijkpunt je neemt, tot wanneer je terugblikt.

Subjectief, maar toch niet willekeurig neem ik als referentiepunt 16 juni 1998, de dag van onze voorjaarsledenvergadering. De reden daarvoor is eenvoudig. Toen werd na de pauze gediscussieerd over de brief van drie verontruste leden. Die brief bevatte drie kernpunten. Oud-Utrecht zou stoffig zijn, te weinig jonge leden hebben. Het Tijdschrift zou te weinig uitstraling hebben. En aan de doelstelling het cultuurhistorisch erfgoed te beschermen zou meer en anders aandacht gegeven moeten worden.

Laten we eens zien hoe het sedertdien in en met onze vereniging is gegaan.

Het aantal jonge leden is helaas, voor zover ik kan nagaan, niet belangrijk gestegen. In de loop van dit jaar wordt een nieuw propagandaoffensief ingezet, maar het bestuur is zo realistisch geen aanzienlijke stijging van jeugdige leden te verwachten. Wel is sindsdien het aantal leden zeer fors toegenomen, van 1.700 tot 2.000. Dat is heel verheugend, want het geeft aan dat onze vereniging, ondanks relatief weinig jonge leden, bepaald niet uitsterft, integendeel. En het kan niet genoeg gezegd worden, het ledental is zeer belangrijk. Het bepaalt naar buiten toe een groot deel van de zeggingskracht van onze vereniging. Daarom blijft het onverkort van belang dat u, als lid, anderen ertoe brengt ook lid te worden. Zet u in, maak Oud-Utrecht een factor van nog groter gewicht. Oud-Utrecht stoffig? Bezie ik de activiteiten, dan zie ik al flink wat stof wegdwarrelen. Kan het beter? Altijd.

Dan is er ons Tijdschrift dat te weinig uitstraling zou bezitten. Sinds 1998 hebben zich vier belangrijke veranderingen voorgedaan. Er zijn kleurenpagina's verschenen. Het jaarlijks aantal nummers is recent van zes tot zeven toegenomen. De redactie is versterkt met een eindredacteur. En het soort artikelen is veranderd qua onderwerp, inhoud en toonzetting. Is de uitstraling toegenomen? Ik meen van wel. Veel is afhankelijk van schrijvers die artikelen aanleveren. De redactie doet haar uiterste best, maar het is niet haar taak zelf het Tijdschrift te vullen.

Het bestuur heeft veel waardering voor het werk van de redactie. Bij de presentatie van ons Jaarboek sprak ik dat nog uit en het werd door de aanwezige leden met applaus onderstreept. Van doorslaggevend belang is het hoge cijfer dat onze leden het Tijdschrift geven. Meer dan zestig procent kent een acht of hoger toe, slechts vier procent een onvoldoende. Naast mijn subjectieve mening zijn er gelukkig cijfers die een duidelijke taal spreken. Kan het beter? Altijd.

Het derde punt is dat meer en anders aandacht gegeven zou moeten worden aan het behoud van het cultureel erfgoed. Zo zou een rubriek van het bestuur in het Tijdschrift aanbeveling verdienen. Als goede Nederlandse oplossing werd vervolgens een werkgroep geboren: 'De commissie van acht'. Deze commissie, die geleidelijk tot een vijftal leden inkromp heeft zich, zoals eerder in mijn column vermeld (2000, nr. 2), ook met de andere twee knelpunten beziggehouden. Steeds meer werd echter over het behoud van het cultureel erfgoed gesproken. Ik herinner mij pittige discussies 's avonds in het Utrechts Archief, tot na sluitingstijd. Graag erken ik dat die gesprekken er in belangrijke mate aan hebben bijgedragen dat onze vereniging meer en anders aandacht is gaan geven aan het beschermen van het cultureel erfgoed. Het beleidsplan getuigt ervan, maar het blijft niet bij woorden alleen. Zo steunde de ledenvergadering unaniem het bestuursvoorstel zich als vereniging te weer te stellen tegen verdergaande aantasting van het Singelgebied in de stad Utrecht. En met ingang van deze jaargang verschijnt de rubriek Cultureel Erfgoed, waarin mijn medebestuurslid mevrouw Vroemen u op de hoogte zal houden van de ontwikkelingen en de activiteiten van onze vereniging. Kan het beter? Altijd.

Er is zeker geen aanleiding zelf voldaan achterover te leunen. Maar ontegenzeggelijk tekent zich naar mijn mening een lijn van vernieuwing af. Oud-Utrecht stoffig? Neem deel aan het groot evenement op 25 mei 2002 en laat u heerlijk uitwaaien.

Van sojafabriek tot parkeergarage

Jacquelien Vroemen

Zoals u waarschijnlijk weet heeft de gemeente Utrecht de sojafabriek (Cereol) uitgekocht. De Commissie Actuele Ontwikkelingen (CAO) heeft, vooruitlopend op eventuele verdere stappen van de vereniging, de situatie ter plaatse bekeken en informatie verzameld over de historie van het gebouw. De commissie is van mening dat het gebouw het waard is om in ongeschonden staat bewaard te blijven. Oud Utrecht heeft reeds contact gezocht met de Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed. Er is vooralsnog geen reden voor bezorgdheid, maar mocht dat nodig zijn dan zullen wij ons gezamenlijk sterk maken voor een goed behoud van dit mooie fabriekscomplex.

Met de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens voert de commissie al geruime tijd gesprekken over verschillende onderwerpen betreffende het cultureel erfgoed in het gebied van de Leidsche Rijn. Oud-Utrecht gaat de mogelijkheid onderzoeken de bestaande samenwerking te verdiepen en te verbreden naar andere betrokkenen.

De inventarisatie van (monumentale) panden in het stadsgebied binnen de singels is afgerond. De CAO heeft meer dan twintig ernstig ontsierende gevels geteld en bijna zeventig tamelijk ontsierende.

Wie meer wil weten over de gevelinventarisatie kan contact opnemen met de CAO, p/a Hugo de Grootstraat 10, 3581 XS Utrecht, telefoon 030-2322610. Of mail naar luit@tolsteeg.demon.nl.

De Stichting Zuilen en Vecht, die in de berichtgeving rond Daelwyck tot nu toe ten onrechte niet genoemd is, verblijdde de vereniging met de mededeling dat zij bezig is de tuin van Daelwyck in de voormalige omvang terug te brengen. De Vereniging Oud Utrecht steunt de Stichting in dit streven. Zo is door de CAO, samen met de Stichting Zuilen en Vecht, onderzocht wat de cultuurhistorische waarde van de tuin is. Het lijkt dat de wethouder zeer positief staat tegenover het behouden van een groot deel van de tuin. Ten slotte besteedt de CAO veel aandacht aan het behoud en de inpassing van restanten van de middeleeuwse stadsmuur en verdedigingstoren Het Paard in het singeldeel aan de Nieuwekade dat momenteel herstel wordt.

Hoewel de plannen natuurlijk al langer bekend waren, werd de Projectgroep Singels toch nog enigszins overvallen door de versnelling van de gebeurtenissen rond de parkeergarage in het Lucasbolwerk. Op 17 november kopte het Utrechts Nieuwsblad: 'Garage kan onder plein schouwburg'. Wie het artikel leest, begrijpt dat de betekenis van het woordje 'kan' hier wel erg moet worden opgerekt. Na weer een haalbaarheidsstudie (de vorige was niet 'positief' genoeg) is gebleken dat een parkeerkelder met zes lagen uit bouwtechnisch oogpunt mogelijk zou kunnen zijn. Dat het park 'niet ongeschonden uit de strijd komt' maakt het plan duidelijk niet 'onhaalbaar'; het is maar welke criteria je wenst te gebruiken. De Projectgroep Singels heeft, namens het bestuur, de leden van de Commissie voor Stationsgebied, Leidsche Rijn, Verkeer en Vervoer, alsmede de fractievoorzitters, uitgenodigd om op 30 november op locatie met eigen ogen te komen aanschouwen wat de desastreuze gevolgen zullen zijn van een ondergrondse parkeergarage voor het Zocherplantsoen. Ook de pers was uitgenodigd. Aan de uitnodiging hebben bijna alle commissieleden gehoor gegeven. Deskundigen uit de projectgroep hebben hen gedetailleerd geïnformeerd over de bedreigingen aan ons cultuurhistorisch en ecologisch erfgoed. In verschillende kranten is hiervan uitgebreid verslag gedaan. Wat dat betreft kunnen wij onze actie als geslaagd beschouwen. Wel teleurstellend was het, na afloop van de excursie van enkele raadsleden te moeten vernemen dat de parkeergarage 'er toch wel komt'.

Op 6 december vond de commissievergadering over de parkeernota plaats. Twee leden van de projectgroep hebben hier vier uur lang zitten wachten om hun zegje te doen, om vervolgens te horen dat het onderwerp parkeergarage werd doorgeschoven naar half januari. De projectgroep zal dan weer acte de présence geven.

Intussen is een ander deel van het gemeentelijk apparaat voortvarend aan de slag gegaan met een nieuw beheerplan voor het singelgebied. Diverse (belangen)groepen zijn gevraagd hierover mee te denken. De Vereniging Oud-Utrecht was gelukkig op tijd om zichzelf hierbij uit te nodigen. Samen met deze vakkundige en zeer betrokken denktank, zullen wij het komende jaar werken aan de realisatie van een zo goed mogelijk beheerplan. Wij hebben er echter wel op gehamerd dat wij verwachten dat, in ruil voor al dit werk, het beheerplan politiek gesteund zal worden. Immers: dezelfde wethouder die zich vierkant achter de parkeergarage in het Lucasbolwerk heeft geschaard, heeft zijn ambtenaren op het hart gebonden door te gaan met een beheerplan, dat het behoud van het Singelplantsoen hoog in het vaandel zal hebben staan. Nadere informatie bij de secretaris van de vereniging of via e-mail: jvroemen@hotmail.com

Zes vrouwen op een kast

Het verhaal van de panelen op de beeldenkast in kasteel Sypesteyn

Zes zinnebeeldige vrouwen sieren een monumentale kast in Kasteel-Museum Sypesteyn. Wie zijn zij en waaraan heeft de maker hun beeltenis ontleend? Een reconstructie van een kast met een bijzondere betekenis.

Miep Kuijper

Loosdrecht is vooral bekend als centrum van watersport. Die speelt zich grotendeels af in het gedeelte dat Oud-Loosdrecht heet. Het andere deel van het dorp, Nieuw-Loosdrecht, is veel rustiger. Grootste attractie daar is het Kasteel-Museum Sypesteyn. Jonkheer C.H.C.A. van Sypesteyn (1857-1937), de laatste telg van zijn geslacht, liet het kasteel bouwen op basis van een 18e eeuwse tekening van zijn stamslot. Dat kasteel zou gestaan hebben op de door Van Sypesteyn in Nieuw-Loosdrecht aangekochte grond. De bouw begon ruim een eeuw geleden, maar werd niet volgens de plannen voltooid. Wegens geldgebrek moest de jonkheer de werkzaamheden in 1927 staken. Van Sypesteyn, net als veel van zijn familieleden een verwoed verzamelaar van oude kunstvoorwerpen, wilde zijn aankopen onderbrengen in het kasteel, zodat hij ze in een geëigende omgeving kon tonen aan vrienden en bekenden. Daarmee kreeg het gebouw al min of meer een museale functie en als museum is het dan ook na de dood van de jonkheer blijven voortbestaan, tot op de dag van vandaag. De collectie telt voornamelijk voorwerpen uit de 16e tot 18e eeuw. Behalve uit een aantal familieportretten en een grote collectie Loosdrechts porselein bestaat ze uit schilderijen, beeldhouwwerk, klokken, waaronder heel bijzondere, zil-

De beeldenkast in de lage zaal van Kasteel-Museum Sypesteyn. Foto: Fotodienst Het Utrechts Archief

verwerk, portretminiaturen en veel curiositeiten. Tot de objecten die een nader onderzoek waard zijn behoort de kast die in dit artikel centraal staat.

De beeldenkast

De beeldenkast staat, samen met nog enkele andere kasten, in de zogenaamde lage zaal van het museum. Beeldenkasten zijn rijk gebeeldhouwde vierdeurige kasten die in Nederland gemaakt werden in de eerste helft van de 17e eeuw. Hun naam danken ze aan de drie vrijstaande beelden in de vorm van kariatiden die de stijlen sieren van de bovenste helft. In dit geval zijn het twee mannelijke en een vrouwelijke figuur. De laden en friezen zijn versierd met vazen, bladeren en vruchten en ook staan er kopjes van cherubijnen en leeuwen op. Wat echter vooral de aandacht trekt zijn zes panelen, twee op de boven- en vier op de onderdeuren, alle in de vorm van liggende rechthoeken. Op elk ervan bevindt zich een vrouwenfiguurtje omgeven door acanthusbladeren en granaatappels. Ieder figuurtje is voorzien van een of meer attributen. Van boven naar beneden en van links naar rechts zijn dat: paneel 1: een palmtak en een boek (afb.1), paneel 2: twee kinderen (afb.2), paneel 3: een zuil met banderol (afb.3), paneel 4: een vogel en een stok met ring (afb.4), paneel 5: een spiegel (afb.5), paneel 6: een kan en een beker (afb.6).

Ieder paneel lijkt een deugd of ondeugd voor te stellen, maar het is op het eerste gezicht niet helemaal duidelijk om welke (on)deugden het precies gaat. Tot nu toe gold als veronderstelling dat de vrouw met de kinderen (paneel 2) de Liefde (Caritas) voorstelt. De vrouw met de vogel (4) werd in verband gebracht met onkuisheid, terwijl de vrouw met de spiegel (5) een verbeelding van de IJdelheid zou zijn. De andere drie waren nog helemaal niet benoemd. Een diepgaandere studie lag voor de hand.

Personificaties

In 1593 beschreef Cesare Ripa uit Perugia in *Iconologia* de betekenissen van de personificaties die al bekend waren uit de Griekse, Romeinse en christelijke literatuur. Hij voegde er nog veel begrippen aan toe. In Amsterdam verscheen in 1644 een Nederlandse uitgave van Ripa's editie uit 1603 onder de titel *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands*. Dit boek kreeg grote bekendheid en heeft vrijwel zeker gediend als inspiratiebron voor de afbeeldingen op de panelen.

De maker kon de afbeeldingen in de Iconologia niet zonder meer overnemen. In het boek zijn bijna alle figuren staand afgebeeld. Vanwege het liggende formaat van de panelen lag een zittende houding meer voor de hand. Daarvan zijn echter slechts enkele voorbeelden in het boek te vinden, zoals de Achterklap (Detrattione, afb.7) die model lijkt te hebben gestaan voor de panelen 1, 2 en 4. Verder lijkt de maker gestreefd te hebben naar een zekere uniformiteit, zodat hij de Waarheid (afb.1), die eigenlijk naakt behoort te zijn, net als de andere figuren gekleed afgebeeld heeft. Een ander probleem

afb. 1

afb. 2

afb. 3

afb. 4

afb. 5

afb. 6, Foto's: Fotodienst Het Utrechts Archief

afb.7 Achterklap (Detrattione)

afb.8 Waarheid (Veritas)

afb.9 Vrijheid (Liberta)

vormde het grote aantal attributen dat Ripa bij elk begrip geeft. De houtsnijder loste dat volgens Ripa's eigen aanwijzingen op door het minimum aan voorwerpen af te beelden dat toereikend is om geen verwarring met andere begrippen te veroorzaken.[1]

Op het eerste paneel draagt de Waarheid (Veritas) een boek met een palmtak. Niet alleen haar naaktheid, maar ook de zon en de wereldbol van Ripa's voorbeeld ontbreken (afb.8). Voor de weergave van het bovenlichaam en de rechterarm viel de keuze op de Vrijheid (Liberta, afb.9). Voor het boek dat door de Waarheid wordt vastgehouden was de enige min of meer bruikbare oplossing te vinden bij de Wijsheid (Sapienza, afb.10). Dat de maker dit voorbeeld overnam lijkt aannemelijk, omdat in zijn versie het boek ook tegen het lichaam rust en niet op de schoot ligt.

Dat op het tweede paneel de Liefde (Caritas) staat, is zonder meer duidelijk, ook al ontbreken van het origineel (afb.11) de vlammende haren en zijn er slechts twee in plaats van drie kinderen te zien. De voorbeelden voor deze twee komen van Eerste Gedaente Voorbeeldelijck Ontwerp (Idæa, afb.12) en Vereeniginge der Liefde (Riconciliatione d'Amore, afb.13).

Op het derde paneel dat de Vriendschap (Amicitia) voorstelt zien we in vergelijking met het voorbeeld zowel een vereenvoudiging als een wijziging. De boom heeft plaats gemaakt voor een zuil met een banderol (afb.14). Omdat al eeuwenlang boom en zuil in betekenis onderling verwisselbaar waren, was dit dé oplossing om het attribuut 'boom' op een aanvaardbare manier in het liggende reliëf naast de zittende figuur te plaatsen.[2] De banderol met streepjes suggereert een tekst of afbeelding zoals te vinden op antieke Romeinse zuilen, bijvoorbeeld die van Trajanus.

Het voorbeeld voor het vierde paneel is de Ballingschap (Essilio, afb.15), bij Ripa een van de weinige mannelijke personificaties. Het kastpaneel leverde aanvankelijk een groot raadsel op, want er was geen enkele afbeelding te vinden van een vrouw met een vogel en een stok met een ring eraan. Voor het vermoeden dat dit beeld iets met 'vogelen' en dus met onkuisheid te maken zou hebben, viel geen bevestiging te vinden. De combinatie van vo-

afb.10 Wijsheid (Sapientia)

afb.11 Liefde (Caritas)

afb.12 Eerste Gedaente Voorbeeldelijck Ontwerp (Idea)

gel en stok is in de Iconologia van Ripa alleen te vinden in de afbeelding van een man in pelgrimskleren met verscheidene pelgrimstekens, waaronder een Jakobsschelp, op zijn pelerine. Kennelijk was er behoefte aan het weergeven van het begrip Ballingschap. Het bleef een raadsel dat er op dit paneel voor een vrouw en niet voor een man was gekozen, tot bleek dat het Nederlandse woord voor ballingschap vrouwelijk is.[3] Daardoor kon deze personificatie als 'Ballingschap' gedetermineerd worden.

Voor paneel nummer vijf koos de houtbewerker Ripa's voorbeeld van de Wijsheid of Voorzichtigheid (Prudentia, afb.16). Naast symbool van de ijdelheid kan een spiegel meer betekenissen hebben en niet alleen negatieve. Behalve wijsheid en voorzichtigheid rekende Ripa er ook de zelfkennis toe.[4] Door het weglaten van alle andere attributen valt op het paneel de volle aandacht op de spiegel. Zo'n afbeelding van de Prudentia, de wijze voorzichtigheid, was ook hier te lande begin 17e eeuw gebruikelijk.[5] De houding waarin de vrouw zit valt niet direct terug te voeren op een afbeelding uit de Iconologia. Het kan een variatie op verschillende afbeeldingen zijn of een navolging van andere prenten met dit ontwerp.

Het laatste, zesde paneel levert een probleem op. Tot nu toe waren alle begrippen en hun voorbeelden in de Iconologia te vinden. Voor dit paneel leek slechts één van Ripa's prenten, namelijk de Vrolijckheyt (Alegrezza) in aanmerking te komen. Het is de enige waar een drinkglas op staat maar verder geen fles, kruik of iets dergelijks (afb.17). Meer passend als voorbeeld bleek echter een gravure van Hendrick Goltzius (1558-1617) wiens werk grote bekendheid genoot. Tot een serie prenten van christelijke deugden van zijn hand behoort een afbeelding van de Maetigheyt (Temperanza, afb.18). Deze prent is gemaakt in de sfeer van de Italiaanse late renaissance maar is in de weergave op de kast geheel in stijl met die van de andere vrouwenfiguren verwerkt. De Maetigheyt in de Iconologia van Ripa draagt in haar linkerhand een paardentoom en rechts een uurwerk, terwijl achter haar een olifant staat. Dit beeld was in de Nederlanden echter veel minder bekend dan dat van de vrouw met kruik en beker.

afb. 13 Vereeniging der Liefde (Riconciliatione d'Amore)

Samenhang en betekenis

De zes begrippen zijn als volgt op de kast geplaatst:

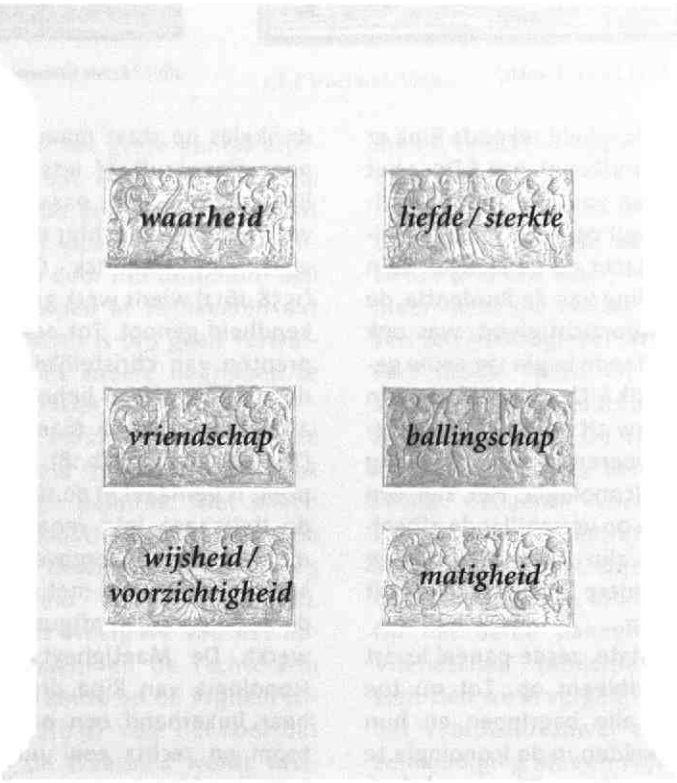

Al deze voorstellingen voorziet Ripa in zijn Iconologia van een uitgebreide toelichting. Bij de Waarheid met de grote palmtak (paneel 1) legt hij de nadruk op de betekenis van kracht en sterkte, van wijsheid en van de overwinning van de beproevingen die een gelovige in Christus voor die waarheid moet ondergaan. Het open boek verwijst naar de bijbel waarin we de waarheid der dingen kunnen vinden. Het boek is daarom een oefening in kennis en wetenschappen. De palm drukt de kracht van de waarheid uit. Zoals de palmboom niet wijkt voor druk, zo wijkt ook de waarheid niet voor tegenstrijdige zaken. Hoewel de palm van veel kanten tegenstand ondervindt, heft hij het hoofd op naar de hemel en groeit omhoog. Bovendien betekent de palm sterkte en overwinning.

Bij de Waarheid past het tweede paneel met zijn betekenis van de Liefde. Volgens de uitleg van Ripa is dit een door God gegeven bekwaamheid om Hem boven alles en onze naasten als onszelf te beminnen.

De zuil van de Vriendschap op het derde paneel staat bij Ripa voor sterkte[6] en duurzaamheid in voorspoed en tegenslag. Dit wordt nog eens extra benadrukt door de woorden in zijn voorbeeld, op het paneel gesuggereerd door de lijnen op de zuil. Bovenaan staan bij Ripa 'winter en zomer', op de band 'verte en nabijheid' en op de zoom van de rok 'dood en leven'. Volgens de tekst van Ripa vergaat een echte vriendschap niet. Of een vriend ver weg is of dichtbij, of tijd en geluk veranderen, zijn niet van belang: dan nog blijft de vriendschap bestaan tot in de dood.

Ripa's uitleg van de Ballingschap (aangeduid door de valk) op paneel nummer vier komt erop neer dat iemand buiten zijn wil met een band is gebonden. Zo'n man is door schuld of door het vermoeden ervan verbannen en veroordeeld om voor tijdelijk of voor eeuwig buiten het vaderland te leven. Net zoals de twee voorafgaande versterken ook de afbeeldingen drie en vier elkaars betekenis.

De spiegel van de Wijsheid/ Voorzichtigheid op het vijfde paneel geeft onder andere de zelfkennis weer, die bij de wijsheid hoort. Deze betekenis van de spiegel, waarin de mens ziet wat zich achter hem bevindt, was ook in de Middeleeuwen algemeen bekend, namelijk dat we rekening moeten houden met ervaringen uit het verleden om toekomstige gebeurtenissen het hoofd te kunnen bieden. Andere attributen die de wijs-

heid dan wel de voorzichtigheid benadrukken, waren voor een goed begrip overbodig.
Ripa geeft de volgende uitleg van de Matigheid die op het laatste paneel is afgebeeld met kruik en beker: in de Middeleeuwen hield matigheid dikwijls onthouding van sterke drank in. Het begrip wordt daarom voorgesteld als een vrouw die een vloeistof overgiet van het ene vat in het andere: wijn verdund met water (vergelijk het Latijnse *temperare* mengen én matigen).[7] In de 16e en 17e eeuw waren wijsheid/voorzichtigheid samen met de matigheid de deugden die voor christenen bij uitstek nastrevenswaard waren. Opnieuw zien we op deze twee panelen de wederzijdse betrokkenheid tot uitdrukking gebracht.

afb.14 Vriendschap (Amiticia)

afb.15 Ballingschap (Essilio)

Andere beeldenkasten

Door literatuuronderzoek en museabezoek konden negen andere beeldenkasten opgespoord worden. Anders dan de kast van Sypesteyn dragen zij op hun panelen afbeeldingen die één verhaal vormen. Soms is dat afkomstig uit de antieke Oudheid zoals de *Metamorfosen* van Ovidius, of uit de bijbel, zoals het verhaal van Suzanna en de Ouderlingen, het leven van Johannes de Doper of het leven van Jozef in Egypte. Heel opmerkelijk is dat het laatste onderwerp op liefst vijf kasten uitgebeeld wordt.[8] Veilingcatalogi vermeldden alleen kasten met afbeeldingen die meestal als allegorieën omschreven werden.[9] Bij kolommenkasten, die afgezien van het ontbreken van de drie beelden, sterk overeenkomen met beeldenkasten werd geen relevante informatie gevonden. Op één kolommenkast na, waarvan het programma grote overeenkomsten toont met de Sypesteynkast, want het bevat de beelden ballingschap, waarheid, voorzichtigheid, matigheid, gerechtigheid en sterkte.
Wat het meeste opvalt in voorgaande opsomming van de beeldverhalen is het naar verhouding grote aantal beeldenkasten met de geschiedenis van Jozef in Egypte. Bijbelse en mythologische historiestukken waren in deze tijd geliefd maar de variatie in onderwerpen was niet groot en in veel gevallen toonden ze overeenkomst met de eigentijdse geschiedenis.[10] Het is eigenlijk geen toeval dat de geschiedenis van Jozef (*Genesis* vers 37-50) meerdere malen op de kasten voorkomt, want zij biedt een geliefd beeld van de ideale 'wijze' die zich volledig laat leiden door de goddelijke voorzienigheid. Die voorkeur vinden we ook terug in de trilogie van treurspelen van Joost van den Vondel waarvan de delen *Joseph in Dothan* (1640) en *Joseph in Egypte* (1641) grote bekendheid kregen en vele malen uitgevoerd werden.
In die tijd telde ons land zeer veel immigranten uit landen als Frankrijk, Engeland, Vlaanderen en Duitsland, die vanwege hun geloof naar ons land waren gekomen. Anderzijds waren er veel Nederlanders die om diezelfde reden naar elders vertrokken. Het boeiende en kennelijk geliefde verhaal van Jozef, zoon van Jacob, over zijn belevenissen met onrecht, ballingschap en bevrijding uit nood door Gods hulp, zal velen hebben aangesproken, getroost en gesterkt, wanneer zij omwil-

afb.16 Wijsheid/Voorzichtigheid (Prudentia)

afb.17 Vrolijkheid (Allegrezza)

le van hun geloof moesten lijden en in een ongewisse situatie terecht waren gekomen.[11] De afbeelding van Jozefs verhaal op beeldenkasten moeten we tegen die achtergrond opvatten als een bewijs van hun godsvertrouwen.

De kast van Sypesteyn en ook de kolommenkast tonen zowel de sporen van lijden om het geloof als van godsvertrouwen. Op beide kasten komt immers de ballingschap voor die duidelijk een belangrijke rol heeft gespeeld. Bij de kolommenkast staat deze bovenaan naast de waarheid, die mogelijk (mede) de oorzaak is geweest van de ballingschap en eronder staan de vier belangrijke kardinale of zedelijke deugden. Het programma van de beeldenkast van Sypesteyn draagt echter een persoonlijker signatuur, die parallellen toont met het bijbelverhaal van Jozef. Het wekt de indruk dat deze kast is gemaakt voor dan wel geschonken aan iemand, die omwille van zijn geloofswaarheid stad of land heeft moeten verlaten en mogelijk nog in ballingschap verkeerde. Deze deugdzame persoon is pal blijven staan voor de waarheid en heeft in beproevingen stand gehouden, daarbij steun en hulp ontvangend van vrienden, met als tastbaar bewijs daarvan wellicht het geschenk van de beeldenkast.

De veronderstelling lijkt misschien gewaagd maar mogelijk hebben we hier te maken met een kerkelijk leidsman. Een bevestiging hiervoor, die tevens op een traditie lijkt te duiden, is te zien op een familieportret dat in 1772 werd gemaakt van Diederik van der Kemp, hoogleraar theologie aan de Leidse Universiteit. Achter hem op de wand is een grisaille te zien met daarop de afbeeldingen van de Waarheid en de Liefde, de deugden die op de Sypesteynkast de belangrijkste plaats innemen. N. Schadee zegt hierover in de begeleidende catalogus: 'Een passender allegorie is nauwelijks denkbaar voor een predikant die jaren lang het woord Gods had bestudeerd en gedreven door Caritas, aan zijn naasten uitgelegd.'[12]

Persoonlijke geschiedenis

Het onderzoek naar de beeldenkast van Sypesteyn heeft veel verrassingen opgeleverd. Het bleek, dat op de meest bewerkelijke van dit type kasten temidden van een overdadige decoratie soms gebeurtenissen uit de antieke oudheid of de bijbel zijn afgebeeld. Andere, in eenvoudiger uitvoering, zijn over het algemeen van personificaties voorzien. Bij de kast van Sypesteyn was het mogelijk om deze te identificeren en te vergelijken met andere afbeeldingen op een kast, die ook vervaardigd waren naar voorbeelden uit de Iconologia van Cesare Ripa.

Kasten in het algemeen en zeker rijk versierde beeldenkasten zullen vaak als geschenk hebben gediend en, wat met name kan gelden voor de twee kasten met de geschiedenis van Suzanna, ter gelegenheid van een huwelijk. Dat wil echter niet zeggen, dat alle beeldenkasten als bruidsgeschenk dienden zoals sommige auteurs veronderstellen.[13]

De beeldenkast van Sypesteyn heeft weinig weg van een speciale 'bruidskast', maar lijkt eerder een zeer persoonlijke geschiedenis uit te drukken. Met zijn bijzondere panelendecoratie is het een uniek exemplaar dat goed op zijn plaats is temidden van de vele curiositeiten waar het Kasteel-Museum Sypesteyn rijk aan is.

Miep Kuijper is kunsthistoricus

Dit artikel kwam mede tot stand dankzij de belangeloze en zeer gewaardeerde hulp van drs. A.J. van Run, hoofddocent vakgroep Kunstgeschiedenis en Archeologie van de Faculteit der Letteren aan de Universiteit Utrecht.

afb.18 Matigheid (Temperanza) volgens Goltzius

Noten

1. Cesare Ripa, *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands* (Amsterdam 1644), pagina 3 van de Inleidinghe: '['t] is daerom niet quad, datmen opmercking heeft van veele voorgestelde saecken, aengezien men van veele, het weinige en beste kan uytkippen, en die het meest tot ons voorstel, te passe komen: [...] Dewijl nu dan blijckt dat dese slagh van beeldenisse seer licht totte gelijckheyt, in haere bepaelinge, konnen werden gebracht, soo sullen wy seggen, datmen soo [...] uyt dese de hoofdstucken, of de voornaamste oorsaecken, kan trecken, waer uyt men de ordre kan nemen om dieselve toe te stellen.'
2. Hans Biedermann, *Prisma van de Symbolen* (Utrecht 1966) 438: 'Zuilen ..... Ze staan vaak in verband met de symboliek van bomen.'
   Gerd Heinz-Mohr, *Lexicon der Symbole* (Düsseldorf / Köln 1971) 250: 'Säule [...] Mit Basis und Kapitell symbolisiert die Säule auch den Baum des Lebens und die Achse der Welt.'
3. *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* ('s-Gravenhage 1970).
4. Ripa, a.w., 622: 'Het spieglen bediet de kennisse zijns zelven, konnende niemand zijn eygene saecken rechten, soo hy syne eygene gebreken niet kent.'
5. Zie o.a. de *Catalogus van de tentoonstelling Adriaen de Vries, Keizerlijk Beeldhouwer* (Zwolle 1998) 281.
   De tentoonstelling gehouden in het Rijksmuseum te Amsterdam toonde bijvoorbeeld een gravure van Jan Muller (1571-1628), Prudentia, naaktfiguur met spiegel, ca. 1597 naar een figuur van Adriaen de Vries.
6. Ripa, a.w., p.4 van de Inleidinghe: '[...] by gelijckenisse van de Sterckheyt, soo schildert men een Colomne of Pilaer, om dat dieselve in een gebouw alle de steenen en het getimmer draeght, dat daer op gebouwt is, sonder sich te bewegen of te wanckelen: seggende dat sulx is de Sterckheyt in den Mensch, om de swaerwichtigheyt van alle moeylijckheden en swaerigheden, die hem overkomen, te verdraegen.'
7. *Hall's Iconografisch Handboek* (Leiden 1992) 232.
8. Het verhaal van Jozef in Egypte bevindt zich op de beeldenkasten van: Baron den Beer Portugael te Den Haag, vermeld in: Ch. de Jong, *Holländische Möbel und Raumkunst* ('s-Gravenhage 1922); het Stedelijk Museum Het Prinsenhof in Delft; het Stedelijk Museum in Zwolle; het Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg; en het Metropolitan Museum in New York. De geschiedenis van Suzanna en de Ouderlingen is zowel te vinden in het Rijksmuseum in Amsterdam als op een afbeelding van een kast in het tijdschrift Origine 1999/1. Die van de Metamorfosen van Ovidius in het Fries Museum te Leeuwarden, terwijl de geschiedenis van Johannes de Doper te zien is in het Thaulow Museum in Kiel.
9. De gegevens zijn, voor zover beschikbaar, ontleend aan veilingcatalogi tussen 1950 en 1985 van Kunstveilingen Sotheby, Mak van Waay NV en Fred. Muller & Cie.
10. B. Haak merkt in zijn boek *Hollandse Schilders in de Gouden Eeuw* (Milaan 1987) 78, op, dat ten aanzien van de keuze van historiestukken in de 17e eeuw een vrij sterke, nogal beperkte traditie scheen te heersen. Men zocht in de antieke oudheid en het Oude Testament naar parallellen met de eigen tijd.
11. A.Th. van Deursen in *de Volkskrant* 28 januari 2000, 25, schrijft: 'Onder het bewind van de raadspensionaris Johan de Witt zijn meer predikanten uit hun stad verbannen dan ooit tevoren [...] Je kon beter lakenkoopman zijn dan dominee. Nederland anno 1650 was het land van de staalmeesters.'
12. N. Schadee in: *Aangenaam gezelschap, zes conversatiestukken van Nicolaas Muys* (Abcoude 1992) 35.
13. Zie voor opvatting van het begrip 'bruidskast' de *Catalogus van Meubelen en Betimmeringen* (Rijksmuseum, Amsterdam 1952) 42-49 en R. Baarsen, *Nederlandse Meubelen 1600-1800* (Zwolle 1993) 9-10. Voor weerlegging van deze mening zie: A. Hofstede, 'Een beeld van een kast', *Tijdschrift Origine* (Haarlem 2000) nr.6, 74-77.

'Een paerdeken om de luyden op te pijnegen'

Utrechtse gevangenissen 1: kasteel Vredenburg

De provincie Utrecht kent een rijke geschiedenis van gevangenissen. In deze jaargang van Oud-Utrecht presenteren we, in chronologische volgorde, zes korte profielen. Te beginnen met het gevang dat zich ergens in het kasteel Vredenburg bevond.

TARQ. HOEKSTRA

De bouw van Vredenburg begon in april 1529 met het doel de Utrechtse stadsbevolking na de machtsovername door keizer Karel V op 21 oktober 1528 onder de duim te houden. Daartoe lag er een garnizoen van Nederlandse, Waalse en Duitse soldaten, maar ook het gebouw zelf moest imponeren.[1]

In 1530 werd het Hof van Utrecht opgericht, dat naast politieke en bestuurlijke taken, vooral een juridische functie had als opperste rechtbank in Stad, Steden en Landen van Utrecht. Het Hof zetelde in een paar gehuurde vertrekken in het Elisabeths Gasthuis op de hoek van de Lange Elisabethstraat en het Vredenburg. Rechtbanken hebben met boeven te maken en die kun je - als ze eenmaal gearresteerd zijn -, tot hun vonnis het beste opsluiten in een 'huis van bewaring'. Welke plaats was er veiliger en dichterbij het Hof dan Vredenburg? Hoewel de eerste vermelding van een gevangenis op Vredenburg pas uit 1540 stamt[2], mogen we er van uitgaan dat Vredenburg vanaf 1530 als 'gevangenis' dienst heeft gedaan. In strikt juridische termen was het een huis van bewaring, omdat lange vrijheisstraffen in het toenmalige recht nauwelijks voorkwamen, lijfstraffen en verbanning des te meer. De bronnen gebruiken echter consequent het woord gevangenis.

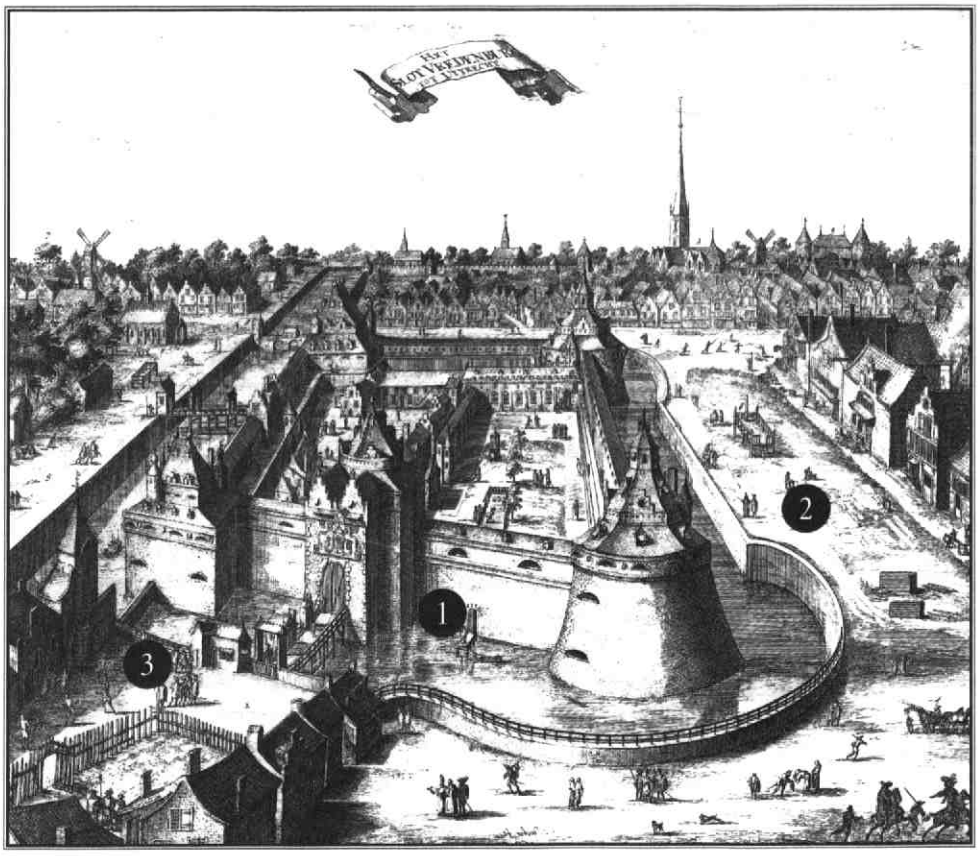

Vredenburg omstreeks 1535. Gravure uit 1656 door C. Decker naar een anoniem schilderij uit omstreeks 1535.
1) De poorttoren, waarin de gevangenen zaten.
2) Het schavot uit 1529.
3) De kruittoren op de voorburcht.
Foto: Het Utrechts Archief

Martelwerktuigen

Helaas vermelden - in tegenstelling tot de rentmeestersrekeningen - de zeer gedetailleerde inventarissen geen enkel vertrek als gevangenis.[3] Wel worden in de poorttoren een examenkamer en een *pijnkamerken* genoemd. In de examenkamer werden de gevangenen verhoord en als de functie van het pijnkamertje door zijn naam al niet duidelijk was: er stond een pijnbank in. In 1545 was er ook in de examenkamer een martelinstrument: *een paerdeken om de luyden op te pijnegen.*

Kennelijk was deze ene gevangenis op den duur niet voldoende, want in 1554 kreeg Jan Jansz, metselaar en burger van Utrecht 7£ (= pond) betaald voor *'t maecken opte sterckte van Vredenburch tUtrecht boven die poorte aldair een nieuwe gevangenisse daer men die gevangen leggen mach.* Airnt Spijcker, koopman en burger van Utrecht, leverde daarvoor twintig *loep calcx* voor 3£ (een loop bevat 72 liter). In de rekening over 1560 is sprake van *'t maecken van de tweede gevangenisse onder in den toorn* en van het repareren van de *bovenste gevanckenisse.* Dat het grotendeels houten 'inbouwen' geweest zijn, blijkt uit de aanschaf van *hout, balcken, plancken, rib-*

ben, platen, etc. voor de somma van maar liefst 100£. De meestersmid op Vredenburg, Andries van Broekhoven, leverde het bijbehorende ijzerwerk, dat voor een bedrag van meer dan 27£ beslist uit meer dan spijkers alleen bestaan zal hebben. Wat dat geweest kan zijn, lezen we in 1564 als meester Cornelis van Aelst, slotenmaker ruim 16£ krijgt voor het maken van *ketten, sloten, sluetelen, hantboeyen ende anders ... tot bewaernisse van den gevangens notelick*. Andere uitrustingsstukken zijn evenmin bemoedigend. In de kelder (van de poorrtoren?) bevond zich een *stock* - 'een werktuig om de beweging van een gevangene te beletten' - die in 1556 naar de gevangenis werd verplaatst. Acht jaar later werd ook de pijnbank uit de kelder gehaald en in de (verhoor)kamer opgesteld.

Maar ook aan het 'comfort' van de gevangenen werd gedacht. Zo was de soldaat Hendrick van Schalkwijk in 1555 twee dagen bezig met het *reynigen, schoonmaken ende suveren [van] die gevangenissen*. Om de boel ook schoon te houden, werden in het jaar daarna van honderd voeten plank vier *kackstoelen* gemaakt.[4] Voor de verlichting van de donkere ruimten in de poorttoren werden jaarlijks vetkaarsen gekocht.

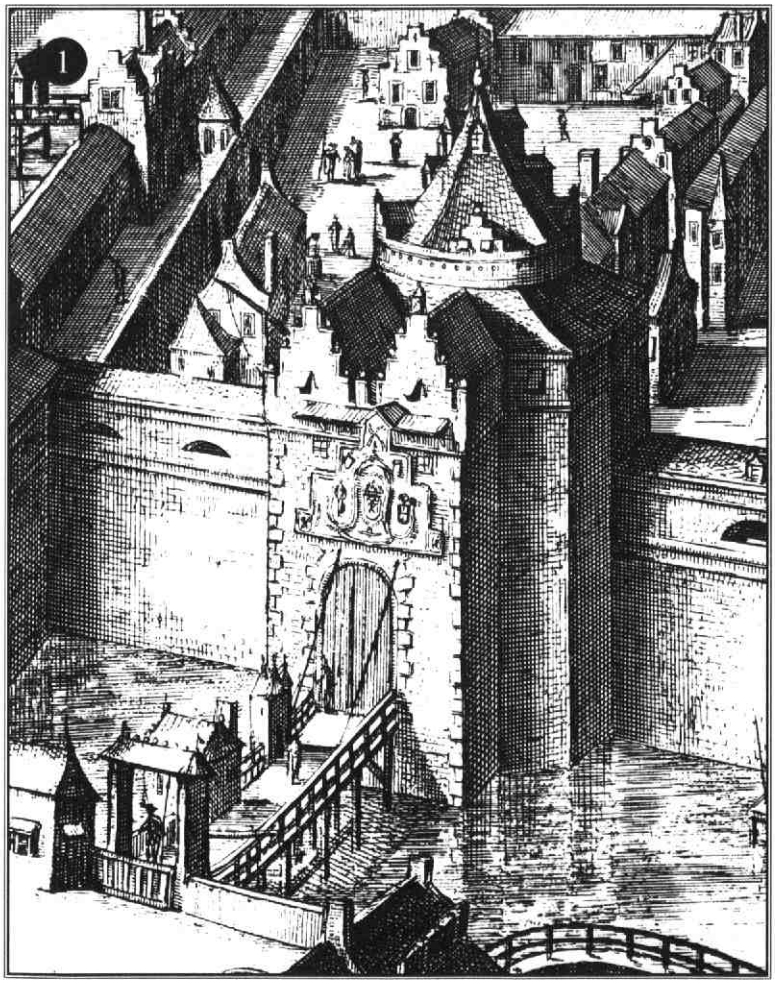

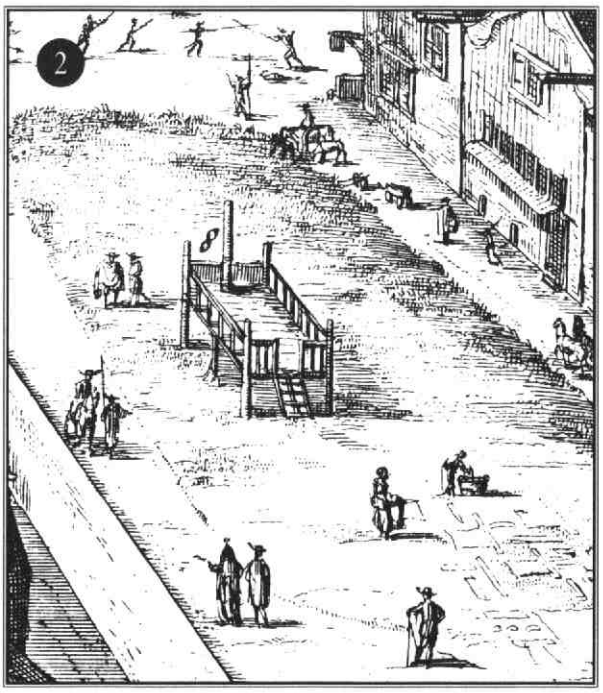

Oproer en ontregeling

Twee keer is er een gevangenisoproer aanwijsbaar: in 1557 werden vier soldaten/ambachtslieden betaald voor *'t maken van 't gevangenhuys dat bij de gevangens gebrooken was*, zodat het nodig was *die gevangenissen stercker te maicken mit sloten*. In 1563 was het weer mis, want meester Gabriel van den Bosch, steenhouwer, leverde een stuk Bentheimer steen waarmee *gerepareert in den toorn dat die gevangen gebroocken hadden*.

Vanaf 1568 raakte het leven op Vredenburg geheel ontregeld. Naast het gewone garnizoen van Nederlanders, Walen en Duitsers kwam er een groot aantal Spanjaarden te liggen. Zelfs de gevangenissen in de poorttoren werden als onderkomen gebruikt, zoals blijkt uit de mededeling uit 1572 dat er aan de kruittoren (op de voorburcht) *daer die gevangens nu ter tijt leggen* een tralie gemaakt werd.

'Een paerdeken om de luyden op te pijnegen'

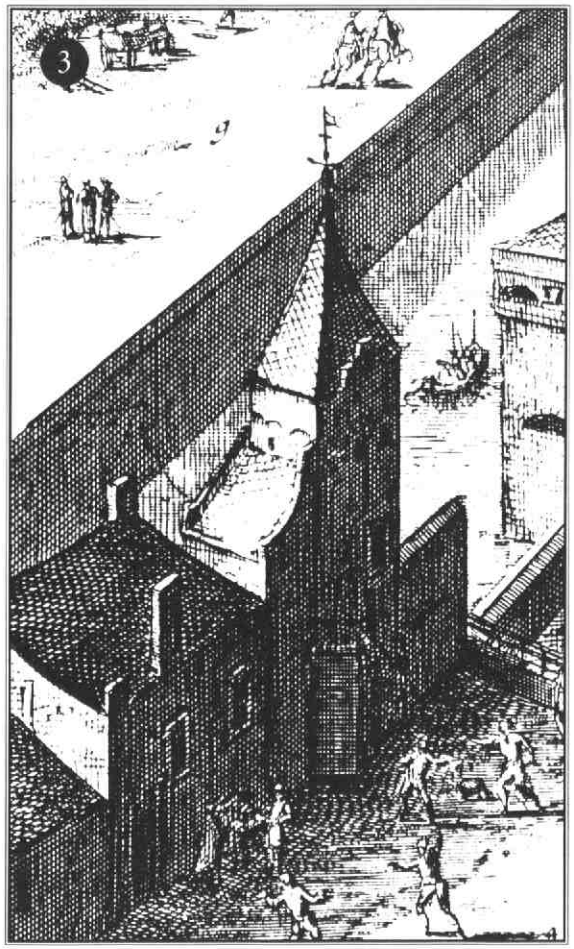

Zijdelings met de gevangenis had het schavot op Vredenburg te maken. Het was oorspronkelijk in 1529 door de kapitein van het kasteel opgericht om de werklieden van de bouw vrees aan te jagen. In 1564 geselde de scherprechter Albert Janss uit Vianen voor de somma van 9£ een zekere Cornelis Gijsbertss uit Driebergen, die vervolgens verbannen werd.

Dure gevangenen

De cipier op Vredenburg moest de gevangenen niet alleen bewaken, maar ze ook à 2 schelling per dag van voedsel en drank voorzien. Of hij dat bedrag - een half dagloon van een geschoold arbeider - ook werkelijk aan de *montcost* besteedde, onttrekt zich aan onze waarneming.

In de afrekeningen met de cipier worden de gevangenen zeer vaak bij name genoemd en - uiteraard - hoeveel dagen ze 'gezeten' hebben. Het aantal gevangenen lijkt vooral na het midden van de jaren vijftig van de 16e eeuw sterk toe te nemen. Ook de bouw van een tweede gevangenis in die tijd wijst daar op.

Het archief van het Hof van Utrecht bevat de gegevens over de juridische zaken met betrekking tot de gevangenen op Vredenburg. De rentmeestersrekeningen gaan vooral over de vaak hoge kosten van hun arrestatie, detentie en berechting. Zo heeft het verblijf van 83 dagen op Vredenburg van de ketter Dirck Thomass, kuiper en burger te Utrecht, 10£ 7s 6d gekost (s= schelling, d = duit). Voor zijn arrestatie, de stadsdokter (die hem na de tortuur weer mocht oplappen!), de executie (inclusief de kosten van de biechtvader) en het hout voor de brandstapel werd in totaal 23£ 3s betaald. Kampioen 'zitten' was Adriaen Gijsbertss van Schoonhoven, die in 1558 352 dagen opgesloten zat, wat 44£ kostte.

Niet iedereen werd onderhouden op een bedrag van 2s per dag. Het kind van Sophia Rijck Vosschendochter kon gedurende hun detentie van 61 dagen in 1558 kennelijk op 1s per dag bestaan. Daarentegen werd Jan Oldrynodes, *des keysers gevangen*, voor 7s per dag onderhouden, wat tot de dag van zijn onthoofding op 10 september 1546 voor 234 dagen 81£ 18s kostte. Nog duurder was René van Sint Govaert, *edelman franchois*, wiens kosten van 626£ 5s aan Peter Quaribbe, de kapitein van het kasteel, betaald werd. Hij zal daarom tijdens zijn gevangenschap in 1556 wel in het huis van Quaribbe verbleven hebben. Ook de beroemdste gevangene op Vredenburg, Philips van Marnix, heer van Sint Aldegonde, werd netjes behandeld. Expliciet wordt vermeld dat de turf, die in de eerste maanden van 1574 aangeschaft werd, ook moest dienen om hem warm te houden.

Noten

1. Zie Tarq. Hoekstra, 'Vredenburg, de bouw van en het leven op een zestiende-eeuwse citadel (1529-1532)', in: Geeske Bakker en Tarq. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen. 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht* (Utrecht 1997).
2. Twee bronnen, die vaak zeer gedetailleerde gegevens verschaffen, zijn de Rekeningen van de rentmeester-generaal (1529-1564, met helaas vele lacunes) en bijlagen uit 1572 en 1574, resp. in Het Utrechts Archief, Financiële Instellingen van de Landsheer, nrs 16-37 en 56 en de inventarissen uit 1530, 1532, 1536, 1541, 1545 en 1547 in Algemeen Rijksarchief, Grafelijkheids Rekenkamer, Rekeningen, 2e pak M-Z.
3. De inventarissen werden opgemaakt bij een wisseling van de kapitein van het kasteel, zodat de nieuwe kapitein wist wat hij aanvaardde. De inventarissen houden in 1547 op; pas daarna werden de nieuwe gevangenissen gebouwd.
4. Van dat hout werd ook nog *een bril op een privaet tot Hendrick Beyers* gemaakt.

Literatuursignalement

Anneke Jansen, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Tien eeuwen Maartensdijk : een landelijke gemeente in Midden-Nederland / Paul Brusse, Piet van Cruyningen en Ronald Rommes. Utrecht : Matrijs, 2001; 108 p.; ISBN 90-5345-186-2
Per 1 januari 2001 maken Westbroek, Achttienhoven en Maartensdijk deel uit van de gemeente De Bilt. De politieke, religieuze en economische geschiedenis van deze drie plaatsen gebaseerd op archiefonderzoek.

Rijksgebouwen : gerechtsgebouw Utrecht / [tekst Gerard Kerkvliet, Bart van Ratingen en Marieke Elfering ; samenst. en eindred. Deirdre van Asch ; fotogr. Joop van Reeken Studio ; Andy Mason en Joop van Reeken]. Rotterdam : 010, 2000; 80 p.; ISBN 90-6450-407-5
Fotoboek met architectonische beschrijving van het ex- en interieur van het nieuwe gerechtsgebouw aan het Vrouwe Justitiaplein te Utrecht.

D.O.S. 100 jaar 1901 23 maart 2001 [Utrecht] : [Schotanus & Jens], [2001]; 64 p.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de voetbalvereniging DOS op 23 maart 2001

Rehoboth School Veenendaal : jubileumboek 1951-2001 [Veenendaal] : Rehobothschool, [2001]; 70 p.

Zuilen toen Zuilen nog Zuilen was / W. van Scharenburg. [Utrecht] : [s.n.], 2001; 255 p. Uitgegeven ter gelegenheid van het 1250-jarig bestaan van de gemeente Zuilen.

Van Heuvelrug tot duin : natuurgebieden in Zuid-Holland en Utrecht / Jan van Gelderen ; [onder red. van Paul Asselbergs e.a.]. Nieuwegein: Staatsbosbeheer, [2001]; 239 p.; ISBN 90-901-3906-0
Beschrijving van de landschappen in Zuid-Holland en Utrecht die eigendom zijn van Staatsbosbeheer. Boek gaat in op de leefmilieus en hun geologische geschiedenis.

Focus op Bunschoten, Spakenburg en Eemdijk / Arie ter Beek. Zaltbommel : Europese Bibliotheek, 2001; 84 p.; ISBN 90-288-2714-5
Boek geeft aan de hand van foto's een beeld van de stedenbouwkundige en cultuurhistorische ontwikkeling in Bunschoten-Spakenburg en Eemdijk in de periode tussen 1930 en 1970.

"Er waren een Marokkaan, een Turk en een Nederlander..." : volkskundige en taalkundige opstellen over het vertellen van moppen in de multiculturele wijk Lombok / onder red. van Theo Meder. Amsterdam : Stichting Beheer IISG, 2001; VI, 210 p.; ISBN 90-6861-215-8
De resultaten van de transcripties van opnamen van passanten op het multiculturele buurtfestival Salaam Lombok vormen de basis van dit boek.

De Gertrudiskapel / [door J.N. van Ditmarsch ; onder red. van M. J. Dolfin]. [Utrecht]: Stichting Publicaties Oud-Utrecht, 2001; 31 p.; ISBN 90-5479-046-6 (Utrechtse Monumenten Reeks 6) Engelse editie: ISBN 90-5479-074-4

De muziekschat van Kasteel Amerongen : aspecten van het muziekleven op een adellijk huis / onder red. van Marieke Knuijt en Clemens Romijn. Amerongen: Stichting Vriendenkring Kasteel Amerongen, 2001; 96 p.; ISBN 90-803662-3-4
Bundel artikelen gebaseerd op onderzoek naar muziekbibliotheek en instrumenten van het kasteel Amerongen. De artikelen geven een beeld van het muziekleven van de bewoners van het kasteel en de rol die muziek speelde in het leven van de adel.

De Maartenskerk : eeuwenoude ontmoetingsplaats in het hart van Doorn / [tekst J.D. Meijer ; foto's Stichting Restauratie Atelier Limburg en Paul Evenwel]. Doorn: Nederlandse Hervormde Gemeente Doorn, 2000; 32 p.
Gids als leidraad bij de bezichtiging van de kerk. Voorafgaand de geschiedenis van de kerk in vogelvlucht tot en met de laatste restauratie in 1996.

De steentjes en het wonen : kroniek van honderd jaar Woningwet in Utrecht 1901-2001 / [samenst. en red. An Hulshoff Pol i.s.m. Josée de Jager en Nia Verkoren]. [Utrecht]: Gemeente Utrecht Dienst Stadsontwikkeling,[2001]; 35 p.
Uitgegeven door de Woonadviescommissie en de Dienst Stadsontwikkeling t.g.v. het honderdjarig bestaan van de Woningwet. De trends in de Utrechtse woningbouw tussen 1901 en 2001. Met fietsroutes door verschillende wijken in de stad.

Honderd jaar schietsportvereniging Prins Hendrik Veenendaal: een historisch overzicht van 1901 tot 2001 / door Wim Kroesbergen en Hans Weijers. Veenendaal: Studio WK, 2001; 99 p.
Jubileumboek beschrijft de geschiedenis van de oudste sportvereniging van Veenendaal. Vanuit het perspectief van de schietsport geeft het boek een beeld van de ontwikkeling van Veenendaal van kleine veenkolonie tot een dynamische gemeenschap anno 2001.

Rietveld in Utrecht / [Ida van Zijl ; eindred. Milou Halbesma ; fotored. en red. Jaap Oosterhoff ; tekstred. Dorine Duyster ; in het Engels vert. door Donald Gardner]. Utrecht: Centraal Museum, [2001];[118] p.; Tekst in het Nederlands met daarnaast de vertaling in het Engels. Omslagtitel: *Rietveld in Utrecht : burg, straat, kade, gracht, laan*; ISBN 90-73285-82-8
Wandel- en fietsroutes langs alle door Gerrit Rietveld ontworpen huizen en gebouwen in de stad Utrecht.

De kariatide en de Cadillac

Zeshonderd jaar Stadskraan en Keulse Kraan

Ooit stonden er in de havenstad Utrecht twee grote en meerdere kleine kranen voor het laden en lossen van goederen. De bekendste waren de Stadskraan voor de huidige Winkel van Sinkel en de Keulse Kraan aan de Nieuwekade. In de loop der eeuwen ondergingen de kranen vele gedaanteverwisselingen totdat ze, vrij roemloos, sneuvelden toen het havengebied steeds verder westwaarts opschoof.

Kees Smit

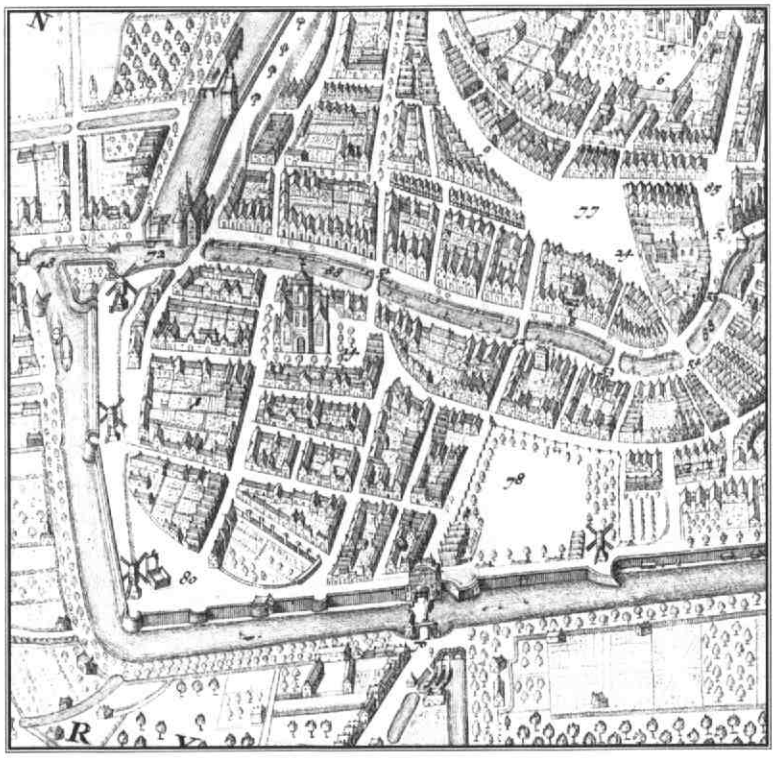

Op de gedetailleerde kaart die Jan van Vianen tekende, en die in 1695 door C. Specht in Utrecht werd uitgegeven, zijn zowel de Stadskraan aan de Oudegracht (bij nr. 5), als de Keulse Kraan bij de Bemuurde Weerd (bij nr. 48) duidelijk afgebeeld. Foto: Het Utrechts Archief

In de Middeleeuwen was Utrecht nog een haven van betekenis. De stad lag aan de Rijn, al was het via de Vaartse Rijn en de Lek, en stond in verbinding met het Europese achterland. Bij een middeleeuwse haven hoorde een stadskraan om goederen te lossen en te laden. De eerste vermelding van de Utrechtse kraan dateert van precies zeshonderd jaar geleden. De waag, die altijd nauw verbonden was met de kraan, werd al in 1367 genoemd. Tot halverwege de 19e eeuw stonden de waag en de kraan, het centrum van de Utrechtse haven dus, bij het huis Keyserryk, dat nog steeds het hoekhuis van het stadhuiscomplex vormt.

In 1840 verhuisden kraan en waag naar een nieuw aangelegde havengebied aan de Nieuwekade. Daar liep de Keulsevaart die de Vecht verbond met de Catharijnesingel.[1] De vaart vormde de verbeterde verbinding tussen Amsterdam en de Rijn, om de stad Utrecht heen. Die geïmproviseerde route maakte in 1892 plaats voor het Merwedekanaal, ook weer ver om de stad heen. En sinds vijftig jaar ligt die verbinding, door het Amsterdam Rijnkanaal, nog verder van het centrum. Door de bouw van Leidsche Rijn is de waterverbinding alweer ingehaald door de stad. En steeds volgde de kraan die nieuwe vaarweg.

Kraankinderen

Het woord *kraan* was oorspronkelijk de naam van de *kraanvogel*, maar kon daarnaast zowel *hijskraan* als *tap* betekenen. Die betekenissen zullen wel geïnspireerd zijn door de lange hals van die vogel. Elke haven, hoe groot of klein ook, had in de late Middeleeuwen een kraan. Hoewel de kraan een stadsaangelegenheid was, komen we het woord 'stadskraan' niet in oude woordenboeken tegen.

De stadsbestuurders verpachten de kraan meestal aan de plaatselijke wijnkopers, omdat hij vooral nodig was voor het laden of lossen van vaten wijn. De handelaren moesten niet alleen *craengelt* betalen, maar ook *scrodegelt* voor het vervoeren (*schroden*) en *roedegelt* voor de wijnroeier. Die gebruikte een roe als peilstok, om het accijns uit te rekenen. Craen-, scrode- en roedegelt worden vaak in één adem genoemd.

Een kraanmeester hield toezicht op de ploeg mannen die met de kraan werkten. Het klinkt gek, maar die heetten 'kraankinderen'. In geen enkele haven waren het er meer dan zestien, en hun werk bestond niet alleen uit het omhoog- of omlaag takelen, maar ook uit het versjouwen van de vrachten. Antwerpen had in 1263 al een kraan met een primitief tredrad, dat steeds werd vervangen door een verbeterde versie.[2] De tredraderen waren op den duur zo groot dat de mannen er in konden lopen, zoals een afbeelding van het Brugse rad op een schilderij uit 1551 laat zien.

Een eeuw geleden heetten de betreffende arbeiders nog steeds kraankinderen, ook al hadden ze grijs haar. Dat blijkt bijvoorbeeld

De kraan van Brugge, met kraankinderen in het tredrad, detail van het portret van Jan Fernaguut, van Pieter Pourbus (1524-1584) uit 1551, Groeningemuseum, Brugge.
Foto: Kees Smit

uit de herinneringen van een Middelburger opgeschreven in 1900 toen er alleen nog een model van de kraan in het museum stond: 'Wat heb ik als jongen meermalen naar de oude mannetjes gekeken, die men "Kraankinders" noemde en die als karnhonden de Kraan in beweging brachten! Die het beproefde meê te doen lag spoedig op zijn neus.'[3] Wie het beproeven wil (het valt echt niet mee) kan dat nog steeds in de Koppelpoort in Amersfoort.

Meestal was het tredrad overdekt, zodat de mannen beschut waren tegen regen en kou. Ook het hijstouw dat aan het eind van de balk over katrollen liep, was om die reden beschut, wat op oude afbeeldingen altijd goed te zien is.

Net als een molen kon ook het bovenstuk van de kraan om een as draaien. De lasten konden dus opgehesen en daarna zijdelings verplaatst worden. De kraan aan het Moriaanshoofd in Rotterdam was (te oordelen naar een kaart van 1582) waarschijnlijk achtkantig, met een draaiende kap en een lange schuin opgaande hals.[4] Die bij de Gapersbrug, daar dichtbij, had (op een kaart uit 1599) een wijde vierkante standaard en een draaiende kap en hals. De nieuwe kraan had een staartbalk met een windas en een rad met handspaken.

De *wip* was een eenvoudige kraan met een verticale paal waaraan een dwarshout hing dat met een ketting was vastgemaakt. Een touw liep over een katrol aan het ene einde van dat dwarshout en over een tweede katrol, die onderaan vastzat. Een paard trok het touw langs de straat, waardoor de last omhoogging. Minder zware objecten konden havenarbeiders met de takels van het schip zelf lossen of laden.

Paarden dienden ook bij andere kranen voor het verdere vervoer over straat. In Middelburg (waar in 1365 al een stadskraan was!) richtten kooplieden uit Andalusië in 1512 een verzoekschrift tot het stadsbestuur. Ze vroegen om vrijstelling van tol en een betere bediening van de kraan; er moesten meer gezellen en meer werkpaarden ingezet worden, vonden ze.

De Stadskraan aan de Oudegracht

De eerste stadskraan aan de Oudegracht werd in 1402 gebouwd en stond dichtbij de waag. Op de werf is in 1950 de grondslag van de kraan in het plaveisel gemarkeerd.[5] Op de plek van de kraan staat nu een kastanjeboom. Paarden sleepten de zware wijntonnen die door de kraan aan wal gezet waren, langs het (nog steeds aanwezige) wed omhoog. De kraan zelf werkte met een tredrad dat kraankinderen draaiende hielden. Op het bekende schilderij van Droochsloot uit 1625 is door het openstaande raampje een stuk van het rad te zien.

Het huis Kranenborch, dat deel uitmaakte van het St. Barbara- en Laurentiusgasthuis aan de Oudegracht, stond tegenover de stadskraan. Van Hulzen neemt aan dat de naam erop wijst 'dat hier een geslacht gewoond heeft, dat uit het Nederrijnse afkomstig was', en dat we moeten denken aan Kranenburg bij de stad Kleef.[6] Ik geloof eerder dat de naam ontleend is aan de stadskraan.

Het Raads Dagelijks Boek vermeldt de stadskraan op 31 januari 1532, wanneer de raad bepaalt dat de kraan verpacht zal worden tegen betaling van veertien gulden voor het kraanschip.[7] Dat schip zal wel gebruikt zijn om vrachten naar een andere plaats in de stad te vervoeren. Zes jaar later wordt bepaald dat pachters van het wijnaccijns ook de kraan in pacht krijgen. Als de kraan gebreken vertoonde, zo kregen de kraankinderen in 1550 te horen, dan moesten ze dat doorgeven aan het stadsbestuur.

De kariatide en de Cadillac

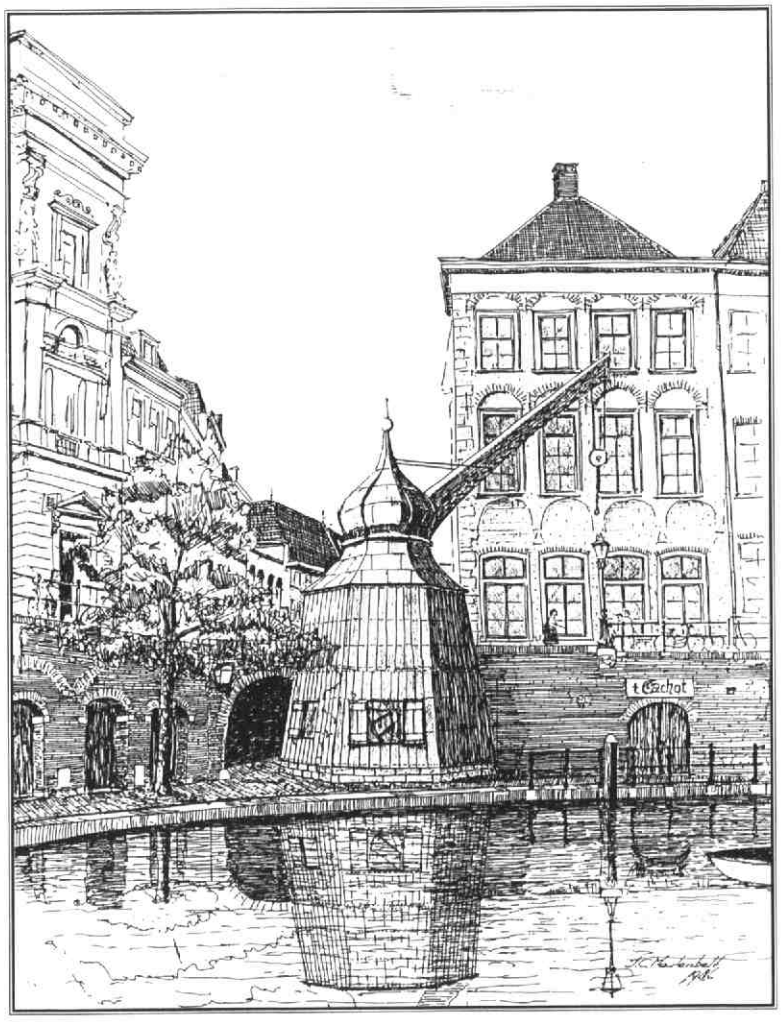

Zo zag architect J.C. Meulenbelt in 1986 de houten Stadskraan weer op zijn oude plaats aan de Oudegracht staan naast het wed naar de Ganzenmarkt.

In 1573 volgde de aanbesteding van een nieuwe kraan volgens het bestek van Gerrit Claesz van Overmeer. De aannemer moest de nieuwe kraan 'zeskant' maken 'ende uyte gront ophalen'. Kort daarna, op 14 november 1575, vinden we de volgende aantekening: 'Overcommen bij den rade dat Gerrit Claesz, houtcoper, voirts varen [haast maken] sall mit het maken van de raderen in de craen, volgende 't patroen ende besteck hem daervan gelevert. Ende de anderde [de tweede] cameraer zal deselve craen boven doen decken mit coper als 't anbestaeyt [aanbesteed] es geweest.' Dat is de kraan geworden met de uivormige draaikop die we zo goed kennen van diverse tekeningen en schilderijen.

In zijn studie over de stadskraan stelt de architect J.C. Meulenbelt dat de kraan omstreeks 1760 voor de laatste maal vernieuwd is. De onderbouw bestond uit metselwerk in classicistische stijl. Dat bleek niet bestand tegen krachten die er tijdens het hijsen op uitgeoefend werden en daarom moesten metalen banden de boel bij elkaar houden. De gemetselde kraan heeft op een schilderij uit 1764 een halfronde draaikap, in 1779 vervangen door een spitse kap, zoals allerlei afbeeldingen ons tonen.

Behalve de grote kranen bij de Weerd en bij het stadhuis stonden er op verschillende plekken kleinere kranen, waarschijnlijk 'wippen' (zoals er ook in Rotterdam een te vinden was). Zo moest "t cleyn craentgen' op 20 juli 1576 worden verplaatst van de Beyerbrug naar de noordzijde van de Gaardbrug. Op een tekening, toegeschreven aan Jan Breughel de Oude, circa 1615, zien we hoe er met een kraan bij de Bakkersbrug biertonnen worden opgetakeld.[8] Twee van die kranen zijn ook te zien langs de Oudegracht, op een tekening van Jan de Beijer, gemaakt omstreeks 1740. Overigens was er al heel vroeg, in 1244, een kraan in de buurt van Vreeswijk, de zuidelijke voorhaven van Utrecht, waar schepen of ladingen over de IJssel- of de Lekdijk getild werd.[9] Het zal de oudste kraan in de Noordelijke Nederlanden geweest zijn, en er zijn nog vermeldingen bekend uit de 16e eeuw.

De Keulse Kraan bij de Weerd

In de buurt van de Weerdsluis heeft ook altijd een kraan gestaan. Op een 16e eeuwse tekening is de kraan te zien aan de overkant van het water. Het is de prachtig getekende vogelvluchtkaart van de Antwerpenaar Anthonie van den Wijngaerde, uit circa 1558 en bewaard in het Ashmolean Museum in Oxford.[10] Op andere oude kaarten uit die tijd zien we wel de bekende kraan bij het stadhuis, maar niet die tegenover het bolwerk Sterrenburg. Noch de kaart van Braun en Hogenberg (circa 1572), noch die van Joan Blaeu uit 1649 laten die kraan zien. Pas op de gedetailleerde kaart die Jan van Vianen tekende, in 1695 uitgegeven door C. Specht in Utrecht, zijn beide kranen duidelijk afgebeeld. Net

als op de kaart van 1558 is de kraan aan de noordkant van de Weerdsingel te zien recht tegenover het bolwerk. De kranen zien er allebei hetzelfde uit, als ronde torens met een spits dak en een arm die schuin boven het water uitsteekt.[11]
Een andere aanwijzing voor het bestaan van een middeleeuwse of 16e eeuwse kraan aan de Weerdsingel is de naam van de Kraansteeg, nu -straat, recht tegenover de plek waar de kraan stond. Omdat de steeg net buiten de binnenstad lag, in de Bemuurde Weerd, is er weinig over te vinden. Van der Monde en andere historici hebben de voorstad links laten liggen. Een vermelding van de Cranensteech in de Weerd dateert van 3 juni 1584 en is te vinden in het Utrechts Archief in de reeks transporten en plechten (dat zijn overdachten van onroerend goed en hypotheken die het stadsbestuur registreerde). Naar we mogen aannemen was de steeg, net als het Kraanstraatje in Middelburg, genoemd naar de oude havenkraan.
Behalve de steeg vinden we ook nog het huis de Kraan, Oudegracht 17, niet ver van de plaats waar de oude kraan stond. Het grachtenhuis heeft in 1994 van de bewoners een moderne gevelsteen gekregen die een vat met een gouden kraan uitbeeldt. Rond 1558 was er in dit huis een brouwerij gevestigd die in 1630 (maar misschien al veel eerder) Die vergulde Craen heette. Het is het huis waarin Trijn van Leemput vanaf 1555 een aantal jaren woonde. Het vat met de gouden kraan lijkt dus heel toepasselijk, maar het had misschien toch een hijskraan moeten zijn. Om het nog verwarrender te maken, heeft Jeannot Bürgi in de lantaarnconsole schuin voor dit huis een kraanvogel, de Craen, uitgebeeld (de lange stenen snavel is er nu afgebroken).
Nog iets verderop ligt Groot en Klein Cranesteyn, Oudegracht 53/55, een vroeg 14e eeuws huizenpaar. Volgens Van Hulzen ontleende het huis zijn naam 'Then Craen' en later Cranesteyn aan Jan die Craen, die tegen het eind van de 14de eeuw eigenaar van het huis was.[12] Ook in dit geval blijft de vraag of die naam ontleend is aan de kraan die dichtbij stond. 'Then craen' betekent 'bij de kraan' maar 'ten' of 'in' was ook een gewoon voorzetsel bij een huisnaam. Bovendien was Crane of Craen een familienaam die al in de 13e eeuw of eerder voorkwam, en die dus in die vroege tijd aan de kraanvogel, en niet aan een stadskraan ontleend zal zijn. Twee huisnamen (én een steeg) vrij dichtbij de kraan maken het aannemelijk dat ze genoemd zijn naar de voor die buurt beeldbepalende havenkraan.
De kraan aan de Weerdsingel heette eeuwenlang de Keulse Kraan, maar hoe lang precies? De eerste vermelding die ik ken komt uit het Utrechtse begraafboek. Iemand woonde in 1650 'aen 't Cingel bij de Keulsche Craen.' Een jaar later lezen we over 'Jan Cleynpenninck, Ceulsche schipper, overleden in sijn schip in de Weerdt bij de Ceulsche Kraen [...] hier geen woenplaets houdende, ende alsulcx hier vrempt.'[13] Rijnaken legden hier aan om hun lading potten en aardewerk te lossen. Er was ook een herberg of veerhuis met dezelfde naam. De kraan was, en dat is heel merkwaardig, tot dan toe particulier eigendom.

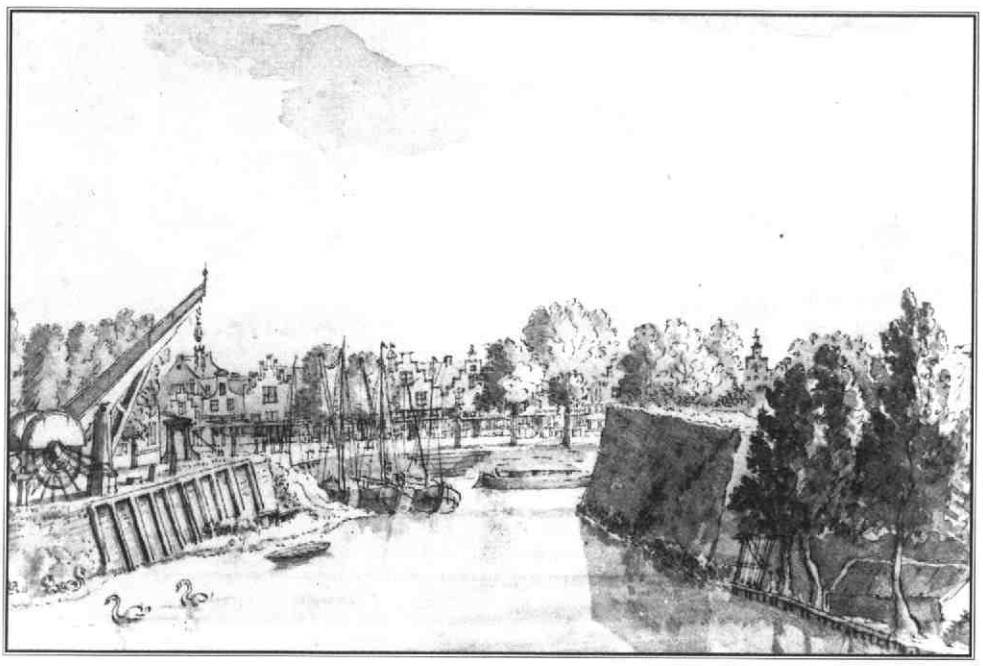

De Keulse Kraan; rechts het bolwerk de Morgenster en op de achtergrond de huizen van de Bemuurde Weerd OZ, 1737. Tekening in Oost-Indische inkt door Jan de Beider 1737.
Foto: Het Utrechts Archief

In een vroedschapsresolutie van 9 september 1644 krijgt Andries Goesberch toestemming om bij de 'ameide', de sluitboom buiten de Weerdpoort, een kraantje neer te zetten. Een half jaar later moet hij zijn kraan, die vooral diende voor het ophijsen van molenstenen, verplaatsen naar de overkant, tussen de sluis en de westelijke Weerdgracht. Toen Andries van Goedesberch (zoals hij nu heet) 25 jaar later was overleden, nam het stadsbestuur de kraan op 3 juli 1671 van de erfgenamen over voor 200 zilveren rijders.
Uit 1737 dateert van de Keulse Kraan (was het die van Goedesberch?) een nauwkeurige tekening van Jan de Beijer. Rechts is het bolwerk de Morgenster te zien, en op de achtergrond de huizen van de Bemuurde Weerd Oostzijde. Links zien we de kraan, een lange arm op een zuil, maar zonder tredrad. Er moest gesjord worden aan twee raderen met handspaken.[14] Een gelijksoortige houten kraan werd in 1858 nog in Vlaardingen gebouwd.
Op een tekening van T. Verrijk uit ongeveer 1780 zien we het bolwerk Morgenster met een kraan, als een grote luifel met een balkon, en een soort loods met een hoog schuin dak erachter. Het gaat hier niet om de Keulse Kraan,

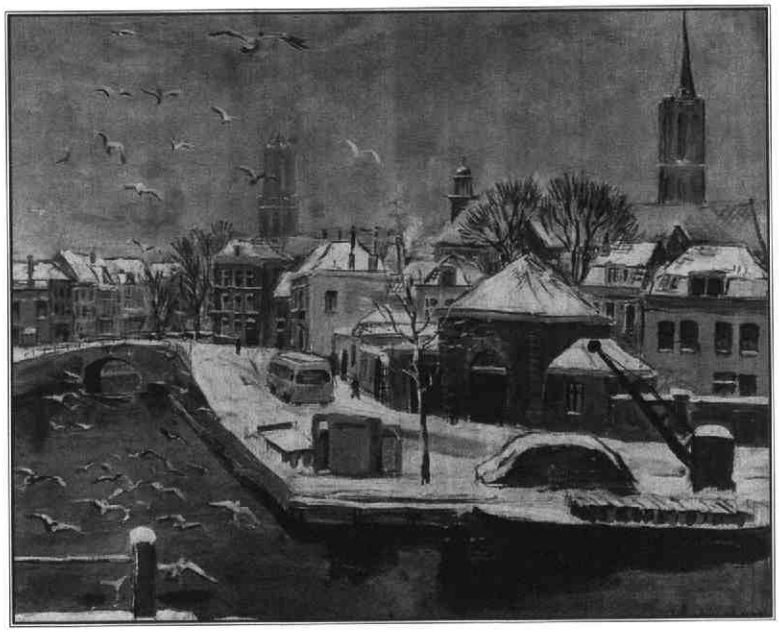

De Waag en de Stadskraan op de hoek van de Nieuwekade. Anoniem schilderij getiteld Weerdsingel, uit 1955, in een brochure van drukkerij Hoonte.
Foto : Het Utrechts Archief

al werd hij wel zo genoemd, en al was hij in zekere zin de opvolger van de eerdergenoemde installatie. Het is namelijk een particuliere hijskraan van de steenhouwer Jan Verkerk, die in 1754 toestemming kreeg om 'een machine te mogen stellen, om steen op te halen'.[15] In 1830 stond die kraan nog steeds op het bolwerk dat acht jaar later gesloopt werd.

Een ijzeren kraan

In 1824 werd de Keulsevaart, die meer scheepvaart door de Weerdsingel Westzijde bracht, in gebruik genomen. Daar moest het stadsbestuur op reageren, en dat was burgemeester Van Asch van Wijk wel toevertrouwd. In de jaren 1830 voerde hij een ingrijpende stadsvernieuwing door. De wallen werden gesloopt en vervangen door plantsoenen, woningen en fabrieken. Aan de Nieuwekade kwam, op de plaats van het in 1838 gesloopte bolwerk Morgenster, een havengebied met een waaggebouw en een nieuwe stadskraan, die de oude kraan en de waag bij het stadhuis vervingen. De nieuwe kraan is op talrijke tekeningen, gravures en vooral foto's te zien. Hij stond recht voor Van Rijn's Mosterdfabriek.

De oude stadskraan aan de gracht was in 1837 dramatisch ten ondergegaan. Hij bezweek aan de gietijzeren vrouwenbeelden die arbeiders uit een schip optakelden en die amper tien meter verderop als kariatiden voor de Winkel van Sinkel moesten gaan dienen. We weten precies de datum, zaterdag 9 september. Maar was die dramatiek niet een beetje theater van de oude kraan? Als het vijftig jaar eerder was gebeurd, was hij wel weer herbouwd, maar de tijden waren veranderd. Er was al een jeune premier gevonden, en zelfs de tweede viool spelen werd de oude kraan niet meer gegund.

In die tijd werden er niet alleen ijzeren beelden gemaakt, ook hijskranen konden voortaan ijzersterk gefabriceerd worden. Wel veel sterker, maar lang niet zo mooi als de oude houten kranen. Geen wonder dat de nieuwe Stadskraan het anderhalve eeuw uithield. Toch heeft die ijzeren kraan, net als zijn voorganger aan de Oudegracht, nog voor een tragikomisch incident gezorgd. In 1926 was duidelijk dat de oude kraan gebreken begon te vertonen. De Kamer van Koophandel klaagde dat het hefvermogen teruggezakt was van zes naar vier ton en dat de ouderwetse handbediening te langzaam was geworden. Op 14 maart 1927 'brak tydens het ophyschen van een Cadillac auto uit een vaartuig, de laadketting, waardoor de auto werd beschadigd'.

Ondanks de onderhoudsbeurt die de kraan kreeg, ging hij toch weer symptomen van bouwvalligheid vertonen, zodat de havendienst in 1929 voorstelde een nieuwe elektrische kraan aan te schaffen met een vermogen van tien ton. De kraan werd alleen wat opgeknapt, terwijl aan de nieuwe Veilinghaven een nieuwe kraan en een waaggebouw verrezen. De Keulsevaart had zijn tijd gehad, het Merwedekanaal had de toekomst.[16] De Stadswaag aan de Nieuwekade werd in 1930 buiten gebruik gesteld, de kraan had nog maar een beperkt belang. In maart 1968 vond hij een roemloos einde toen de hele kade afgebroken werd. In oktober 2000 was de kraan eventjes in het nieuws. Bij het uitgraven van de Weerdsingel Westzijde (waar sinds kort weer water stroomt) stuitte werklieden op de gemetselde fundering van de 19e eeuwse kraan. Een fototje in de krant, dat was alles, meer aandacht kreeg hij niet.

Intussen waren de twee kranen van het toneel verdwenen en was een scharnierpunt van de roemruchte Keulsevaart gedempt. Zo mocht Utrecht toch niet met zijn geschiedenis omgaan. In 1985 gaf wethouder W. van Willigenburg aan architect J.C. Meulenbelt opdracht de haalbaarheid te onderzoeken van reconstructie van de oude houten stadskraan bij het stadhuis. Leuk voor de toeristen en een verrijking voor de stad, vond hij. Meulenbelt maakte een uitgebreide studie van de kraan en presenteerde de gemeente twee mogelijkheden: hetzij een complete herbouw in de oorspronkelijke stijl, zodat de kraan weer kon werken als in de Middeleeuwen, hetzij eenvoudiger,

alleen de buitenkant. Het grote tredrad en het hijsmechanisme zouden dan weggelaten worden, en er kon bijvoorbeeld een theekoepel in gevestigd worden. Helaas verdween het mooie plan in een archiefkast, want er was geen geld.[17] Het enige wat er gerealiseerd is, is een gevelsteen tegen de werfmuur waarop de kraan uit 1837 te zien is. Het onderschrift luidt 'Stadskraan anno 1402 S.d.J. 1999'. De initialen zijn van de kunstenaar Stef Stokhof de Jong uit Wijk bij Duurstede.

Maar er is nog hoop. Architect P.L. van Gent, die indertijd met Meulenbelt samenwerkte, ziet nieuwe kansen voor een reconstructie. Hij is bestuurslid van de stichting Bouwloods, die het plan opgevat heeft na de voltooiing van het Statenjacht, de Stadskraan te gaan herbouwen. Meulenbelt is vorig jaar overleden, maar zijn ontwerp zal misschien toch nog uitgevoerd worden. Hopelijk krijgt die nagebouwde kraan een plekje aan de Veilinghaven, de "historische haven" waar Utrecht van droomt. Of, wat nog mooier zou zijn, op zijn oude plek aan de gracht.

Kees Smit was tot zijn pensionering werkzaam bij Het Utrechts Archief

Noten

1. De naam Keulsevaart stond in ieder geval vast in 1824, maar bestond vermoedelijk al veel langer.
2. Albert Himler, *Ergonomie in kraankabines van Antwerpse havenkranen vanaf 1263* (Antwerpen 1986; typoscript aanwezig in het Maritiem Museum Rotterdam).
3. P.W. Sijnke, 'De stadskranen van Middelburg' in: *Zeeuws tijdschrift* 23 (1982) 92-94.
4. R.H. Krans, ' "De kraen subject". De Rotterdamse stadskraan in het handelsverkeer tot ca. 1880", in: *Rotterdams jaarboekje* 1994, 150-208.
5. De jaartallen ontleen ik (met dank aan Kaj van Vliet) aan E.J. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten [...], deel 2: Utrecht* ('s Gravenhage 1956) 69. Helaas geeft dit boek niet aan waar die 'eerste vermelding' te vinden is.
6. A. van Hulzen, Utrecht: *de Oude Gracht.* deel 2 (Amersfoort 1991) 7.
7. Het middeleeuwse boek waarin de besluiten van het stadsbestuur opgeschreven werden.
8. Afbeelding in R.E. de Bruin e. a. (red.), *'Een paradijs vol weelde.' Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 245.
9. Kaj van Vliet,'Middeleeuws Utrecht, een markt in ontwikkeling', in: Jan Brugman, Hans Buiter en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht. Van de vroege Middeleeuwen tot nu* [Utrecht 1995] 8-43, aldaar 26.
10. Marijke Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht* (Utrecht 1989) nr. 1, schrijft: 'Over het algemeen wordt aan [zijn] stadskaarten een grote topografische betrouwbaarheid toegekend. Hoe dat voor Utrecht ligt moet nog onderzocht worden.' Tolien Wilmer van Het Utrechts Achief was, toen ik haar de plek aanwees, heel stellig dat dit een kraan was.
11. Donkersloot-de Vrij, a.w. nr. 20, vermeldt allerlei nieuwe elementen in deze kaart, bijvoorbeeld 'enkele molens', maar niet deze kraan.
12. A. van Hulzen, Utrecht: *de Oude Gracht.* deel 1 (Amersfoort 1991). 40.
13. *Utrechtse begraafboek* nr. 123, p. 364 en p. 395. Een vermelding in hetzelfde doop-, trouw- en begraafboek, 768 luidt: 'De heere mr. Andreas Allarst, advocaet 's hoffs van Utrecht, op de Runnebaen [...] sijnde het verstorven lichaem solemnelijck gebracht tot aen den Craen, alwaer 'tselve lichaem is gedaen in een schuyt om daermede naer Maerssen gevoert, ende aldaer begraven te werden.' (1655). Het kan hier om de stadskraan aan de Oudegracht gaan, maar gezien het vervoer naar Maarssen ligt de Keulse Kraan meer voor de hand.. Daar lagen de schepen die naar Amsterdam afvoeren.
14. Afgebeeld in J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen.* 4e druk (Utrecht 1984) 304. Het bijschrift geeft een verkeerde interpretatie.
15. Zie A. van Hulzen, *Utrecht op oude prenten: langs de Singel* (Utrecht 1982) 123.
16. Het Utrechts Archief: Archief Stadsbestuur 1814-1969, toegang 704 O, dossier VI 13995 met stukken over de vernieuwing van de stadskraan (1926-1929). Het Volksbuurtmuseum in Wijk C bezit een paar schilderijtjes van Wim Hagemans uit de jaren zestig, waar de kraan prominent op staat.
17. J.C. Meulenbelt, *De stadskraan van Utrecht* (Utrecht 1986; aanwezig in HUA).

Overige literatuur

G. Asaert, 'Scheepsbezit en havens', in *Maritieme geschiedenis der Nederlanden.* deel 1 (Bussum 1976) 180-205.

Matthijs A. Struijs, 'De Vlaardingse stadskraan 1625-1939', bijlage in zijn boek: *Om een bevaeren schip te maecken. Geschiedenis van de Vlaardingse scheepswerven* (Vlaardingen 1997) 163-176.

Agenda en berichten

Historisch café

Op *vrijdag 8 februari* is de heer Joosten, amateur-archeoloog gastspreker in het Historisch café, een maand later, op *8 maart* is dat de heer Munning Smit, voorzitter van de historische vereniging Nifterlake. *Beide bijeenkomsten vinden plaats in 't Weeshuid, Domplein 16 in Utrecht en beginnen om 17 uur. De entree is gratis.*

Excursie Willibrordkerk

Op *zaterdag 16 februari 2002* organiseert de activiteitencommissie, in samwerking met het Historisch Platform, een bezoek aan de Utrechtse Willibrordkerk. Deze rond 1890 gebouwde neogotische kerk wordt grootscheeps gerestaureerd. De restauratiearchitect, ir. Paul van Vliet, zal de historie van het gebouw en de verschillende facetten van het restauratieproces toelichten. Omdat de restauratie nog in volle gang is, is mooi het contrast te zien tussen de opgeknapte en de nog te herstellen delen van het kerkinterieur. Het bezoek dat aanvangt om 11.00 uur wordt rond 12.30 uur afgesloten met koffie, thee en een broodje op een historische locatie.
Plaats: Minrebroedersstraat 21, Utrecht. Kosten: € 5,50 (leden) of € 7,00. Aantal deelnemers: max. 20. Opgeven door te bellen naar (030) 294 76 61 (de heer M. Lemmens); spreek uw naam, telefoonnummer en aantal deelnemers in.

Excursie 'lelijk' Utrecht

Op *vrijdag 22 maart* organiseren Oud-Utrecht en het Historisch Platform een excursie naar een voorbeeld van jonge bouwkunst: de Neudeflat. Door velen gezien als een van de lelijkste gebouwen van Utrecht, lijkt de moeite waard dit zogenaamde monstrum aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Toen de flat - ontworpen door architect H.A. Maaskant - in 1960 werd opgeleverd was het het hoogste kantoorgebouw van Nederland. Hij is gebouwd op een vliegervormige plattegrond met betonnen vloeren om een centrale gesloten kern waarin zich de toiletten, keukenblokken, het trappenhuis en de liftschacht bevinden. Een metalen frame loopt aan de buitenkant langs de afzonderlijke gevels om zo de zwevende vloeren te ondersteunen. Omdat onderheien van de Neudeflat gevaar zou opleveren voor de omringende bebouwing, steunt de toren op een grote ondergrondse betonnen plaat.
De Neudeflat, die momenteel verhuurd wordt aan de gemeente, komt binnen afzienbare tijd leeg te staan. Hoewel er al een sloopvergunning is verleend, is de toekomst van het gebouw nog onzeker. Reden te meer om er, nu het nog kan, een kijkje te gaan nemen (óók van binnen).
Het bezoek aan de Neudeflat wordt gecombineerd met een uitstapje naar wat eertijds het grootste overdekte winkelcentrum van Nederland was, een in Utrecht zo mogelijk nog meer verfoeid gebouw: Hoog Catharijne. De gids zal kort uitleggen wat de oorsprong is van het totaalplan, dat, in tegenstelling tot de hierboven beschreven hoogbouwplannen rond de Neude, wél gerealiseerd is. De excursie eindigt met een drankje in, hoe kan het anders, Hoog Brabant in Hoog Catharijne.
Plaats: Neudeflat, Vinkenburgstraat 26. Datum en tijd: vrijdag 22 maart van 14 tot 16 uur. Kosten: € 8 (leden) € 11 (anderen). Aantal deelnemers: max. 20. Opgeven bij Jacquelien Vroemen (030) 266 29 14; spreek uw naam, telefoonnummer en aantal deelnemers in.

Oud-Utrecht-prijs 2002

Eind dit jaar wordt voor de vijfde maal de Oud-Utrecht-prijs uitgereikt. De Vereniging Oud Utrecht heeft deze prijs ingesteld om historisch onderzoek naar de geschiedenis van stad en provincie Utrecht te stimuleren en om dit onderzoek onder de aandacht van een breed publiek te brengen. Niet alleen professionele historici, maar ook amateur-historici, journalisten, publicisten en studenten die historisch onderzoek doen kunnen meedingen naar de prijs die bestaat uit een geldbedrag van € 2.250.
Het onderzoek moet betrekking te hebben op aspecten van de geschiedenis van stad en/of provincie Utrecht. Dat kan bijvoorbeeld gaan om politieke en sociale geschiedenis, cultuurgeschiedenis en rechtsgeschiedenis.
Ingezonden kunnen worden artikelen van minimaal 3.000 en maximaal 20.000 woorden, die geschreven c.q. gepubliceerd zijn tussen 1 juli 2000 en 1 juli 2002. Ook andere publicaties via andere media als websites of CD-Roms kunnen worden ingezonden.
Om mee te dingen naar de Oud-Utrecht-prijs moet de inzending vóór 1 september 2002 in het bezit zijn van de jury. Deze zal een potentiële winnaar voordragen aan het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht. Indien het winnende artikel nog niet eerder gepubliceerd is, neemt de vereniging een inspanningsverplichting op zich om het alsnog te doen publiceren.

Potentiële deelnemers kunnen een reglement voor deelname aan de Oud-Utrecht-prijs aanvragen bij het secretariaat van de vereniging, Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht (030) 286 66 11; fax (030) 286 66 00; e-mail: info@hetutrechtsarchief.nl

Publieksprijs tijdschriftartikel

Een nieuwe prijs die dit jaar wordt ingesteld is een publieksprijs voor het beste artikel in het tijdschrift Oud-Utrecht. In het decembernummer zullen de lezers van dit blad worden uitgenodigd een kandidaat voor deze prijs te nomineren. Alle artikelen kunnen meedingen naar de prijs. Niet alleen de winnaar ontvangt een boekenbon van € 50, ook een van de inzenders maakt door loting die kans.

Oproep auteurs witte-vlekkenplan

De Stichting Stichtse Geschiedenis heeft een overzicht opgesteld van onderwerpen uit de geschiedenis van Utrecht waarover weinig of niets is gepubliceerd. De Vereniging Oud-Utrecht heeft besloten voor de komende jaren enkele onderwerpen uit dat 'witte-vlekkenplan' te adopteren. Voor de komende jaren komt onderzoek over de volgende onderwerpen in aanmerking:

- agrarische geschiedenis, inclusief waterschapsgeschiedenis;
- cultuurgeschiedenis in de 20e eeuw;
- mentaliteitsgeschiedenis;
- verzuilingsgeschiedenis.

Het bestuur nodigt auteurs uit om over één van deze onderwerpen oorspronkelijk onderzoek te doen dat van wetenschappelijk gehalte is en dat moet uitmonden in een artikel voor het Jaarboek van circa 30 bladzijden.

Auteurs kunnen zich vóór 1 juni melden bij het bestuur met een opzet van hun onderzoek. Vervolgens bepalen het bestuur en de Jaarboekredactie hun keuze. Met de auteur zal een contract worden afgesloten. De auteursvergoeding bedraagt € 3.400. Het reglement kan worden aangevraagd bij de secretaris van het bestuur, mevrouw T.Wilmer (030) 28 666 11.

17e Nicolaas van der Monde-Lezing

Catharina L. van Groningen: Het leven op de Stichtse Lustwarande vanaf de 17e tot de 20e eeuw

Dinsdag 19 februari 2002, Pieterskerk Utrecht, aanvang 20.00 uur, toegang gratis.

De Stichtse Lustwarande, parel van Utrecht, was in het begin van de 20e eeuw de meest bezongen landstreek van Nederland. Deze reeks van schitterende buitenplaatsen aan de zuidwestflank van de Utrechtse Heuvelrug heeft helaas de afgelopen vijftig jaar aan glans ingeboet. Op sommige plekken dreigt zij zelfs helemaal ten onder te gaan in het geweld van tomeloze nieuwbouw en een uitdijende infrastructuur.

Het was een aangename plaats om te verblijven, zeker voor een rijke stedeling die in het voorjaar en de zomer de drukke, lawaaierige stad wilde ontvluchten. Naast de bestaande adellijke huizen en kastelen werd vanaf de 18e eeuw en vooral begin 19e eeuw een gestaag groeiend aantal nieuwe buitenplaatsen aangelegd. Statige, luxe huizen waren het, alle omgeven met tuinen volgens de laatste mode. Het strakke keurslijf van de geometrische, formele tuinstijl maakte plaats voor de landschapsstijl waarin het huis en de bijgebouwen de stoffering van dat landschap vormden. Het huis functioneerde als decorstuk, en was licht gepleisterd om zo fraai mogelijk te contrasteren met het omringende groen van de natuur.
Na de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog werden de kosten van onderhoud aan huis en park te hoog voor de particulier. Huizen kwamen leeg te staan, vervielen, werden verkocht, gesloopt of aangepast aan een nieuwe bestemming. Parken verwilderden bij gebrek aan regelmatig onderhoud. Van de parken en tuinen werden grote stukken afgesnoept voor bedrijfsnieuwbouw. Parkbossen maakten plaats voor woningbouw en de straatweg, de ader en ruggengraat, werd verbreed. Is dat het definitieve einde van een bijzonder cultuurgoed?

De Van der Monde-lezing gaat in op al deze aspecten en geeft tevens antwoord op vragen als 'Wie waren nu die eigenaren die zich een buiten konden veroorloven? Waar kwamen zij vandaan? Wat was hun sociale positie? Hoe bewoonden zij hun buitens?'

Catharina L. van Groningen is cultuurhistorica en werkt bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Zij is de auteur van de twee geïllustreerde Beschrijvingen over de Sticht Lustwarande: Buitens in het groen (1999) en Dorpen en landelijk gebied (2000).

De Nicolaas van der Monde-lezingen worden georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht. Adres: Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht. Nadere informatie: mevr. T. Wilmer, (030) 28 666 11.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr. 1, februari 2002 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00.
*Het **internetadres** van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl*

*U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:*
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt € 25 per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / huisgenootlidmaatschap € 10 / instellingen zonder winstoogmerk € 25 / instellingen met winstoogmerk € 50
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, J. Torenbeek, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 2/2002: 24 februari

*Uw **bijdragen** kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy (in Word of WordPerfect).*
Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres.
Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOOGAARD
MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-boogaard.nl/info@beaufort-boogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets me
kunst en cultuur. Eerlijk gezegd
we zijn er gek op. En onze
smaak is al even breed als die
van u. Popmuziek of klassiek,
Cobra of impressionisme, vaan-
delzwaaien of klootschieten,
het is ons allemaal even lief.
Daarom krijgen heel veel ver-
schillende evenementen onze
steun. En u krijgt van ons een
gratis Museumjaarkaart op uw
Europas. Want we willen graag
dat iedereéén kan genieten van
kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

10 oct 1903

Oud-Utrecht

75e jaargang

2

2002

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Dr. A. van Hulzen, een leraar in hart en nieren

Steven Jan van Geuns, een 18e eeuwse academische carrière in de knop gebroken

Utrechtse gevangenissen 2: het ancien regime

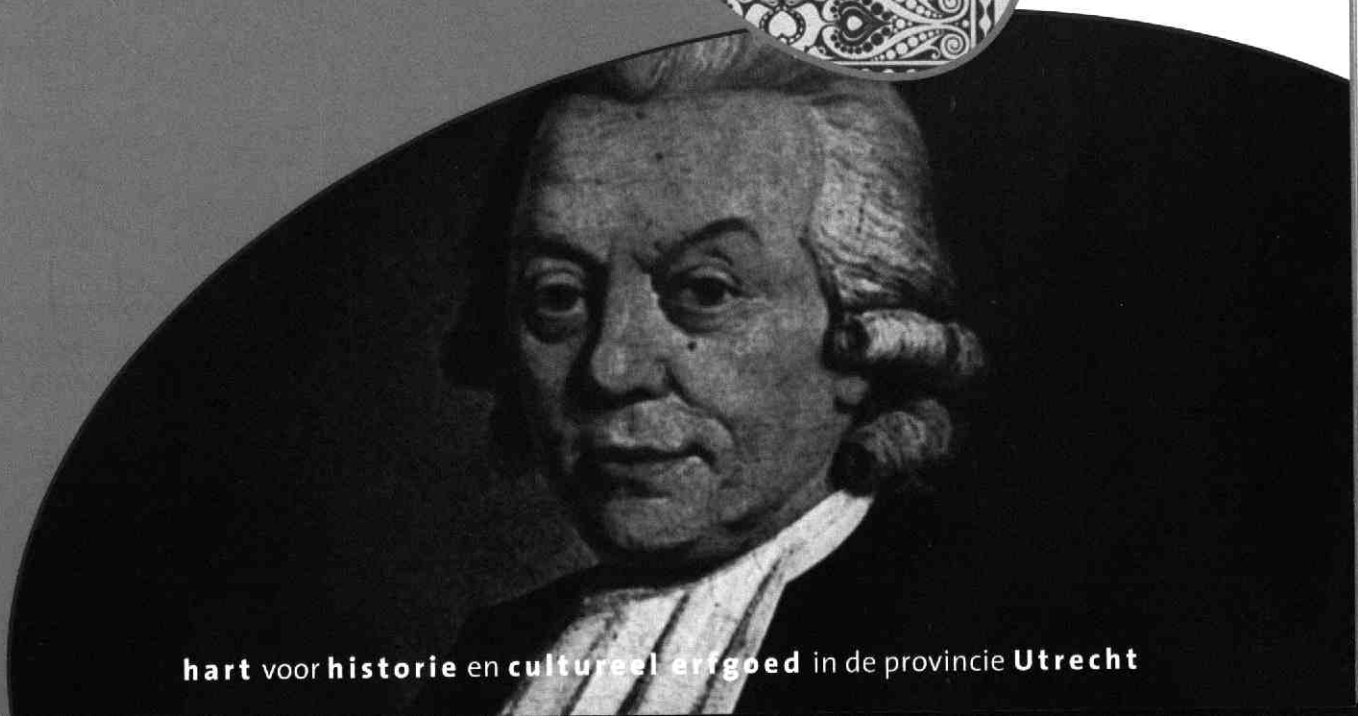

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

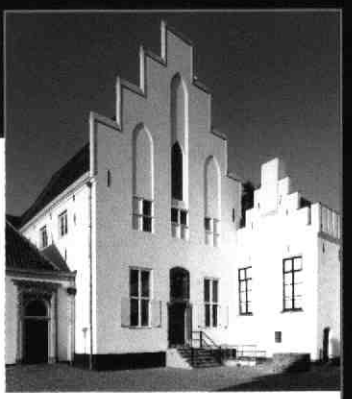

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

-109 LTJ oct 1903 AC-JC

34 Nestor van de Utrechtse geschiedschrijving

'Ik wil bereiken dat mensen niet als een vreemde door hun eigen stad lopen.' Duizenden Utrechters kennen zijn boeken en lezen nog wekelijks zijn rubriek in het Stadsblad. Een interview met dr. A. van Hulzen (1905) over zijn eigen geschiedenis, de Utrechtse Patriottentijd en de Vereniging Oud-Utrecht.

45 Een zoon naar zijn vaders hart

Dankzij de connecties van zijn vader Matthias van Geuns en zijn eigen wetenschappelijke talenten verliep de academische carrière van Steven Jan van Geuns voorspoedig. Tot 1795 toen er een even abrupt als tragisch einde kwam aan zijn jonge leven.

50 Verbrokkelde monumenten

Kritische bespreking van twee kloeke boeken over buitens en dorpen op de Utrechtse heuvelrug.

> Inhoud

32 *Van de bestuurstafel*

33 *Cultureel Erfgoed*

Bini Biemans, Llewellyn Bogaers 34 *Een leraar in hart en nieren*
Een interview met dr. A. van Hulzen

Marijke van de Vrugt 38 *De Criminele Ordonnantiën en het lot van gevangenen*
Utrechtse gevangenissen 2: het ancien regime

40 *Literatuursignalement*

41 *Register jaargang 2001*

44 *Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2001*

Marianne Blaauboer 46 *Een zoon naar zijn vaders hart*
De korte Utrechtse, academische carrière van Steven Jan van Geuns (1767-1795)

Peter van der Eerden 50 *Monumenten in vormloze brokken*
Bespreking van een tweedelige beschrijving van buitens en dorpen op de Utrechtse Heuvelrug

52 *Agenda en berichten*

Van de bestuurstafel

Activiteit dankzij vrijwilligheid

P.A. Blok, voorzitter

De agenda voor de maandelijkse bestuursvergadering in de Fundatie van Renswoude, familiair ook wel de Vrijvrouwe genoemd, mocht er met twaalf punten weer zijn. Het gevolg was een vergadering, die drie uur duurde. De meeste tijd werd in verhouding, zoals gebruikelijk, besteed aan de mededelingen uit de vereniging. Dat onderwerp staat standaard vooral op de agenda om een goede communicatie te waarborgen. Bovendien kan dan van gedachten worden gewisseld over het werk in de redacties en de commissies en over de recente en toekomstige activiteiten. En dat zijn er nogal wat.

Allereerst werd gesproken over Tijdschrift en Jaarboek. Hoe is de stand van zaken, moeten er nog beslissingen worden genomen en zien de redacties kans binnen hun begrotingen te blijven? Ziehier de vragen die veelal aan de orde komen. Inzicht in het werk van de Commissie Actuele Ontwikkelingen en dat van de Projectgroep Singels wordt geboden in de rubriek Cultureel Erfgoed die u vindt tegenover deze pagina.

De organisatie van de Nicolaas van der Monde- lezing neemt onze secretaris op zich. Voor de goede orde wordt het draaiboek nagelopen. Er zal ook een tafel zijn van Oud-Utrecht met publicaties en formulieren om zich als lid op te geven.

Voor je het weet is het alweer tijd in het bestuur de stukken door te nemen voor de ledenvergadering van 6 juni aanstaande, te weten de agenda, de notulen, het jaarverslag en de jaarrekening 2001. U vindt drie stukken als bijlage bij- en het jaarverslag in dit nummer. Zoals u ziet is de secretaris er weer in geslaagd een mooie vergaderplaats te vinden, het vernieuwde stadhuis.

Niet alleen aan de financiën van de vereniging werd aandacht besteed, ook die van onze stichting kwamen aan de orde. De opbrengst van de erfenis heeft onze vereniging in 2001 meer mogelijkheden gegeven. Ook dit jaar mag dat verwacht worden.

De publiciteit is ook een steeds weerkerend onderwerp. Aan de ledenwerving moet permanent aandacht worden besteed. Vandaar het belang van een nieuwe folder. Het laatste concept werd tijdens de vergadering binnengebracht door de ontwerper, de heer Tirion. De folder ziet er fraai uit. Nog enkele wijzigingen werden voorgesteld en besproken. Ook de website kwam aan de orde.

Het zal u wellicht verbazen, maar volgend jaar is het zover. Dan zal Oud Utrecht alweer een lustrum vieren. Gesproken werd over de bemensing van de lustrumcommissie en de mogelijkheid lustrum en stichtendag te combineren.

In het vorige nummer stonden oproepen om mee te doen voor de Oud Utrechtprijs en het witte-vlekkenplan. Ook werd de publieksprijs tijdschriftartikel aangekondigd, waardoor het zinvol is alle zeven tijdschriften van deze jaargang te bewaren. Bij alle drie prijzen werd stilgestaan.

Dan is er nog het werk van de activiteitencommissie. Uitgebreid werd gesproken over het groot evenement van 25 mei. U leest het aantrekkelijke programma in dit nummer. Ook passeerden de recente en eerstkomende Historische Cafés en excursies de revue. Verheugend is dat alle excursies snel volgeboekt zijn. Kennelijk weet de commissie de goede snaar te treffen.

Ziehier beknopt een overzicht van wat in onze vereniging omgaat.

Al die activiteiten van zeer diverse aard worden georganiseerd voor u, leden van Oud-Utrecht, door uw medeleden. Zij zijn vrijwilligers, aan wie wij heel veel te danken hebben.

Eerder heb ik u weleens deelgenoot gemaakt van de moeite die het kost nieuwe vrijwilligers te vinden. Vooral de commissie Actuele Ontwikkelingen, de activiteitencommissie en de organisatie van het lustrum en het groot evenement 2003 kunnen uitbreiding gebruiken.

Geweldig fijn is het dat in het kader van de enquête van vorig jaar maar liefst 52 leden hebben aangegeven op enigerlei wijze in de vereniging actief aan de slag te willen gaan. Allen hebben bericht ontvangen en worden door bestuursleden benaderd. Het zou een enorme versterking betekenen als een aantal van die enthousiaste leden zich op een plaats van hun voorkeur in en voor Oud-Utrecht zouden gaan inzetten.

Want activiteit ten behoeve van u, leden van Oud-Utrecht, is alleen mogelijk dankzij vrijwilligheid.

Groeiende samenwerking

JACQUELIEN VROEMEN

Op 31 januari is een bestuursdelegatie op bezoek geweest bij Jan van Zanen, wethouder in de stad Utrecht van onder andere monumenten, en Mark Stafleu, hoofd van de sectie monumenten van de gemeente. Het eerste onderwerp dat we bespraken was het niet meer verschijnen van de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* van de stad Utrecht. De oorzaak blijkt een capaciteitsprobleem bij de medewerkers van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum. Regelmatig verschijnen er overigens nog wel publicaties over afzonderlijke monumenten. Ons is toegezegd dat wij een lijst krijgen met alle publicaties die tot nu toe verschenen zijn sinds 1992. Te zijner tijd zult ook u hiervan kennis kunnen nemen.

Een ander agendapunt betrof het Singelplantsoen. Van Zanen maakt zich sterk voor een parkeergarage onder het Lucasbolwerk. De vereniging is daar geen voorstander van. Het Lucasbolwerk is een rijksmonument en bovendien onderdeel van het plantsoen. De Utrechtse gemeenteraad heeft zich akkoord verklaard met de bouw. Wethouder Van den Bergh heeft bij de raad de suggestie gewekt dat zij het fiat heeft van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ons is echter verzekerd dat deze dienst hierover nog niet door Utrecht benaderd is. In verband met het Singelplantsoen hebben wij ook gesproken over de bunker op het Servaesbolwerk. De Commissie Actuele Ontwikkelingen (CAO) wil samen met de Stichting Militair Erfgoed pleiten voor behoud van de bunker. De projectgroep Singels wil de bunker ook laten staan, omdat sloop van dit complex en de bouw van appartementen het plantsoen geen goed zullen doen. CAO, bestuur en projectgroep Singels zullen zich de komende maanden hiermee blijven bemoeien.

De CAO heeft het bestuur van Oud-Utrecht de resultaten van de gevelinventarisatie aangeboden. Binnenkort hoopt de commissie, samen met ondergetekende, het rapport te kunnen bespreken met de heer Stafleu van de gemeente.

Over de Cereol-sojafabriek is nog niet zoveel concreets te melden. De dienst monumenten van de gemeente inventariseert de gebouwen. Zij heeft ook regelmatig contact met USINE, de Utrechtse Stichting voor behoud van het Cultureel Erfgoed. De CAO volgt, in overleg met anderen, de ontwikkelingen op de voet. Oud-Utrecht houdt zich beschikbaar voor steun, mocht dit nodig zijn.

In het vorige nummer berichtte ik dat de CAO zich bezig houdt met het behoud en de inpassing van restanten van de middeleeuwse stadsmuur en verdedigingstoren Het Paard in het in herstel zijnde singeldeel aan de Nieuwekade. De gemeente deelde mee behoud daarvan na te streven, maar een probleem is dat daardoor de doorgang van de geplande waterloop mogelijk deels versperd wordt. Inmiddels lijkt een voor alle partijen aanvaardbare oplossing gevonden te zijn waarover in het volgende nummer waarschijnlijk meer te vertellen valt.

Een groep omwonenden van het Ledig Erf heeft zich met een gedocumenteerd verzoek om steun van Oud-Utrecht tot de CAO gewend. Zij zijn zeer verontrust over de (hoog)bouwplannen aldaar. De CAO gaat nu na of er voldoende redenen zijn om tot bemoeienis van Oud-Utrecht te adviseren.

De samenwerking met de Historische Vereniging Vleuten-De Meern Haarzuilens is geïntensiveerd. Een manier om die samenwerking ook voor de leden duidelijker te maken is het opnemen van berichten over elkaars activiteiten in de tijdschriften. Over samenwerking gesproken: de Bond Heemschut heeft zich vierkant achter onze strijd tegen de parkeergarage en vóór behoud van het Singelplantsoen geschaard. Wij gaan de komende tijd op allerlei fronten gezamenlijk actie ondernemen. Ook op andere terreinen betreffende het cultureel erfgoed gaan wij voortaan met de Bond Heemschut structureel samenwerken.

Ten slotte nog iets leuks. Het Singelplantsoen is door Zocher ontworpen als een rondgaande wandeling langs de oude verdedigingswerken van vijfenhalve kilometer lang. Inmiddels is het plantsoen op veel plaatsen geheel of gedeeltelijk onderbroken, zelfs de singel is voor een deel verdwenen. Daardoor wordt het park nu niet meer als geheel beleefd. Hoe zou je die ervaring weer op kunnen roepen? Hoe kun je bewerkstelligen dat je de cultuurhistorische waarde van het park weer echt kunt beleven? Wij gaan de Utrechtse bevolking door middel van een prijsvraag stimuleren hierover mee te denken. Wij verbinden hier een aanzienlijke prijs aan én de toezegging, dat wij zullen proberen het idee uitgevoerd te krijgen. We hopen hier in het volgende nummer meer over te kunnen vertellen.

Nieuws of opmerkingen aangaande het Singelplantsoen naar jvroemen@hotmail.com, voor de CAO naar luit@tolsteeg.demon.nl. U kunt ook schrijven naar de secretaris van de vereniging.

Een leraar in hart en nieren

Een interview met dr. A. van Hulzen

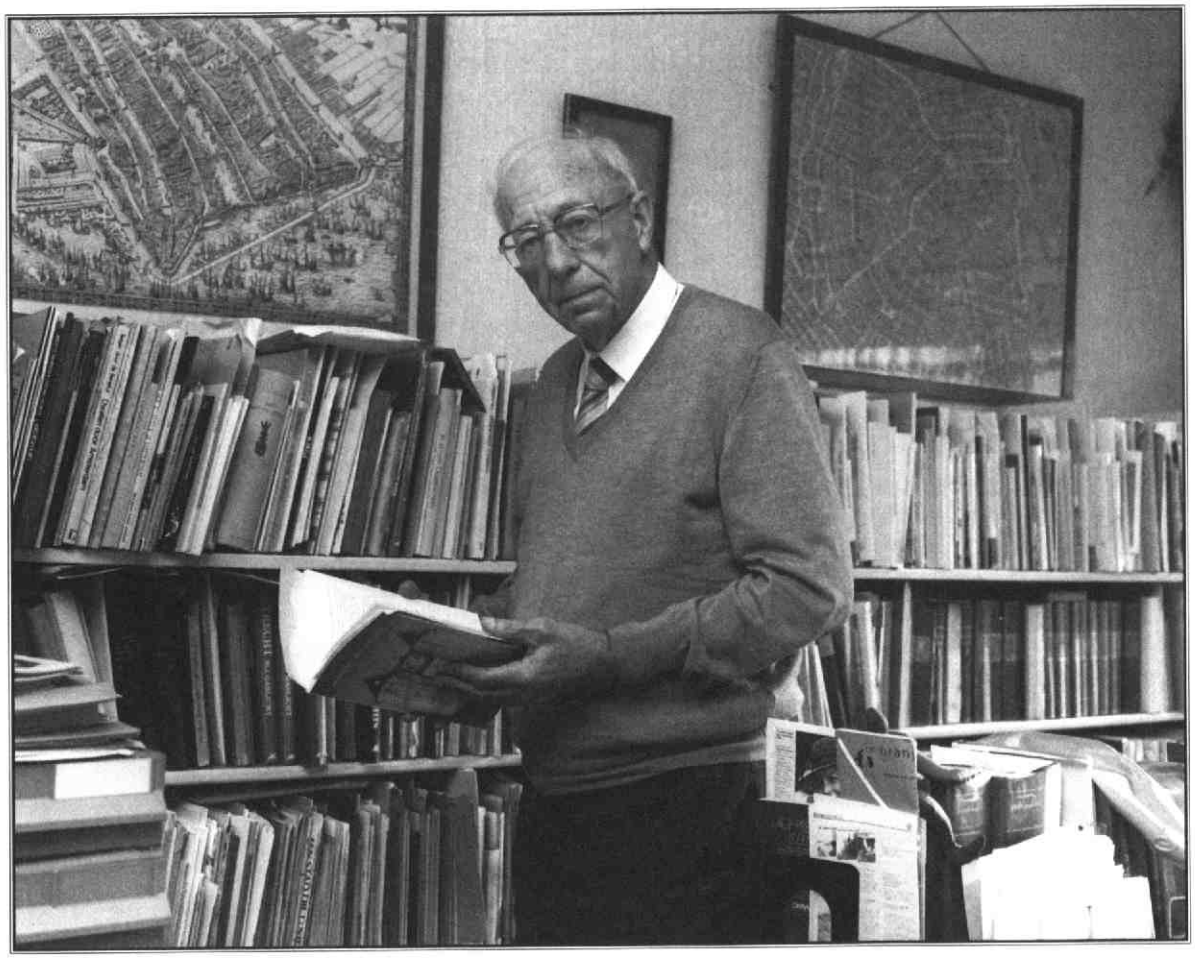

Dr. A. van Hulzen in zijn werkkamer, 1986
Foto Het Utrechts Archief

Al 70 jaar verhaalt dr. A. van Hulzen over kleine en grote gebeurtenissen uit de Utrechtse geschiedenis. Nog wekelijks levert de 96-jarige een bijdrage aan het Stadsblad en zijn nieuwste boek staat op het punt van verschijnen. Bij binnenkomst in zijn Tuindorpse woning - Van Hulzen is nog eerste bewoner van het in 1936 gebouwde huis - liggen zo'n 20 van zijn boeken op de salontafel uitgestald. 'Dan hebt u vast een idee.'

Bini Biemans en Llewellyn Bogaers

Van Hulzen is in 1905 in Boskoop geboren, maar hij kwam al op jonge leeftijd naar Utrecht. Aanvankelijk woonde de familie in de toenmalige Weistraat, nu Mgr. van de Weteringstraat, boven de kruidenierswinkel van zijn opa. 'Als ik buiten ging spelen, zei mijn moeder: 'Maar wel op de kleine steentjes blijven.' Er bestonden toen namelijk nog geen verhoogde trottoirs en de stoepen voor de huizen waren particulier eigendom. Langs deze stoepen liep een smal pad met kleine steentjes, dat was het voetpad. Midden op de weg lagen de kinderhoofdjes, het rijpad. Door het toenemend verkeer ontstond er behoefte aan bredere wegen en verhoogde voetpaden - of op zijn Frans trottoirs -, op de plaats van de particuliere stoepen. Maar niet alle huiseigenaren wilden hun stoep aan de gemeente verkopen. Daarom is de oude wegindeling op verschillende plaatsen in de binnenstad bewaard gebleven, onder andere op de Plompetorengracht.'

Twee voorliefdes heeft Van Hulzen van huis uit mee gekregen. Zijn liefde voor de stad Utrecht en haar geschiedenis - deze zijn voor hem bijna identiek - komt van zijn moeder, 'een echte Utrechtse'. Zijn voorkeur voor het onderwijs heeft hij van zijn vader, onderwijzer en later hoofd

van de Prinses Julianaschool aan de Amsterdamsestraatweg, een Protestants Christelijke lagere school waar ook veel kinderen op zaten van de Oud Katholieke hoveniers uit Pijlsweerd. 'Hun gedachtegoed stond dichter bij de Protestanten dan bij de Rooms-Katholieken van die tijd.'

Van Hulzens rubriek in het Stadsblad

Een scherpe blik

Zelf studeerde Van Hulzen geschiedenis in Utrecht, waar hij in 1932 promoveerde op *Utrecht in 1566 en 1567* en vervolgens tot aan zijn pensioen als leraar verbonden was aan de Rijkskweekschool. Van Hulzen heeft nooit een wetenschappelijke carrière geambieerd. Hij vond het prachtig om jonge mensen op te leiden, die vervolgens zelf weer les gingen geven. Zo kon hij veel mensen bereiken. In zijn geschiedenisonderwijs lag de nadruk op het verhaal; daarmee wilde hij de mensen boeien. 'Mensen hebben inzicht nodig in het verloop van de geschiedenis. Ook moeten ze verbanden leren zien voor ze zelfstandig onderzoek kunnen doen. In het moderne geschiedenisonderwijs op de lagere en middelbare scholen wordt echter steeds meer nadruk gelegd op zelfwerkzaamheid. Maar thematisch onderzoek zonder chronologische kapstok leidt al gauw tot gezwam!' Om de waarneming van zijn leerlingen te scherpen en hun nieuwsgierigheid te prikkelen, organiseerde Van Hulzen rondleidingen en speurtochten door de stad.

Een scherpe blik is ook kenmerkend voor zijn eigen publicaties. Van Hulzen deed veel onderzoek naar roerige tijden in de Utrechtse geschiedenis: de 16e eeuw (met name de periode 1528 - 1580), de Bataafs-Franse tijd (1780-1813) en de snelle maatschappelijke ontwikkelingen in de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw. Vol enthousiasme vertelt Van Hulzen over de ontdekkingen bij het schrijven van zijn nieuwe boek over Utrecht in de Patriottentijd: 'In het begin streven de patriotten slechts naar een nieuw stedelijk reglement, dat de burgerij meer invloed op het stadsbestuur zou geven. Men was toen nog erg gericht op het eigen kleine wereldje, de republiek was nog een federatie van zeven soevereine gewesten. En dan komen in 1787 de Pruisen en wijken veel patriotten uit naar Frankrijk. Daar zien zij een land dat helemaal centraal bestuurd wordt. Pas dan komen ze tot het inzicht dat ze niet alleen moeten streven naar verandering van het stedelijk reglement, maar vooral naar verandering van het staatsbestel. En dan gaan ze de eis stellen: we willen een republiek, één en ondeelbaar!'

In zijn publicaties besteedt Van Hulzen veel aandacht aan regionale verschillen. Hij licht toe waarom: 'In de periode 1528-1580 heerst in Utrecht angst voor overheersing door Holland. Daarom willen de Utrechters aanvankelijk Willem van Oranje ook niet als hun stadhouder erkennen. Hij is immers al stadhouder van Holland en bovendien beschouwen ze hem als 'een ketter en een rebel'. Als de Spanjaarden Haarlem innemen, vieren de Utrechters feest. En bij Leidens ontzet zijn ze bedroefd en spreken van 'een kwaad succes'. Nog steeds hopen ze dat God uiteindelijk de koning de overwinning zal bezorgen. Pas als de bewoners van Utrecht in toenemende mate last krijgen van het Spaanse garnizoen op Vredenburg slaat de stemming langzaam om. Ondanks alle argwaan naar Holland en de prins, is er toch sprake van toenadering en Holland wil hulp geven met geschut en met manschappen. Het geschut wordt geaccepteerd, maar de manschappen niet. En als de prins dan na de verdrijving van de Spanjaarden in 1577 in Utrecht komt, ontvangen de inwoners hem met gejuich. Pieter Bor merkt naar aanleiding hiervan heel sarcastisch op: "En niemand had van de Prins ooit kwaad gezegd". In de vaderlandse geschiedenis zijn deze verschillen door historici te weinig belicht. Ze doen net of het in heel Nederland 'Oranje boven' was, maar dat is niet juist. De Utrechters hadden lange tijd meer sympathie voor de zuidelijke, katholieke gewesten dan voor Holland.'

Van Hulzen betreurt het dan ook dat er niet meer proefschriften verschijnen over Utrechtse onderwerpen. In algemene studies zag hij graag meer aandacht voor het Utrechtse perspectief.

Een leraar in hart en nieren

Een interview met dr. A. van Hulzen

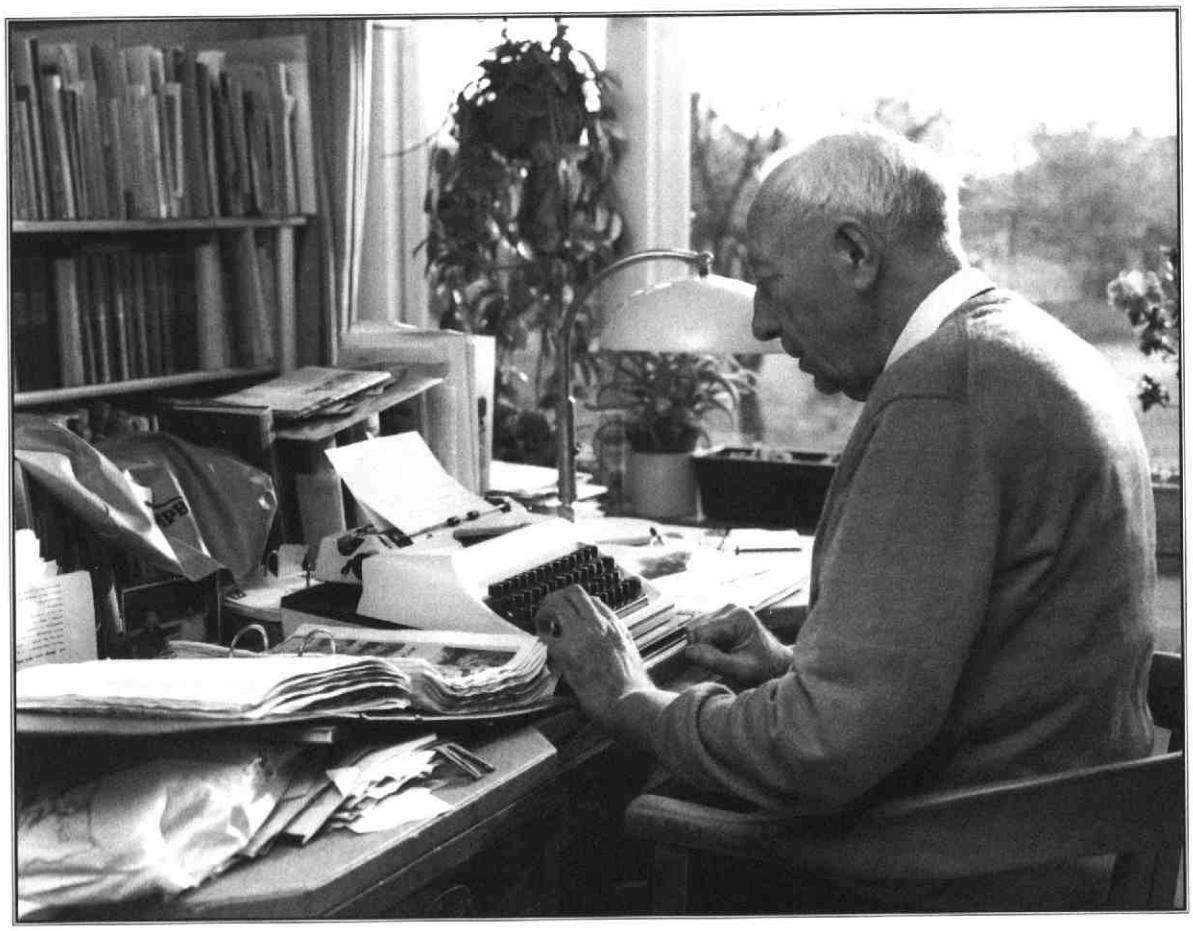

'Iedere dag nog een tijdje aan het werk'
Foto Het Utrechts Archief

Te veel en te vaak wordt Holland gelijkgesteld met de hele Noordelijke Nederlanden. Een concrete onderzoeksvraag kan Van Hulzen al noemen: hij vraagt zich namelijk al lang af waarom de steile Leicester in 1586 in Utrecht zoveel steun kreeg ook van ballingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Leicester was afgezant van koningin Elisabeth van Engeland en in dat jaar de hoogste ambtsdrager in de Republiek. Waarom gingen deze ballingen niet naar de handelsstad Amsterdam, maar kwamen zij naar Utrecht? En hoe kwamen zij hier vervolgens aan de kost?

Niet alleen aan de inhoud, ook aan taal en stijl hecht Van Hulzen veel belang. Die moeten helder en toegankelijk zijn om het grote publiek warm te maken voor de eigen (lands- en stads)geschiedenis. Hij betreurt het slordige en nonchalante gebruik van het Nederlands, maar ook de inconsequenties van de nieuwe spellingregels. Zelf is hij voorstander van een eenvoudiger spelling. Van Hulzen schuwt op dit punt ook de zelfkritiek niet, de stijl van zijn proefschrift beoordeelt hij nu als 'te stuntelig'.

26 stukjes in één keer

Toegankelijke kennisoverdracht is ook het uitgangspunt voor zijn wekelijkse bijdrage aan het *Stadsblad*. Met zijn stukjes wil Van Hulzen bereiken, dat 'mensen niet als een vreemde door hun eigen stad lopen, maar de opbouw ervan ook een beetje gaan begrijpen, dat ze weten waarom de Voorstraat zo krom loopt. Mensen gaan naar het buitenland, terwijl ze van hun eigen stad en land niets afweten. En je kan pas het bijzondere van een ander land zien als je iets van je eigen land weet. Pas dan zie je de verschillen.'

Voor zijn publicaties over Utrecht heeft Van Hulzen veel bronnen geraadpleegd. Hij was een frequent bezoeker van het gemeentearchief, aanvankelijk op de Drift, later ook op de Alexander Numankade. 'Een geweldige plek waar het ten tijde van Struick een heel gezellige boel

was. De vaste bezoekers kenden elkaars belangstelling, wat leidde tot een levendige uitwisseling van gegevens.' Dat deze gezelligheid en de onderlinge uitwisseling van gegevens ook nu nog bestaan, had Van Hulzen niet verwacht.

Op het archief heeft hij veel oude kranten bekeken. Deze zijn heel informatief en illustratief over het dagelijks leven. Rond 1900 zijn in de wijze van berichtgeving de standsverschillen nog aanwezig. 'Spreekt men over een man, dan is dat iemand met een pet en op klompen; is er sprake van een heer, dan betreft het iemand met een hoed en op schoenen.' Eind jaren tachtig zijn de kranten op fiches gezet. Niet tot Van Hulzens plezier: 'Lastig, daar kon ik niet goed mee overweg. Het enige voordeel is dat de kranten nu niet meer kunnen scheuren.'

Van Hulzen werkt nog iedere dag een poos, 'rustig aan en dan sta je verbaasd wat je nog doet'. Aan het Stadsblad levert hij 26 getypte stukjes tegelijk en voorziet deze ook van illustraties. 'Zo hoef ik me niet te haasten, daar heb ik een hekel aan en zij weten van te voren hoe lang de stukjes zijn.' De samenwerking met het Stadsblad ervaart hij als uitermate plezierig.

'Euro logische stap'

Een belangrijk nieuwsitem op het moment van ons gesprek is de introductie van de euro. Van Hulzen juicht dit toe als 'een moedige zet waar ik voor de volle honderd procent achter sta. Immers, landen met dezelfde munt voeren onderling geen oorlog. Op den duur zal Europa zich wel ontwikkelen tot een federatie, waarvan de leden op zoveel mogelijk terreinen samenwerken, maar wel met behoud van eigen taal en cultuur.'

Van Hulzen schetst het historisch perspectief: 'De introductie van de euro is eigenlijk een logische stap in een al lang geleden in gang gezet proces van standaardisatie. In de Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd had elke streek zijn eigen maat, munt, kalender en rechtsgewoonten. Tot 1909 kende Nederland zelfs nog verschillende tijdzones. Dit leverde veel problemen op onder andere bij het opstellen van het spoorboekje. In 1909 kwam hierin eenheid met de invoering van de Amsterdamse tijd. Vervolgens voerden de Duitsers de Midden-Europese tijd in, die ook na de oorlog gehandhaafd bleef. De volgende stap werd de introductie van de euro door twaalf Europese landen op 1 januari 2002.'

Populair tijdschrift en museum

Op het einde van ons gesprek wil Van Hulzen nog twee aanmerkingen maken op Oud-Utrecht. Hij stelt voorop dat de vereniging heel goed werk doet, maar dat ze zich nog te weinig richt op de belangstellende leek: 'Want daar kan je niet eenvoudig genoeg voor schrijven. Ik vind het jammer dat er naast de gewone publicaties niet iets is als *Ons Amsterdam*, een populair historisch tijdschrift voor Amsterdam. In Utrecht is behoefte aan een tijdschrift goed voorzien van alle mogelijke illustraties over de jongste ontwikkelingen, want dat interesseert de mensen. Kortom, een heel populair tijdschrift *Ons Utrecht*.'

De tweede aanmerking op Oud-Utrecht luidt: 'Dat ze niet ijveren voor een museum stadsgeschiedenis, dat begrijp ik niet! Ook hier kan Utrecht een voorbeeld nemen aan Amsterdam. In de Kalverstraat kun je zien hoe zo'n museum ingericht moet worden. In het Utrechts museum moet ook aandacht besteed worden aan de jongste geschiedenis met aparte afdelingen voor de 19e en de 20e eeuw. Er zou ook veel aandacht moeten zijn voor de ontwikkeling van het verkeer met diligences, paardentram, elektrische tram en de eerste auto's. En een zaal met maquettes over de ontwikkeling van de stad.' Een geschikte plek weet Van Hulzen al: midden in het museumkwartier in de voormalige rechtbank aan de Hamburgerstraat!

In het voorjaar verschijnt bij uitgeverij Bijleveld in Utrecht het nieuwste boek van dr. A. van Hulzen: *Utrecht in beroering. Patriotten en Fransen in de Domstad, 1780-1813.* Prijs € 14,45.

Bini Biemans is studente cultuurwetenschappen en Llewellyn Bogaers is cultuurhistorica. Beiden zijn frequente bezoekers van Het Utrechts Archief.

De Criminele Ordonnantiën en het lot van gevangenen

Utrechtse gevangenissen 2: het ancien regime

In de eerste aflevering van deze rubriek kwam het kasteel Vredenburg aan de orde. Vredenburg was een dwangburcht gesticht door keizer Karel V, nadat hij het wereldlijk gezag over Utrecht had verworven van de bisschop. Hij streefde ernaar Utrecht bestuurlijk en juridisch in te voegen in het steeds groeiende conglomeraat van 'zijn' Nederlanden. Daartoe voerde hij een vergaande centralisatiepolitiek.

Marijke van de Vrugt

Het recht kan op twee manieren dienstbaar worden gemaakt aan zo'n politiek. De eerste methode is de hiërarchische ordening van de rechtspraak. Uitgangspunt is dat een rechtzoekende die niet tevreden is met de uitspraak die gedaan is door zijn 'thuisgerecht' in hoger beroep kan gaan. De uitspraken in hoger beroep worden zo nodig met de sterke hand afgedwongen. Het gevolg daarvan is dat daarna de lagere rechtsprekende organen met die uitspraken rekening houden. Waardoor de gewenste rechtseenheid wordt bevorderd.

Opsluiting verdachte Illustratie uit M. van de Vrugt, De Criminele Ordonnantiën uit 1570. Zutphen, 1978

Appelrechtspraak was een wens van de landsheren. Zij wensten een grotere eenheid in hun gewesten. Onder de bevolking was deze vernieuwing in eerste instantie zeker niet populair. Dit blijkt ook uit het lot van de eerste poging tot appelrechtspraak in Utrecht. *De Schijve*, het appelcollege dat bisschop David van Bourgondië oprichtte. Zodra zijn macht taande is het door zijn onderzaten weer afgeschaft. Zijn ver familie lid keizer Karel V had Utrecht overwonnen en hij kon dus opnieuw centralisatie van de rechtspraak afdwingen. In eerste instantie wilde hij Utrecht juridisch ondergeschikt maken aan Holland, maar tenslotte kwam het tot een compromis. Karel stemde in met de oprichting van een eigen hof in Utrecht, dat als hoogste rechtsprekende instantie in het gewest zou fungeren. Dit paste overigens naadloos in zijn systeem, want in al zijn patrimoniale gewesten bestonden reeds zulke hoven. Zij werden op hun beurt weer overkoepeld door het parlement van Mechelen, een instantie in de toemalige Nederlanden, qua omvang te vergelijken met de Benelux, met onze huidige Hoge Raad.

Hoge en lage jurisdictie

Het hof van Utrecht trad op als appelrechter, maar ook in eerste aanleg had het op het platteland van Utrecht vergaande bevoegdheden. In de periode van het ancien regime (grofweg midden 15e tot eind 18e eeuw) was er een belangrijk onderscheid tussen de hoge en de lage jurisdictie. Het belangrijkste verschil was de vraag of een gerecht zware lijf- en of levensstraffen mocht opleggen. Was dat zo dan had dat gerecht de hoge jurisdictie, zo niet dan beschikte het slechts over de lage jurisdictie. Een gerecht met hoge jurisdictie beschikte dan ook altijd over een executieplaats, liefst zo zichtbaar mogelijk! Denk aan galgenwaarden en galgenbergen. De executieplaats van het hof is dan ook terecht afgebeeld in de vorige aflevering. Bij een executieplaats hoort ook degene die daar het werk verrichtte; de beul. Het is een veel voorkomend misverstand dat executies aan de orde van de dag waren. Alle hoge jurisdicties konden eventueel de doodstraf in zijn vele vormen opleggen. Het kwam echter zo weinig voor dat er maar heel weinig mensen het technisch hoogwaardige en zeer lucratieve, maar tegelijkertijd zeer verafschuwde beroep uitoefenden. Het hof was het aan zijn eer verplicht de beschikking te hebben over een vonnisvoltrekker. Alle overige gerechten in het gewest die een 'zwaar' vonnis moesten voltrekken, konden een beroep doen op deze specialist.

Criminele Ordonnantiën

Niet alleen door middel van de rechtspraak wilde Keizer Karel V en zijn opvolger koning Philips II tot rechtseenheid in de Nederlanden komen. Ook de wetgeving werd door hen als een geschikt middel daartoe gezien. In naam van koning Philips II zijn dan ook door zijn landvoogd, de hertog van Alva, de *Criminele Ordonnantiën* uitgevaardigd. Deze wetgeving, die voor al zijn Nederlanden rechtskracht kreeg, omvatte drie onderdelen; één ordonnantie be-

treffende het materiële strafrecht, één betreffende het strafprocesrecht en een derde betreffende de 'cypiers'. Deze laatste ordonnantie is te beschouwen als een voorloper van de *Wet op het gevangeniswezen*, zoals we die nu kennen.

Deze ordonnatie heeft als eerste doel de vele uitbraken tegen te gaan, maar beoogt daarnaast ook het lot van de gevangenen te verbeteren. Bij de regeling van het probleem van de gevangenissen gaat de wetgever van zijn taakgebied uit. De kerkelijke gevangenissen blijven geheel buiten beschouwing. Voor de wereldlijke gevangenissen geldt als uitgangspunt dat gevangenen in de gevangenissen verblijven in afwachting van de behandeling van hun strafzaak. In moderne terminologie zitten ze dus in voorarrest, niet als straf. De kapitaalkrachtigen dienen de kosten van hun verblijf zelf te betalen. Kunnen zij dat, dan kunnen zij in overleg met de cipier alle luxe krijgen die ze kunnen betalen. Arme gevangenen, die niet in de kosten van hun onderhoud kunnen voorzien, worden als de kosten nergens anders kunnen worden verhaald, verzorgd op kosten van de centrale overheid. Ten strengste wordt verboden dat deze gevangenen in de gevangenis aan het 'werk' worden gezet. De meeste voorkomende misstand in dit opzicht was dat de cipier de gevangenis tevens exploiteerde als speelhol en/of bordeel en de gevangenen daarin gebruikte.

In het verleden werd het grootste probleem bij het gebruik van de gevangenis als strafinstelling gevormd door de kosten. Lijflevensstraffen zijn relatief goedkoop. Opsluiting van mensen die alleen maar verzorgd moeten worden, soms vele jaren lang, en niets opleveren is voor de gemeenschap duur, en was in het verleden vaak te duur. Dit probleem vindt in de Republiek zijn eerste doorslaggevende oplossing in de rasp- en spinhuizen. De veroordeelden werkten daar en leverden meer op dan zij kostten. Aan deze vernieuwing van eigen bodem, die overal navolging heeft gevonden, is de naam van Dirck Volckertszoon Coornhert verbonden.

Opsluiting in herberg

Tot de eerste grondwet van de Bataafse Republiek bestond er een belangrijk verschil tussen stad en platteland. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in de jurisdictie. Alle steden in Utrecht, met uitzondering van Montfoort, hadden de hoge zowel als de lage jurisdictie. Dit hield in dat de stedelijke gerechten in alle zaken, ook die waarin lijf- en levensstraffen opgelegd konden worden, bevoegd waren. De plattelandsgerechten hadden slechts de lage jurisdictie. Zij waren bevoegd in burgerrechtelijke zaken, maar in strafzaken was hun jurisdictie beperkt.

David van Bourgondië, Karel V en Philips II, hervormers van het strafrecht
Bron Het Utrechts Archief en Centraal Museum Utrecht

De Bilt in 1788
Foto Het Utrechts Archief

De stad Utrecht had hoge en lage jurisdictie. Het hof had de appelrechtspraak als ook de hoge jurisdictie op het platteland van Utrecht. Hoe verging het nu verdachten in een kleine plattelandsrechtskring onder de rook van de stad?

De Bilt lag net buiten het rechtsgebied van de stad Utrecht en vormde een eigen zelfstandige lage rechtskring. In de 17e en 18e eeuw werd de rechtspraak er uitgeoefend door schout, de ambachtsheer of zijn vertegenwoordiger, en schepenen. Als er zich ernstige delicten voordeden, werden die opgespoord door de maarschalk van het hof van Utrecht. Deze delinquenten werden direct naar de gevangenis van het hof in Utrecht afgevoerd. Waarna ze door het hof werden berecht en eventueel op de executieplaats van het hof terechtgesteld. Plaatselijke rustverstoorders, dronken vechters, dobbelaars en minimale criminelen, kippendieven en andere kleine criminelen werden lokaal opgespoord en veelal niet opgesloten. Daar was geen voorziening voor. Zij werden in afwachting van de behandeling van hun zaak gewoon thuis afgeleverd. Rest de categorie niet belangrijke, maar wel van buiten de bekende kring komende delinquenten. Zij werden 'gedetineerd' in de herberg, waar men dan ook zo snel mogelijk, liefst de volgende dag, de terechtzitting hield. En met de opgelegde straf (meestal een boete) werd dan tegelijk de 'overnachting' afgerekend!

Literatuursignalement

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Renswoude : historie in oude foto's / Egbert Wolleswinkel. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2001; [140] p.; ISBN 90-288-2712-9
Portret- en familiefoto's vanaf ca. 1850, foto's vanaf ca. 1910 van dorpsfeesten, bruiloften van de kasteelbewoners en intochten van burgemeesters en amateuropnamen van de veranderde infrastructuur kort na de oorlog.

Loosdrecht op de valreep : een gemeente op de grens van Utrecht naar Holland / onder red. van Ferry Brand [et al.]. [Loosdrecht]: Historische Kring Loosdrecht, 2001; 112 p.; ISBN 90-803846-3-1
Gedenkboek samengesteld t.g.v. de samenvoeging van de gemeenten Loosdrecht, 's-Graveland en Nederhorst den Berg tot de nieuwe gemeente Wijdemeren met ingang van 1 januari 2002. Beeldverslag van Loosdrechts heden en verleden.

Maxima in de provincie Utrecht / [samengest. door Willem Meuleman ; foto's Jaap de Boer [et al.]; tekst Inge van den Blink, Maaike Kooistra en Ton van den Berg; eindred. Gerry van der Lit]. [S.l.]: Utrechts Nieuwsblad / Amersfoortse Courant, 2001; 96 p.; ISBN 90-72735-15-3
Fotoverslag van het kennismakingsbezoek van Máxima Zorreguieta en kroonprins Willem-Alexander op 26 september en 14 november 2001 aan provincie en stad Utrecht.

Coke en gladiolen / Will Jansen. Arnhem: Ellessy, 2001; 218 p.; ISBN 90-70282-94-1
Politieroman waarin de Utrechtse Narcoticabrigade te maken krijgt met een drugssmokkel die loopt via bloementransporten van Aalsmeer naar het Franse Lyon met Utrecht als tussenstation.

Tuindorp : een bedrijvige gemeenschap in de twintigste eeuw geschiedenis en biografisch woordenboek / door Rob Hufen Hzn.; [tekstred. Henk Pel]. Utrecht: Stichting De Plantage, 2001; 348 p.; ISBN 90 77030-03-4
Overzicht van de winkels, kantoren, bedrijven, en niet-commerciële instellingen n.a.v. interviews met voormalige en huidige bewoners van Tuindorp. Het tweede gedeelte van het boek is een alfabetische lijst naar straatnaam met huisnummers en de bewoners vanaf 1930.

Eysink : van fiets tot motorfiets : ondernemen tijdens de opkomst van het gemotoriseerd verkeer / Vincent van der Vinne. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2001; 400 p.; Uitgegeven tegelijkertijd met de tentoonstelling Vrrroemmm.. Een eeuw Eysink-motoren in Amersfoort van 21 juli tot 2 december 2001 in Museum Flehite te Amersfoort; ISBN 90-6707-533-7
Boek over de historie van de Amersfoortse Eysink-fabriek en het industriële en maatschappelijke kader waarin deze fabriek heeft gewerkt. Bevat ook beschrijving van de talrijke modellen en daarmee gereden wedstrijden.

Bunkers van de Duitse Wehrmacht in de stad Utrecht : Atlantikwall / Hans Sakkers, Marc Machielse en Erik Brouwer; samengest. door Johan den Hollander [et al.]. Amersfoort: Stichting Militair Erfgoed, 2001; 84 p.; ISBN 90-76396-11-6
Boekje uitgegeven n.a.v. het feit dat de overgebleven bunkers in de gemeente Utrecht na een besluit van B&W alsmede de Commissie Welstand en Monumenten aangewezen zijn als gemeentelijke monumenten.

Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970-2000: zo'n onbeschrijfelijke stad / Kees Visser. Utrecht: Matrijs, [2001]; 287 p.; Uitgegeven in samenwerking met de Stichting Geschiedschrijving Utrechtse Stadsontwikkeling; ISBN 90-5345-197-8
De auteur was vanaf 1970 achtereenvolgens werkzaam als stedenbouwkundig ontwerper bij de Dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Utrecht en als hoofd van de afdeling Stedebouw en Verkeer. Dertig jaar worden beschreven: de periode van herbezinning over de inrichting van de stad, de rol en invloed van actiecomités, stadsvernieuwing en de uitvoering daarvan. Het boek eindigt met de plannen en gedeeltelijke realisering van Leidsche Rijn en de reconstructie van het Stationsgebied.

U.S.V. Elinkwijk door de jaren heen / samengest. door John van Dijk [et al.]. Heerhugowaard: Giga Media, 2002; 286 p.; ISBN 90-75311-08-7
Fotoboek over ruim 80 jaar geschiedenis van de Zuilense voetbalclub Elinkwijk.

Cris Agterberg, beeldhouwer en sierkunstenaar / Marcel Brouwer en Joep Haffmans; onder red. van Inemie Gerards, Dick Adelaar en Jan Gielkens. Vianen: Optima, 2001; 217 p.(Nobelreeks deel 3)met overzicht van de meest gebruikte signaturen; ISBN 90-76940-04-5
Cris Agterberg vestigde zich in 1919 in Utrecht. Het boek geeft een algemene levensbeschrijving van de kunstenaar en een overzicht van zijn artistieke en politieke activiteiten.

Stadhuis. Roman / René Verhulst. Zelhem: Arboris, 2001; 224 p.(Stadhuisserie 2); ISBN 90-343 0044-7
Roman, deels op ware gebeurtenissen gebaseerd, gaat over het eerste jaar van het nieuwe college van burgemeester en wethouders in 2001. Een relativerende blik op de Utrechtse politiek met het stadhuis als voornaamste decor.

Lombok kookboek: een culinair portret van een stadswijk / [onder red. van Hedwig Neggers [et al.], [fotogr. Martinique Potharst [et al.] ; ill. Marjolein van den Berg]. Aangevulde 8e dr. [S.l.]: Scepter, 2001. 128 p.; Met extra recepten en interviews (1e dr. 1996)
Wijkgebonden multicultureel kookboekje. Inwoners van Lombok bieden hun recepten aan met persoonlijke verhalen. Alle ingrediënten hiervoor zijn te koop in de winkels in de wijk.

de VINEX-locatie Leidsche Rijn en de stadsarcheoloog van Amersfoort, mevrouw drs F. Snieder, sprak over ontstaan en ontwikkeling van deze stad. De lunch werd geserveerd in restaurant De Marienhof, gevestigd in het middeleeuwse kloostercomplex van die naam. Daarna volgde een stadswandeling in diverse groepen onder leiding van gidsen van 't Gilde, waarbij ook enkele monumenten werden bezocht. De dag eindigde bij de bierbrouwerij De Drie Ringen, waar een afsluitend drankje werd geschonken. Van de mogelijkheid om per bus van Utrecht naar Amersfoort vervoerd te worden werd volop gebruik gemaakt.

Er werden nog andere activiteiten door de vereniging of in samenwerking met anderen georganiseerd:
Het Historisch Café werd weer maandelijks georganiseerd, met uitzondering van de zomermaanden, en bleef goed bezocht.
De jaarlijkse Van der Monde-lezing vond plaats op 20 februari in de Pieterskerk. Drs R. de Kam had zijn lezing genoemd: Een moderne verkeersader als leidraad voor het verleden. De aanleg van de HOV-busbaan werd als uitgangspunt genomen om de veranderingen in de stad en de archeologische vondsten op plaatsen langs dit tracé te volgen.
Op 18 maart hield ons Gentse lid de heer L. Humblet een lezing over de overeenkomsten tussen de Utrechtse Domtoren en de Gentse Belforttoren.
Op 15 september leidde ons lid mevrouw drs N. Stoppelenburg belangstellende leden rond door Oudewater met als afsluiting een bezoek aan het Touwmuseum.
In samenwerking met de Stichting Zuilen en Vecht werd op 16 oktober een dubbellezing georganiseerd in het huis Daelwijck. Mevrouw drs B. van Santen sprak over de geschiedenis van Zuilen en de heer G.J. Esser over de geschiedenis van het huis Daelwijck. De opkomst was overweldigend.
Op 20 oktober werd in Zwolle de derde Stichtendag gehouden, deze keer georganiseerd door onze zustervereniging de Vereeniging tot Beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis. Het programma voorzag in lezingen en stadswandelingen met een bezoek aan het historische complex Het Vrouwenhuis.

Cultureel Erfgoed
De Commissie Actuele Ontwikkelingen heeft zich ondermeer bezig gehouden met een pandenschouw om verwaarloosde panden in de Utrechtse binnenstad te inventariseren. Het resultaat bleek minder ernstig dan verwacht. De plannen voor de tuin en het park van huis Daelwijk zijn enigszins in gunstige zin gewijzigd
De samenwerking met de historische vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, waarbij de ontwikkelingen in Leidsche Rijn worden gevolgd, werd voortgezet.

De Projectgroep Singels heeft in oktober een bijeenkomst belegd met andere groeperingen en personen die zich met bescherming van het singelgebied bezig houden om waar mogelijk de krachten te bundelen. Op 1 november leidden de leden van de projectgroep de Raadscommissie Verkeer en Vervoer rond op het Lucasbolwerk om de desastreuze gevolgen van de aanleg van een parkeergarage in dit beschermde rijksmonument aan te tonen.

De secretaris

Een zoon naar zijn vaders hart

De korte Utrechtse, academische carrière van Steven Jan van Geuns (1767 - 1795)

Steven Jan van Geuns, Pastel door Van Geelen of Anspach Collectie Mr. J.J. van Geelen, Amsterdam

De naam Van Geuns is sinds de 18e eeuw verbonden aan de Universiteit van Utrecht. Naar Matthias van Geuns, hoogleraar in de geneeskunde, is een groot gebouw inde Uithof vernoemd. Ook zijn zoon, Steven Jan van Geuns, werkte een tijd als hoogleraar in Utrecht. In de Senaatszaal van het Academiegebouw vinden we zijn portret naast dat van zijn vader. Steven Jans loopbaan als hoogleraar was echter van korte duur. Schets van het leven van een zoon die, door zijn vroegtijdige dood, nooit uit de schaduw van zijn vader kon treden.

Marianne Blaauboer

Steven Jan van Geuns wordt op 18 november 1767 in Groningen geboren als zoon van Matthias van Geuns en Sara van Delden. Vader Matthias is daar arts met een eigen praktijk. Naast stadsarts is hij *archiater*, wat betekent dat hij toezicht moet houden op de gezondheidszorg op het platteland van Groningen. Steven Jan is de tweede zoon uit een gezin van vier zonen en drie dochters. Hij geldt als de meest begaafde in het gezin. Hij lijkt op zijn vader en heeft een innemend karakter. Professor Heringa, een huisvriend van de familie, noemt hem later in zijn *Redevoering ter gedachtnisse* zijn vaders oogappel. Steven Jan is een onbeschroomd kind, zo verhaalt zijn vader: 'die hem vriendelijk toesprak, diens vriend was hij aanstonds. Geen slordig kleed van den geringsten stand, ja zelfs geen zwarte huid van een' Moor schrikte hem af, als hem slechts een vriendelijk gelaat en open armen aangeboden werden.'

Groningen is voor vader Van Geuns echter niet lang aantrekkelijk. Hij heeft zijn zinnen gezet op een academische functie. Wanneer hij de functie van hoogleraar in de praktische geneeskunde, chemie, botanie en obstetrie (verloskunde) aan de Academie van Harderwijk aangeboden krijgt, grijpt hij deze kans met beide handen. Zo verhuist het hele gezin in 1776 naar Harderwijk. Matthias krijgt bij het reorganiseren van de hortus (die tijdens zijn hoogleraarschap van 600 naar maar liefst 3.000 verschillende plantensoorten zal groeien) hulp van Steven Jan, die alle kennis gretig in zich opneemt. Vanaf 1780 maakt Steven Jan zeer nauwkeurig aantekeningen over de staat van de planten, de jaarlijkse aanwinsten, en wat er nog ontbreekt aan de collectie.

In 1782 treedt hij als student toe tot de Harderwijkse academie. Hij verdiept zich daar in verschillende vakken als geneeskunde en botanie. De kennis die hij in de hortus en in de contreien van Harderwijk heeft opgedaan, komt hem in 1787 goed van pas. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem schrijft dan voor de derde keer een prijsvraag uit over natuurlijke historie. Het onderwerp betreft de planten die nader onderzocht zouden moeten worden om van nut te kunnen zijn voor het 'Vaderland'. Eerder, in 1780 en 1782, heeft deze prijsvraag geen winnaars opgeleverd. Wanneer hem dit onder ogen komt, schrijft Steven Jan in rap tempo en zonder dat zijn vader er weet van heeft de verhandeling *Inlandsche Plantgewassen en derzelver nuttig gebruik*. Als deze (anoniem) ter beoordeling wordt voorgelegd aan zijn vader, kan Matthias niet anders concluderen dat zijn zoon de auteur is. We mogen aannemen dat die ontdekking hem met trots vervuld heeft; zeker als de inspanningen van Steven Jan in 1788 met de gouden erepenning worden bekroond. Twintig jaar eerder had vader Matthias eenzelfde gouden erepenning van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen gekregen voor zijn verhandeling over slokdarmkanker. Steven Jan is duidelijk een zoon naar zijn vaders hart.

Zijn studies rondt hij in 1789 af met goed gevolg. Op 20 april van dat jaar wordt hij meester in de *Vrije Konsten* met het traktaat *De corporum habitudine, animae hujusque virium indice ac moderatrice* ('Over de gesteldheid van het lichaam als indicator en bestuurder van de ziel en haar vermogens').

Heiligenbotten van een schaap

Na het afronden van zijn studie gaat Steven Jan voor korte tijd studeren en reizen in Duitsland. Hij reist naar Göttingen, een grote en beroemde universiteitsstad, en woont daar colleges bij van in die tijd beroemde professoren als Blumenbach (fysiologie) en Murray (botanie). In het gezelschap van de op latere leeftijd befaamd geworden naturalist Alexander von Humboldt (1769 - 1859), die ook in Göttingen studeert, trekt Steven Jan in zijn vakantie rond in de omgeving van Göttingen. In zijn reisdagboek doet hij uitgebreid verslag van interessante waarnemingen met betrekking tot de natuurlijke historie, bodemgesteldheid en economie. Zijn dagboek getuigt van zijn wetenschappelijke geest: het is buitensporig compleet, geeft blijk van een grondige kennis en een uiterst precieze, nieuwsgierige en belezen geest. Dit leidt vaak tot, misschien onbedoeld, geestige waarnemingen. Zo ziet hij in de St. Ursulakerk in Keulen 'zeer duidelijk' dat veel van de botten, die van de heilige Ursula en de 11.000 maagden zouden moeten zijn 'van schapen en andere dieren zijn'.

In de vrije natuur maken Steven Jan en Von Humboldt veel wandelingen om gesteenten en planten nader te kunnen bestuderen. In universiteitssteden als Marburg komen zij in contact met professoren. Dit was niet een kwestie van simpelweg aankloppen en een bezoekje afleggen. Nee, hiervoor brachten reizigers in die tijd zogenaamde 'recommendatiebrieven' met zich mee van hoogstaande personen die daarmee als het ware garant stonden voor hun goed gedrag. Op vertoon van zo'n brief en na een tevoren gemaakte afspraak wordt Steven Jan van Geuns met open armen ontvangen. De bekendheid van zijn vader Matthias, ook in het buitenland, zal daarbij zeker geholpen hebben. Zo verhaalt Steven Jan dat een professor in de medicijnen tijdens zijn bezoek het proefschrift van zijn vader uit de kast haalt.

Steven Jan treedt deze hoogleerde heren tegemoet met een gezonde kritische blik. Vooral over botanie laat hij zich niets wijsmaken. Naar aanleiding van een bezoek aan de hortus in Heidelberg stelt hij dat de professor 'van de Botanie, zoo min als van historien zijn hoofdstudie gemaakt' heeft. 'Hij verzekerde ons in allen ernst, dat de Thuia Occidentalis [de westerse levensboom, een groene haagconifeer] reeds omtrend 400 jaar (en dus voor de ontdekking van Amerika) in dezen Hortus gestaan had, en wilde niet geloven dat America eerst voor 300 jaar ontdekt was.'

Gelukkig heeft hij tijdens zijn reizen ook wel ontspanning gekend. Duitse studenten stonden ook toen al bekend om hun stevige drinkgewoonten en Steven Jan voegt zich bij gelegenheid wel eens bij hen. Ook het theater bezoekt hij een enkele keer, al is hij daarover niet altijd even enthousiast. Tijdens zijn bezoek aan Koblenz schrijft hij bijvoorbeeld: 'Slegter Theâter – slechter Comoedianten - Belachlijker speelen zag ik nog nergens [...] het was niet om uittehouden, en wij konden, hoegaarne wij ook wilden, wijl de Erf Prins en Princes zelf daar waren en door hand klappen hun genoegen betuigden, het niet laten om van tijd tot tijd luidkeels te lachen.'

Gespreid bedje

Bij terugkomst in de Republiek in 1790 is zijn vader zijn promotor bij zijn bevordering tot doctor in de geneeskunst. Zijn proefschrift, getiteld *Quaestiones Academicae Medici argumenti*, heeft hij helemaal tijdens zijn verblijf in Göttingen geschreven. Na zijn promotie vraagt hij het poorterschap aan van Amsterdam om zich daar te vestigen als arts. Zijn carrière daar verloopt voorspoedig. Hij treedt toe tot de genootschappen *Felix Meritis* en *Concordia*. In 1791 wordt hij ook lid van het *Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunst en Wetenschap*, waarvan hij in later jaren zelfs nog korte tijd voorzitter zal zijn. Wanneer de Universiteit van Harderwijk hem een hoogleraarschap in Kruid- en Scheikunde aanbiedt, ziet hij zich genoodzaakt dit te weigeren. Er is een andere benoeming die aan de horizon lonkt. In Utrecht, waar zijn vader sinds dat jaar reeds een professoraat bekleedt, wordt zijn bedje gespreid.

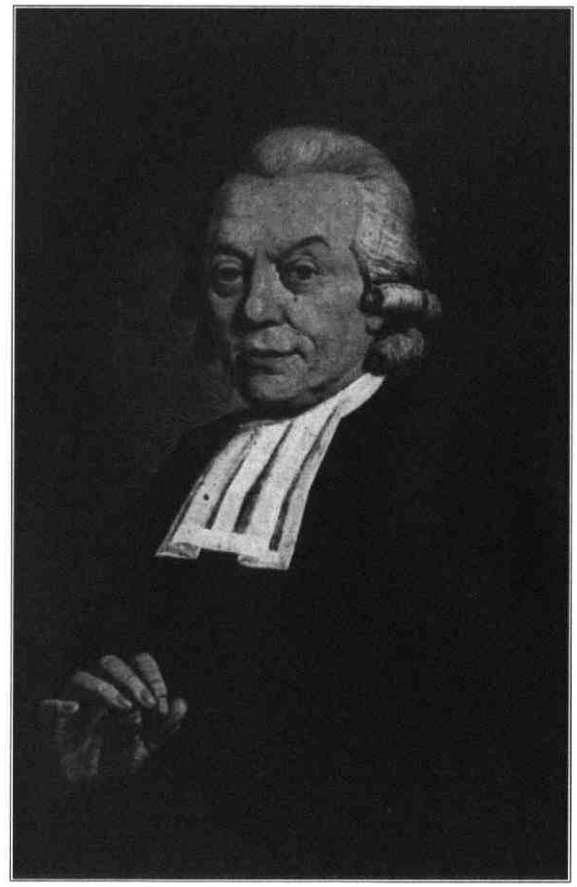

Matthias van Geuns 1804, olieverfschilderij door (A.) de Lelie Collectie S.H. van Geuns, Amsterdam

De brief die daartoe de aanleiding gaf, is bewaard gebleven. De auteur in kwestie is professor Peter Nahuijs, hoogleraar in de botanie, geneeskunde en chemie. In mei 1791 schrijft hij, zonder er doekjes om te winden, aan collega Matthias van Geuns: 'Amicissime Collega! Zoude het UwEdHg. playzier doen, Uw zoon als Professor Botanices & Phijsiologie bij U aan deze academie geplaatst te zien'. En vervolgens

Een zoon naar zijn vaders hart

De korte Utrechtse, academische carrière van Steven Jan van Geuns (1767 - 1795)

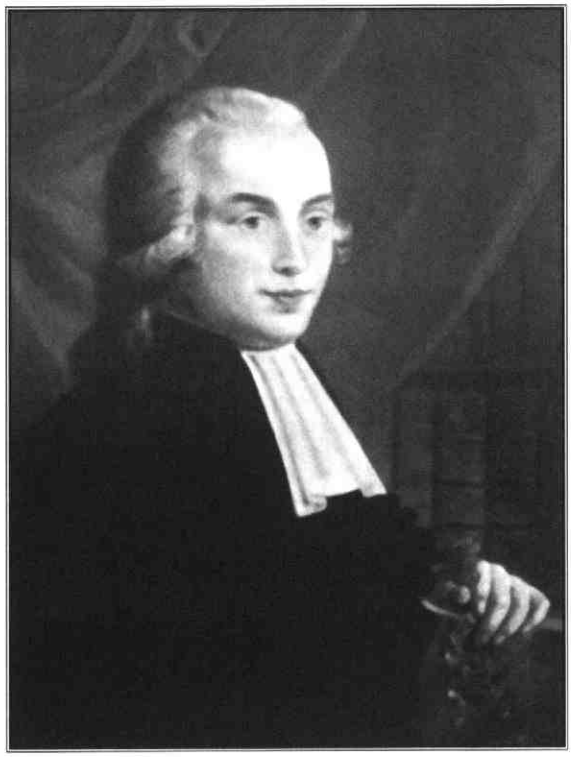

Olieverfschilderij Steven Jan van Geuns Collectie Universiteit van Utrecht

ontvouwt hij zijn weldoordachte plan; hij zou: 'uit genegenheid en agting voor UwEdHg. en Uw zoon, en ten beste van de Academie voor ZijnWelEd. afstand [te] doen van mijne professio Botanices & Physiologie en van agt honderd guldens 's jaars van mijn tractement ten voordele van ZijnWelEd.' Daarnaast biedt hij aan, dat hij wil bewerkstelligen, dat na zijn overlijden - wat naar zijn gevoel niet lang meer zal duren -, ook het hoogleraarschap van de chemie over zal gaan op Steven Jan. Na dat overlijden zal Steven Jan dan het volledige salaris van 1.400 gulden ontvangen.

Steven Jan neemt dit aanbod graag aan: 'het [...] toegezegd vooruitzigt op een ruimer inkomen, gepaard met de grote aangenaamheid van nevens mijnen waardigen en zeer geliefden vader geplaatst te zijn, en met mijnen groten lust, om mij geheel aan mijne meest geliefde studien te kunnen toewijden, en om mijne verkreegene zoowel als nog te verkrijgene kundigheden, ten nutte mijner evenmenschen aan anderen mede te delen, [heeft] mijne keuze bepaald [...].'

Steven Jan heeft enkele maanden voor deze brief, vóórdat zijn vader het aanbod van een hoogleraarschap accepteert, al wat verkennend onderzoek voor hem gedaan in Utrecht. Zo brengt hij op 3 december 1790 aan zijn vader verslag uit over de inkomsten en uitgaven die aan de functie en het leven in Utrecht gepaard gaan. Hij is dus goed van de situatie in Utrecht op de hoogte.

Zo begint in 1791 zijn hoogleraarschap in de geneeskunde en de 'natuurkennis des menschelijken lichaams' in Utrecht. Rector magnificus Royaards kondigt de oratie van Steven Jan aan, getiteld *De instaurando inter batavos studio Botanico* (over het herstel van de studie in de botanie bij de Nederlanders). Hij krijgt als woning het huis 'Roozenburgh, Onder de Linden' (Nieuwegracht 187) toegewezen, waar de hoogleraren botanie van Utrecht zetelen sinds 1723. Aldaar wordt in 1793 een Medisch Genootschap opgericht, waar Steven Jan en zijn vader samen met vier stadsdoctoren bij betrokken zijn. Dat gezelschap bestaat nog tot op heden, en heet inmiddels naar de oprichter Utrechts Geneeskundig Genootschap 'Matthias van Geuns'.

In 1792 is Steven Jan aangesteld als academisch geneesheer en krijgt hij de dagelijkse leiding over het latere Academisch Ziekenhuis Utrecht. Al met al heeft hij een drukke dagtaak. De eerdergenoemde hoogleraar Nahuijs komt in 1794 te overlijden, en dan wordt zoals beloofd het professoraat in de chemie ook aan Steven Jan toegekend, met het bijbehorende honorarium.

Noodlottige koorts

Ook zijn gezinsleven belooft gelukkig en voorspoedig te verlopen. Op 27 oktober 1794 trouwt hij met Klazina Johanna Jacoba de Vlieger, dochter van advocaat Joan Hendrik de Vlieger en Anna Catharina van Royen. Zij is in verwachting van hun eerste kind wanneer het noodlot toeslaat. Steven Jan wordt getroffen door een hevige koorts. Hoogstwaarschijnlijk is hij in het ziekenhuis besmet geraakt met een tyfeuze infectie of 'zenuwkoorts' zoals men dat toen noemde. Na vijf dagen ziekte voelt hij de koorts verergeren en ziet hij zijn dood aankomen. Na twintig dagen ziekbed overlijdt hij op 16 mei 1795.

Op zijn eigen verzoek wordt zijn lijk 'zonder omslag en in de open lucht' ter aarde besteld op de begraafplaats in De Bilt. Hij kiest bewust niet voor begraven in de kerk zoals velen van zijn tijdgenoten dat nog wel doen. Steven Jan is net als zijn vader van mening dat begraven in kerken gevaarlijk is voor de volksgezondheid. Vooral in tijden van epidemieën zorgen de begrafenissen in kerken voor een aanhoudende stank. Het vermoeden bestond dat deze geuren smetstoffen (miasmen) bevatten en daardoor meer ziekten in de hand konden werken. Steven Jan is dan ook een voorstander van begraven buiten de kerk.

Zeven maanden later komt zijn zoon Steven Jan Matthijs ter wereld. Vader Matthias krijgt de

functie van hoogleraar botanie, verhuist naar het huis wat zijn zoon voortijdig heeft moeten verlaten, en wordt in datzelfde jaar nog aangesteld als Rector Magnificus. Hij zal de universiteit gedurende de volgende roerige jaren trouw blijven. Maar de onverwachte dood van zijn veelbelovende zoon is hij nooit helemaal te boven gekomen. Na zijn overlijden in 1835 is hij te ruste gelegd bij zijn zoon op de begraafplaats.

Te goed voor deze wereld

In de *Levensschets* die J.Provo Kluit publiceert na Steven Jans dood wordt hij herdacht als iemand met 'eene regelmatige en innemende ligchaamsgedaante; zyn voorkomen was gunstig; de gestalte welgemaakt, een weinig beneden de middelmatige grootte, welgevoed doch teder. Een levendig, doordringend, oog sierde het bevallig en van frissche gezondheid bloeiend gelaad, dat altyd vriendelykheid en menschlievendheid uitdrukte. Wat zyn karakter betreft, hy had by een aandoenlyk gestel een zeer teder gevoelig hart, een arnstig nadenkend gemoed, eenen oprechten inborst, met welke hy mogelyk, voor eene wereld, zoo vol arglistigheid als deze, al te vertrouwende was.'

Steven Jan van Geuns 'nam met zich in het graf de levensvreugde des vaders en de hoop des vaderlands', zo getuigde professor B.F. Suerman, bij het vijftigjarig bestaan van het hiervoor genoemde Medicinaal Gezelschap. Kort na zijn overlijden werd het verbond tussen de Franse en Bataafse Republieken in Utrecht 'met statige vreugde gevierd'. Deze veranderende en woelige tijden voor de Republiek en de Utrechtse Universiteit heeft Steven Jan niet meer meegemaakt. Hij was een veelbelovend persoon, die door zijn korte en drukke leven nog maar weinig had kunnen publiceren. Voor Utrecht en haar Universiteit is hij daardoor altijd in de schaduw van zijn vader blijven staan.

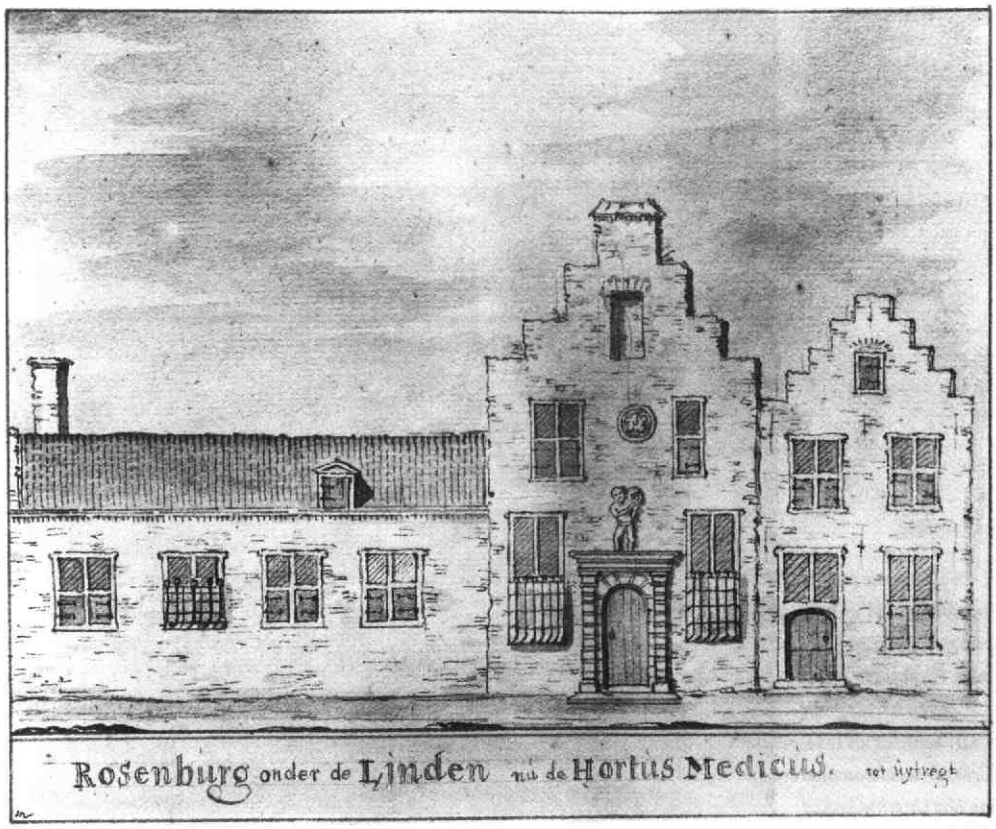

Steven Jans Utrechtse woning 'Rosenburg' aan de Nieuwegracht voor de afbraak in 1724
Collectie beeldmateriaal Het Utrechts Archief

Bronnen

Familiearchief Van Geuns, Het Utrechts Archief.

Haneveld, G.T., P.D. 't Hart, W.J. Mulder, *Matthias van Geuns. Een bijzonder mens* (Utrecht 1993)

Heringa, Jodocus, *Redevoering ter gedachtnisse van Steven Jan van Geuns, Matth.z.*: uitgesproken voor het Utrechtsche Departement der Maatschappij 'Tot Nut van 't algemeen' op den 25 van Zomermaand 1795 in de Pieterskerk (Utrecht 1795).

Provó Kluit, Pieter Willem, en Diederik Alexander Johan Troulja, *Iets ter nagedachtenis van Steven Jan van Geunz, Mz., hoogleeraar in de geneeskunde te Utrecht* (Utrecht 1795)

Sypkens Smit, J.H., *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817* (Assen 1953)

Monumenten in vormloze brokken

Bespreking van een tweedelige beschrijving van buitens en dorpen op de Utrechtse Heuvelrug

De informatie over de Hervormde Kerk in Zeist is verspreid over 56 pagina's. Hier als één geheel op een tekening van L.P. Serrurier uit 1734. Collectie beeldmateriaal van Het Utrechts Archief

Ze zijn met groot enthousiasme gescheven en ze zien er prachtig uit: de twee delen over de Utrechtse Heuvelrug uit de serie Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Maar de lezer die alle informatie over één monument bij elkaar wil hebben, bladert zich suf.

PETER VAN DER EERDEN

Wie belang stelt in de oudere architectuur komt vroeg of laat in aanraking met de tientallen delen uit de reeks *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, in de wandeling ook wel de *Geïllustreerde Beschrijving* genoemd. Meer dan enige andere publicatie vormt de serie het visitekaartje waarmee de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zich aan het geïnteresseerd publiek presenteert. Gezien het trage tempo waarin de reeks verschijnt, moeten grote stukken van Nederland het stellen met de sterk verouderde delen uit de eerste helft van de vorige eeuw of in sommige gevallen zelfs nog steeds wachten op een eerste behandeling. Dan zwijgen we nog over de banden die aan afzonderlijke grote monumenten, zoals de Utrechtse Dom of de Bossche Sint Jan zijn gewijd. Het aantal lacunes op dit terrein vormt een veelvoud van dat van de al uitgegeven delen.

Het is dan ook telkens een moment van vreugde, wanneer een nieuw deel van de 'Geïllustreerde Beschrijving' van de persen rolt. Die vreugde wordt echter de laatste decennia aanzienlijk getemperd, wanneer men de inhoud van de publicaties onder ogen krijgt. Er is al enige tijd een tendens gaande, waarbij een complete regionale inventarisatie van de oude bebouwing verdrongen wordt door een selectieve en exemplarische aanpak. Zo kan de rijksdienst het publicatietempo enigszins onderhouden, maar dan wel ten koste van de bruikbaarheid van de boeken als standaard- en naslagwerk.

Originele presentatie

In de beide voor de provincie Utrecht zo belangrijke delen die de Heuvelrug tot onderwerp hebben, is die laatste kwaliteit zelfs volledig op de achtergrond geraakt. De auteur, Catharina L. van Groningen, heeft helaas besloten

het door haar verzamelde materiaal dermate origineel te presenteren dat het raadplegen van de boeken alleen mogelijk is door voortdurend tussen registers en tekst heen en weer te bladeren.
Wellicht was de achterliggende gedachte, dat koste wat kost een inventariserende opsomming per gemeente vermeden moest worden. Die inderdaad wat saaie, maar o zo prettig hanteerbare indeling, die bijna overal in Europa bij zulke monumentenbeschrijvingen gangbaar is, werd hier vervangen door een wirwar van tientallen thematische en chronologische indelingen.
Waar dat toe geleid heeft, kan ik het best met een voorbeeld toelichten. Stel: de lezer wil zich informeren over de oude Hervormde Kerk in Zeist. In de index vindt u dan 37 verspreide paginaverwijzingen voor het gebouw en negentien voor de inventaris. Dat is geen wonder want de Zeister kerk wordt in steeds wisselend gezelschap van andere Heuvelrugkerken in achttien (!) verschillende paragrafen en subparagrafen aan de orde gesteld. De onzin van zo'n versplintering blijkt nog eens extra als de arme lezer maar liefst elf maal in de tekst en zes maal in de illustratiebijschriften in soms bijna gelijkluidende termen terugvindt dat schip en koor in 1841-1843 zijn vernieuwd en de oude toren ingrijpend verbouwd. Behalve dat hij tientallen plaatsen in de tekst bij elkaar moet zoeken, blijkt hij ook nog eens te worden opgescheept met een overvloed aan overbodige herhalingen.
Voor de gekozen aanpak had wel een deugdelijk argument kunnen gelden, namelijk een indeling die belangrijke samenhangen aan het licht brengt. Niets daarvan echter. Eerder het tegendeel. Wat heeft het voor zin om de typologisch maar beperkt verwante torens van de Heuvelrug bijeen te zetten, losgekoppeld van de rest van de gebouwen? En waarom zouden in weer andere losse paragrafen 'materiaal' en 'constructie' behandeld moeten worden, zonder dat daar enig inhoudelijk argument voor pleit? En als een paragraaftitel al een zekere thematiek suggereert, dan wordt de lezer juist op het verkeerde been gezet. De paragraaf 'De gevolgen van de reformatie voor de kerkgebouwen' bespreekt bijvoorbeeld die gevolgen nauwelijks, maar behandelt hoofdzakelijk protestantse kerkelijke nieuwbouw van de 17e tot en met de 20e eeuw.
Het meest treurig stemmend is misschien nog het opdelen van alle kastelen en buitenplaatsen, die in het eerste deel aan de orde komen, in paragrafen die aan afzonderlijke eeuwen zijn gewijd. Aangezien daarnaast ook nog gebouw, interieur en park uit elkaar gehaald zijn, krijgt de lezer stelselmatig elke buitenplaats in volkomen vormloze brokken opgediend. Want van alle bedenksels is een indeling in perioden van honderd jaar wel de meest willekeurige en armoedige die historici of kunsthistorici kunnen verzinnen.

Fraaie illustraties

Over de betrouwbaarheid van de informatie vormt de lezer zich bij dit soort boeken pas een goed oordeel bij intensief en langdurig gebruik. Enkele steekproeven wezen uit dat de schrijfster niet steeds consequent dateert. Ook hiervan een voorbeeld: de zeer belangrijke boerderij *Schevichoven* in Leersum bevat een intrigerende stenen kamer die jammer genoeg na een brand in 1911 stevig gerestaureerd is. Prins-Schimmel die het object vrijwel gelijktijdig beschreef in het deeltje Leersum van de Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht, meent dat de kern nog laat-middeleeuwse en 16de-eeuwse elementen bevat. Van Groningen deelt die opinie kennelijk niet, maar het bevreemdt enigszins om haar het gebouw op twee bladzijden achtereenvolgens als 'eerste helft van de 17de eeuw', 'vroeg 17de-eeuws' en ten tijde van Van Wassenaar (dat wil zeggen nà 1662) te zien dateren.
Is er dan niets positiefs over de boeken te zeggen? Dat zou te ver gaan. Zo zijn er de veelal zeer goede foto's en de buitengewoon toegankelijke en illustratieve bouwkundige tekeningen van A. Reinstra en A. Viersen. Alleen om die reden zouden geïnteresseerden de boeken al dienen aan te schaffen. En er is de geestdrift van de auteur die op sommige punten zo duidelijk uit de tekst straalt, dat men geneigd is de ergernis over de presentatie te vergeten.
Het blijft niettemin vurig te hopen dat met de Geïlllustreerde Beschrijving weldra weer de weg terug wordt ingeslagen naar de ouderwetse degelijkheid, waarin objectbeschrijvingen centraal staan en een beperkt gebied zo uitputtend mogelijk behandeld wordt.

C.L. van Groningen, *De Utrechtse Heuvelrug. Deel 1 De Stichtse Lustwarande, Buitens in het groen.* De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst/Geïllustreerde Beschrijving. Zwolle/Zeist, 1999; 343 blz., ISBN 90-400-9407-1, € 43,50; *Deel 2 Dorpen en landelijk gebied.* Ibidem, 2000; 388 blz., ISBN 90-400-9429-2, € 43,50.

Agenda en berichten

Historisch Café

Op vrijdag 12 april is de heer Van Herwijnen gastspreker in het Historisch café. Hij is veldwerkcoördinator van de archeologische werkgroep 'Leen de Keyzer'. Zijn lezing gaat over archeologie in Houten en omgeving. Een maand later, op 10 mei vertelt de heer Rosendaal van de firma Lekkerkerker iets over de geschiedenis van deze bekende Utrechtse winkel aan de Lijnmarkt.
Beide bijeenkomsten vinden plaats in 't Weeshuis, Domplein 16 in Utrecht en beginnen om 17 uur. De entree is gratis.

Voorjaarsledenvergadering

Op *donderdag 6 juni* vindt de voorjaarsledenvergadering plaats in het Utrechtse stadhuis, ingang Minrebroederstraat. De vergadering begint om 19.30 uur. Na afloop houden medewerkers van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum een inleiding over de geschiedenis van het stadhuis en de vondsten gedaan tijdens de recente verbouwing en is er gelegenheid het gebouw te bekijken.
De stukken voor de ledenvergadering worden meegestuurd met dit nummer van het tijdschrift.

Expositie reclame in Utrecht

Nog tot en met *31 mei* is in Volksbuurtmuseum Wijk C de tentoonstelling 'Koopt Utrechtse Waar!!!' te zien. Deze expositie over 150 jaar reclame in de Domstad laat zien hoe grote en minder grote Utrechtse bedrijven reclame maakten voor hun producten. Door middel van reclameborden, affiches, visitekaartjes, emaillen borden, blikken en vele andere voorwerpen prezen de mosterdfabriek (Van Rijns Mosterd), de bakker, de orgeldraaier en andere ondernemers hun waren aan. Wildplakken en protesten tegen oprukkende commerciële boodschappen blijken een oude geschiedenis te hebben. De Koninklijke Jaarbeurs was in Utrecht een van de eerste bedrijven die gebruik maakten van grote affiches en landelijke reclame.

Het Volksbuurtmuseum Wijk C bevindt zich in de Waterstraat 27 in Utrecht (10 minuten lopen vanaf het Centraal Station). Het is van maandag tot en met vrijdag geopend tussen 11.30 en 16.30 uur.

Workshop historisch gezondheidsonderzoek

Onder de sprekende titel *Gepokt en gemazeld, Van piskijker tot geneesheer, Aderlating of duiveluitbanning* organiseert Het Utrechts Archief op *donderdag 18 april* een workshop historisch onderzoek naar ziekte en gezondheid in de provincie Utrecht. Deelnemers leren onder andere de behandelmethoden van artsen en andere ziektebestrijders in verschillende historische perioden beter te begrijpen. Verder maken ze kennis met origineel bronnenmateriaal en leren ze hoe zelf onderzoek te doen naar bijvoorbeeld de geschiedenis van verschillende ziekten en epidemieën, betrouwbare en malafide genezers en gast- en ziekenhuizen in de provincie.
In de workshop wordt gebruik gemaakt van de onlangs verschenen onderzoeksgids *Gepokt en gemazeld: Gids voor historisch onderzoek naar ziekte en gezondheid in de provincie Utrecht* die toegestuurd wordt na aanmelding.
De workshop vindt plaats in het archief, Alexander Numankade 199- 201 in Utrecht, en duurt van 19 tot 21.30 uur. Kosten: € 27,- (inclusief onderzoeksgids en koffie / thee); Vrienden en vrijwilligers van Het Utrechts Archief betalen € 22,-. Opgave: zo spoedig mogelijk bij de receptie van het archief, telefonisch (030 - 286 66 11) of via de website www.hetutrechtsarchief.nl. Nadere informatie op voornoemd telefoonnummer bij mevrouw F. Tuinstra of mevrouw N. Stoppelenburg.

Vernieuwde website Utrechts Archief

De website van Het Utrechts Archief is sinds februari geheel vernieuwd en biedt enkele nieuwe mogelijkheden. Bezoekers kunnen on line onder andere een overzicht vinden van de aanwe-

Herstel

In het vorige nummer zijn twee foutjes geslopen in de bijschriften bij de illustraties van stadskranen. De tekening op p.21 is niet van Jan de Beider, maar Jan de Beijer, de afbeelding van het schilderij op p.22 komt niet uit Het Utrechts Archief, maar uit het Volksmuseum Wijk C.

zige archieven en collecties, ze kunnen zoeken in duizenden foto's die sinds 1970 zijn gemaakt in Utrecht en omgeving (en deze bestellen) en in geografisch geordende databases. Uittreksels en scans van notariële akten van de Stad Utrecht (1663-1783) zijn on line in te zien en een tijdbalk biedt informatie over verschillende momenten uit de Utrechtse geschiedenis.
De informatie wordt regelmatig uitgebreid en geactualiseerd.
Adres: www.hetutrechtsarchief.nl

Restauratoren aan het werk

Tot en met *26 april* kunnen bezoekers van het Museum Catharijneconvent in Utrecht de restauratie volgen van de vier evangelistenportretten (Lucas, Mattheus, Marcus en Johannes) in 1621 geschilderd door de Utrechtse caravaggist Hendrick ter Brugghen. De vier portretten komen uit het bezit van Historisch Museum de Waag in Deventer en zijn nu te zien in het Catharijneconvent. Op dinsdag, donderdag en vrijdag van 10 tot 12 en van 14 tot 16 uur kan het publiek de vorderingen zien van het werk van de restauratoren Milko den Leeuw en Ingeborg de Jongh.
Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht is geopend van dinsdag tot en met vrijdag van 10 tot 17 uur, op zaterdag, zon- en feestdagen van 11 tot 17 uur.

Van Rhenen tot Culemborg

Op zaterdag 25 mei 2002 organiseert de vereniging Oud-Utrecht de jaarlijkse dagexcursie.

Programma

09.00 Vertrek met bussen vanaf het Stadionplein Utrecht

10.00 Aankomst in Rhenen. Ontvangst met koffie in het Oude Raadhuis

10.15 Welkomstwoord door de vice-voorzitter van Oud-Utrecht

10.45 Rondleidingen o.l.v. een gids langs het Gemeentemuseum, de Cunerakerk en -toren en het gemeentehuis

12.30 Inschepen op het splinternieuwe schip de MS Prins Claus met ontvangst en koffie

13.00 Vertrek MS Prins Claus naar de Grebbeberg en vervolgens stroomafwaarts naar Culemborg met onderweg een lunchbuffet en uitleg over de bezienswaardigheden langs de route

16.30 Aankomst MS Prins Claus in Culemborg waar de bussen klaar staan voor de terugtocht naar Utrecht

Vervoer

Voor het vervoer kunt u gebruik maken van een speciaal voor Oud-Utrecht gereserveerde touringcar die op het Stadionplein in Utrecht klaar staat en om 09.00 uur zal vertrekken. Tegen 17.30 is de bus daar weer terug.
Wie geen gebruik wil maken van de bus, dient bij betaling 'eigen vervoer' te vermelden.

Inschrijving

Door overmaking van € 30 (leden) of € 60 (niet-leden) op Postbanknummer 56066 t.n.v. Vereniging Oud-Utrecht, Utrecht o.v.v. 'Rhenen 2002'. Na overmaking wordt een toegangsbewijs toegestuurd dat op de dag zelf meegenomen moet worden. Gezien het aantal beschikbare plaatsen verdient het aanbeveling snel in te schrijven.

wijzigingen voorbehouden

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr.2, april 2002 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht,
tel: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00.
*Het **internetadres** van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl*

*U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:*
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt € 25 per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / huisgenootlidmaatschap € 10 / instellingen zonder winstoogmerk € 25 / instellingen met winstoogmerk € 50
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, J. Torenbeek, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 3/2002: 26 april

*Uw **bijdragen** kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy (in Word of WordPerfect).*
Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres.
Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohlaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- **VERBOUW**
- **NIEUWBOUW**
- **RESTAURATIE**
- **ONDERHOUD**

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen cs
bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Vondellaan 4
3521 GD Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-281 96 15
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:
- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden
- Contracten maken
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

75e jaargang

3

2002

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Utrecht Studies: interview met hoogleraren Piet 't Hart en Renger de Bruin

De lusten en lasten van stadsontwikkeling

Utrechtse gevangenissen 3: het Wolvenplein

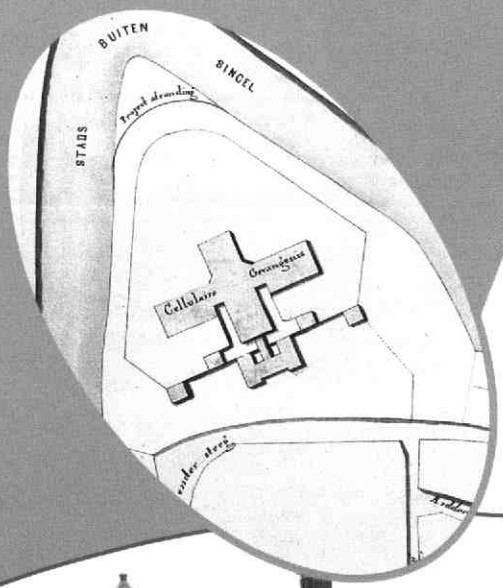

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Fax 030-666 14 41

PK

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-169: Ts oct 1903 AB-IC

66 De charme van regionale geschiedenis

Sinds 1996 bestaat er aan de Universiteit Utrecht een leerstoel Utrecht Studies. Een interview met Piet 't Hart en Renger de Bruin, respectievelijk de eerste en de huidige hoogleraar over de rol van amateur-historici en het belang van onderzoek naar en onderwijs in regionale geschiedenis.

71 Dakloze herders en heroïneverslaafden

In deel drie van de serie Utrechtse gevangenissen: het Wolvenplein, de oudste, nog bestaande cellulaire gevangenis in ons land (1856).

74 / 78 Lust en last van stadsontwikkeling

Wat mag gesloopt? Wat moet bewaard blijven? Martine Bakker pleit voor behoud van een bijzondere hoveniersboerderij. Hans Buiter wijdt een kritische bespreking aan Hans Vissers studie over de laatste dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht.

> Inhoud

60 *Van de bestuurstafel*

61 *Cultureel Erfgoed*

Nettie Stoppelenburg 62 *Een juweel in restauratie*
De roerige geschiedenis van kasteel Amerongen

65 *Wedstrijd Beleef het plantsoen!*
Tijd- en ruimtewandeling langs de singels

Bettina van Santen 66 *De charme van regionale geschiedenis*
Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

Bettina van Santen 71 *De weldaden der eenzaamheid*
Utrechtse gevangenissen 3: het Wolvenplein

Martine Bakker 74 *Hoveniersboerderij trotseert de tijd*
Over de dreigende sloop van een bijzonder Utrechts pand

77 *Literatuursignalement*

Hans Buiter 78 *Eigenzinnige bewoners en gebrek aan ruimte*
Bespreking van studie over stadsontwikkeling in Utrecht 1970 - 2000

81 *Agenda*

Van de bestuurstafel

Prijzen

P.A. Blok, voorzitter

In het vorige nummer heb ik verheugd kunnen melden dat maar liefst 52 leden in het kader van de enquête van vorig jaar hebben aangegeven in de vereniging actief te willen worden. Met een flink aantal van hen is door bestuursleden contact opgenomen en daarmee wordt doorgegaan. Ik prijs me gelukkig u te kunnen melden dat een drietal vrijwilligers reeds aan de slag is gegaan. Het bestuur hoopt dat zij hun activiteiten met veel plezier zullen verrichten.

Aan nog een heel speciale vrijwillig(st)er bestaat grote behoefte. In ons Jaarboek vindt u sinds jaar en dag de Kroniek over het voorafgaande jaar. De laatste Kronieken werden verzorgd door mevrouw Th.A.M. Claerhoudt- van Helfteren. Wij zijn haar erkentelijk dat zij indertijd bereid was de fakkel over te nemen van mevrouw C.A.C. Geijskes. Thans heeft mevrouw Claerhoudt helaas te kennen gegeven aan het einde van het jaar te willen stoppen. Zo is er opnieuw een brandende fakkel die wacht op overname. Wie, o wie zou dat willen doen?

Ik weet niet hoe het u vergaat, maar wanneer ik een oud Jaarboek ter hand neem, kijk ik steeds even in de Kroniek. Het is altijd weer boeiend te lezen wat er toen speelde in stad en provincie. Zo werd op 18 oktober 1972 dankzij de oplettendheid van een voorbijganger een nieuwe bomaanslag, nu gericht op het nieuwe gebouw van de Zwolsche Algemeene Verzekerings Maatschappij aan de Oudenoord, verijdeld en werd op 16 oktober 1976 de uit 1544 daterende Commanderije van Sint Jan in Montfoort geheel gerestaureerd. Wie nu geïnteresseerd is geraakt en het voelt kriebelen, wordt verzocht contact op te nemen met de secretaris. De vereniging zal zich gelukkig prijzen hem of haar te verwelkomen als kroniekschrijver.

Binnen Oud-Utrecht wordt steeds meer gelegenheid geboden voor interactie en bestaat de mogelijkheid daadwerkelijk deel te hebben aan de activiteiten. Zo kunt u meedingen naar de Oud-Utrecht-prijs (graag inzenden voor 1 september aanstaande) en een prijs winnen in het kader van het witte-vlekkenplan. Daarnaast werd in het februarinummer de publieksprijs tijdschriftartikel aangekondigd. Lees dan ook de tijdschriften nóg beter dan anders, bewaar alle nummers, reageer op de oproep in het decembernummer en kies het beste artikel van 2002. Ook is er nog de prijsvraag over Zochers Singelplantsoen, waarover u elders in dit nummer alle gegevens aantreft.

Zoals u ziet biedt Oud-Utrecht u vier mogelijkheden tot actieve participatie, met prijzen als bekroning. Maak er gebruik van en laat van u horen. Ook horen wij graag van u, wanneer u een nieuw lid aanmeldt. Het is de laatste tijd helaas wat rustig aan dat front. Maar het moet toch mogelijk zijn en niet al te veel moeite kosten in uw omgeving iemand de weg te wijzen naar een zo levendige, boeiende en attractieve vereniging als Oud-Utrecht? Laat van u horen en bezorg Oud-Utrecht ook een prijs, als snel groeiende historische vereniging. Bovendien is het voor het nieuwe lid en u altijd prijs, te weten een speciale CD met het Utrecht Te Deum van Handel.

Ik ga er vanuit dat u in het vorige nummer het interview hebt gelezen met een leraar in hart en nieren, dr. A. Van Hulzen. Namens het bestuur bezochten de secretaris en ik de heer Van Hulzen en we hadden een boeiend gesprek met hem. Aanleiding daarvoor was het bestuursbesluit de heer Van Hulzen het erelidmaatschap van de Vereniging Oud-Utrecht aan te bieden. Reden daarvoor vormt zijn zeer langdurige en onverflauwd enthousiaste zending, zijn missie om kennis over stad en provincie Utrecht uit te dragen. Het aantal boeken dat hij heeft geschreven over Utrecht is groot, het aantal artikelen legio. Als weinig anderen heeft hij jaar in jaar uit gedaan wat in de doelstelling van onze vereniging staat vermeld, het beoefenen en verspreiden van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Velen heeft hij liefde voor Utrecht bijgebracht. Dat hij nog steeds productief is roept respect en bewondering op. Nog steeds is hij voornemens voort te gaan met schrijven, met het overdragen van kennis, het opwekken tot enthousiasme. Met overtuiging heeft het bestuur de hoogste prijs van de vereniging, het erelidmaatschap van Oud-Utrecht, aan dr. Van Hulzen toegekend.

In deze aflevering is heel wat keren het woord 'prijs' gevallen. Het zou zeer prijzenswaardig zijn indien u, waar u zich gelukkig prijst lid te zijn van Oud-Utrecht, ook anderen daarin wilt laten delen. Betoon u royaal en gun ook anderen het lidmaatschap; meld hen aan.

Aantastingen: een praktijkvoorbeeld

Jacquelien Vroemen

Op advies van de Commissie Actuele Ontwikkelingen heeft het Bestuur van Oud-Utrecht een brief gestuurd naar wethouder Van Kleef met het verzoek af te zien van hoogbouw aan het Ledig Erf. Wij zijn verheugd dat de plannen in ieder geval voorlopig in de ijskast zijn gezet. Wij delen de mening van de bewonersgroepen rond het Ledig Erf dat de geplande nieuwbouw een aantasting vormt van het monumentale karakter van het Singelgebied. Het massieve en hoge bouwvolume past niet bij de belendende bebouwing en bederft het uitzicht vanaf het plein.

Met bijgaand kaartje wil ik u een concreet voorbeeld geven van de sluipende aantasting van het Singelplantsoen. Met dank aan Theo Haffmans.
U ziet hier de meest recente door de gemeente gebruikte kaart. Het door ons gearceerde gebied is - in tegenstelling tot wat de gemeentelijke kaart laat zien - geasfalteerd en kan nu dus eigenlijk niet meer tot het plantsoen gerekend worden. Langs de straat Lucasbolwerk zijn in de loop der tijd steeds meer parkeerplaatsen in het groen aangelegd, waardoor het plantsoen sterk versmald is en je hier niet meer aangenaam kunt wandelen. Tegenover Unitas (huisnummer 8) wordt het plantsoen gebruikt voor permanente opslag van bouwmaterialen en een bouwkeet. Hiervoor is nooit een vergunning afgegeven. Hierachter ligt een rond (voormalig) bloemperkje, met een pad eromheen dat in de loop der tijd steeds breder geworden is. De halfronde bank is zo kapot en verwaarloosd dat alleen zwervers er nog plaats op willen nemen. Aan het rondlopende pad grenst een (voormalig) grasperk, dat is omgeploegd maar nooit meer ingezaaid. De weg hiernaast wordt gebruikt voor zwaar verkeer ten behoeve van de schouwburg, dat, als het zo uitkomt, in het plantsoen wordt geparkeerd. Eén rand van het grasveld tegenover de schouwburg is intussen bestraat, terwijl dit volgens de kaart nog groen is. De boom ter plekke zal dit waarschijnlijk niet overleven, omdat zijn wortels nu niet genoeg lucht meer krijgen en zijn takken door vrachtwagens worden aangereden. Steken wij over en bekijken wij het park vanaf de bloemenstal, dan zien wij dat de door Zocher bedoelde zichtas richting Wittevrouwenbrug verknoeid wordt door het uitzicht op het permanent geparkeerde blik, want ook langs de toerit naar de schouwburg zijn parkeerplaatsen ontstaan.
Een verslaggeefster van de radio, die enige tijd geleden met ons op locatie was, noemde dit stukje rijksmonument een 'rafelig plantsoentje'. Niet bepaald iets om trots op te zijn.

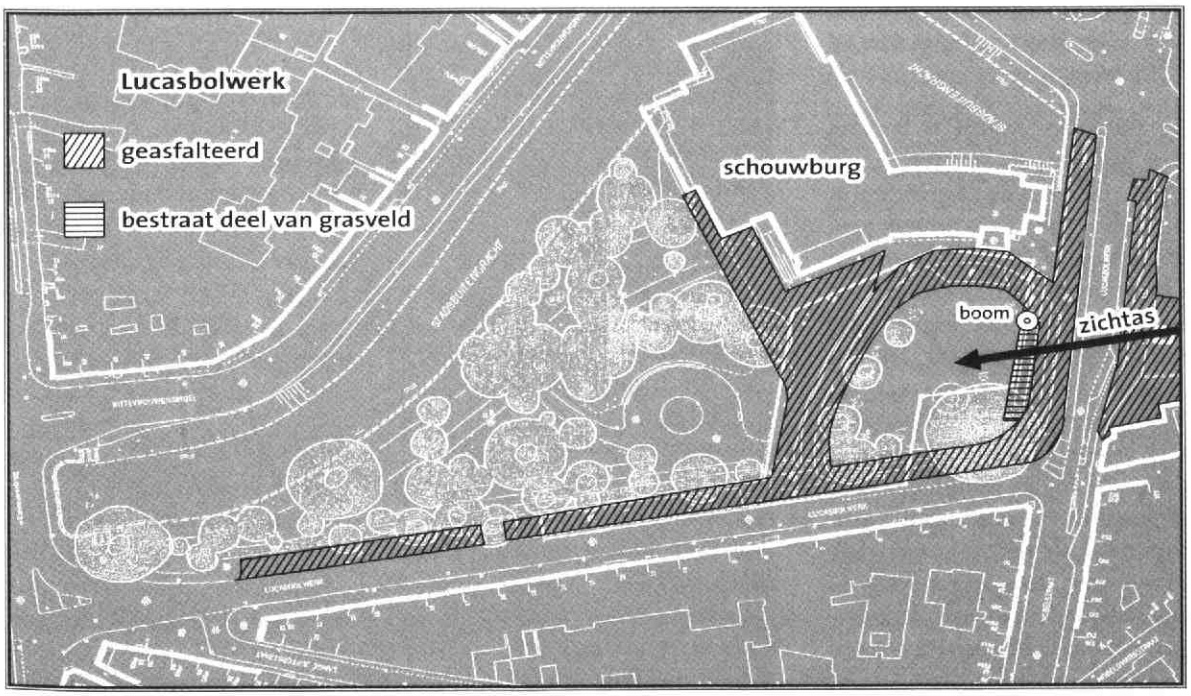

Een juweel in restauratie

De roerige geschiedenis van kasteel Amerongen

Huis Amerongen aan het eind van de 20e eeuw
Foto: Het Utrechts Archief

Twisten tussen het Sticht en Gelre, ruziënde familieleden, branden, verbouwingen en uitbreidingen lieten diepe sporen na in huis Amerongen. Onlangs ging een grootscheepse restauratie van het interieur van start.

NETTIE STOPPELENBURG

De provincie Utrecht is bezaaid met kastelen, als juwelen in een kroon. Eén van de diamanten in de kroon is het huis Amerongen: kamers waar de kasteelheer nog elk moment kan binnenkomen, een keuken waar de keukenmeid nog steeds de scepter lijkt te zwaaien, een grote trap waar de baljaponnen van de jonkvrouwen nog ruisen. En een rijke geschiedenis die tot in details gereconstrueerd kan worden uit het omvangrijke archief van het huis Amerongen. Voorlopig moeten de vele bewonderaars van Amerongen het daar ook even mee doen, want het kasteel is de komende jaren wegens een ingrijpende restauratie gesloten voor publiek.

Familievetes

De geschiedenis van Amerongen gaat terug tot de 13e eeuw. In 1286 werden Borre en Diederic van Amerongen genoemd als leenmannen van graaf Floris V van Holland voor het 'huyse' dat zij in Amerongen bouwden. Van een simpele woontoren groeide dat 'huyse' uit tot een kasteel met meerdere torens, zalen, een brede gracht, en, als we de tekening van Roelant Roghman uit 1647 mogen geloven, zelfs een ooievaarsnest op het dak. Ooievaars brengen geluk en dat had Amerongen wel nodig: het kasteel werd meerdere malen de inzet van de grensoorlogen tussen het Sticht en Gelre.

In 1557 kwam het kasteel in bezit van Goert of Godard van Reede van Saesveld (1516-1585). Door zijn huwelijk met Geertruid van Nijenrode (1525-1605), erfdochter van Zuilenstein, werd deze Overijsselse edelman lid van de Utrechtse ridderschap. Dat was nog geen garantie dat Goerts kinderen ongestoord van hun erfgoed konden genieten. Zijn zoon Frederik (1550-1611) zou volgens de familie een huwelijk beneden zijn stand gesloten hebben met Cornelia van Oostrum en was dus Amerongen niet waard. Zijn broer Adriaan probeerde Amerongen in bezit te krijgen, maar Frederik liet zich niet verdringen. Het huwelijk van zoon Gerrit was aanleiding voor Goert

om het huis Zuilenstein niet aan hem maar zijn dochter Aleid na te laten. Maar Aleid verkocht huis Zuilenstein in 1609 en dat leverde een langdurig juridisch steekspel op. De nieuwe eigenaar, Johan van Renesse van der Aa, werd door Frederik en zijn zoon bestookt met rechtszaken totdat stadhouder Frederik Hendrik in 1630 van beide partijen de rechten opkocht.

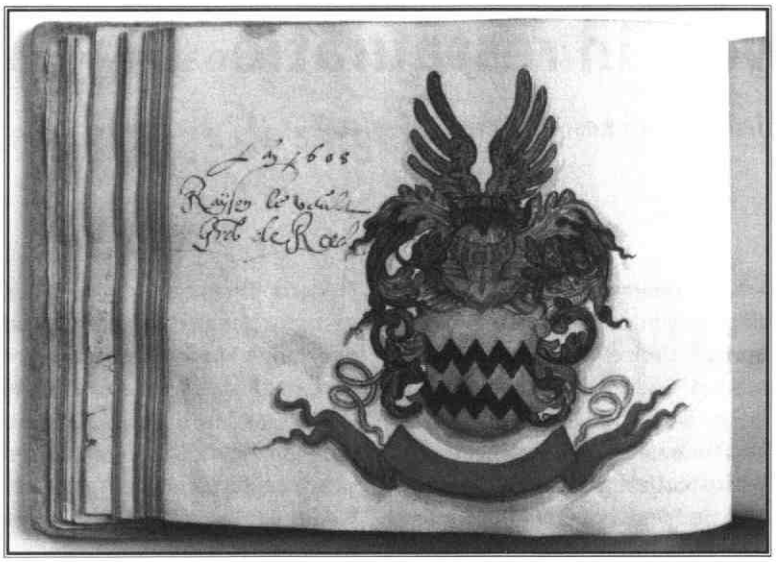

Het wapen van Godard van Reede in het album amicorum van zijn vrouw, Anna van Boetzelaer
Foto: Het Utrechts Archief

Brandende takkenbossen

Goerts kleinzoon Godard van Reede (1593-1641) huwde in 1612 Anna van Boetzelaer (1584 1650), maar hij kon zijn bruid pas in 1615 het kasteel binnenleiden. Amerongen was na het overlijden van zijn vader voor vier jaar verhuurd aan Alexander de Coninck. Godard en Anna kregen zeven kinderen. Hun zoon Godard Adriaan (1621-1691) vestigde de naam van de familie op het politiek toneel van Nederland. Hij was lid van de Raad van State en reisde als buitengewoon ambassadeur van de Republiek der Verenigde Nederlanden naar Zweden, Polen, Spanje, Denemarken en Duitsland. Ook in het rampjaar 1672 verbleef hij in het buitenland. Het volgende jaar omsingelden de Franse troepen het kasteel en eisten van zijn echtgenote Margaretha Turnor onderwerping en een losgeld van 3.000 gulden. Margaretha weigerde zich aan de Franse troepen te onderwerpen en probeerde te onderhandelen over de losprijs. Maar er viel niet te onderhandelen: de Franse soldaten vulden het middeleeuwse kasteel met takkenbossen en staken het in brand. De herbouw van Amerongen kostte heel wat meer dan 3.000 gulden, hoewel de Staten-Generaal het genereuze bedrag van 40.000 gulden bijdroegen. Godard Adriaan en Margaretha lieten Amerongen herbouwen in de strak classicistische stijl die in die tijd mode was. Op de ontwerptekeningen in het archief van Amerongen staat de naam van de architect niet vermeld. Gezien de bouwstijl én Godard Adriaans intensieve contact met het Haagse hof is het waarschijnlijk dat de Haagse hofarchitect Maurits Post de ontwerpen maakte. De uitvoering van de bouw was in handen van de Amsterdamse meestertimmerman Hendrick Geurtsz Schut en meestermetselaar Cornelis Rietvelt, maar Margaretha schroomde niet om de bouwlieden hoogstpersoonlijk op de huid te zitten. Haar dagelijkse weder-

Het rosarium bij de oranjerie van Amerongen maakt deel uit van de tuinaanleg van Hugo Poortman in 1901
Foto: Het Utrechts Archief

Een juweel in restauratie

De roerige geschiedenis van kasteel Amerongen

waardigheden vonden hun neerslag in de brieven die ze aan haar immer reizende echtgenoot schreef. Godard Adriaan bewaarde ze trouw. In het archief zijn 490 brieven aan haar 'heer en liefste hartje' bewaard gebleven.
Met de nieuwbouw van het huis werden ook de tuinen opnieuw aangelegd. Rond het huis, op het voorplein en tussen de binnen- en buitengracht, lagen de siertuinen met een indeling in rechte vakken. Ten noorden van het kasteel, buiten de grachten, lag de moestuin. Margaretha's dagelijks leven had veel weg van dat van de vrouw van een hereboer: toezien op de voedselvoorziening van de huishouding, toezien op de slacht, beheren van de landerijen.

Een beroemde gast

Margaretha's kleinzoon Frederik Christiaan van Reede, de tweede graaf van Athlone en heer van Amerongen, trouwde in 1715 met Henriëtte van Nassau-Zuylestein (1688-1759). Het jonge paar leefde afwisselend in Den Haag en op Kasteel Middachten. Toen Frederik Christiaan in 1719 stierf, vestigde Henriëtte zich met haar drie jonge kinderen op Amerongen. Haar sociale leven, de jeugd van de kinderen en de huishouding op het kasteel zijn te reconstrueren uit de compleet bewaard gebleven boekhouding en de vele brievenverzamelingen. Veel meubilair, porselein, wandtapijten en portretten die Henriëtte voor Amerongen aanschafte, zijn nog steeds aanwezig.
Henriëttes kleinzoon Frederik Christiaan Reinhard van Reede van Athlone trouwde in 1765 met 'Annebetje' van Tuyll van Serooskerken, een nicht maar ook de dierbaarste vriendin van Belle van Zuylen. Belle was te gast op Amerongen, Frederik en Annebetje bezochten Belle na haar huwelijk in Colombier.
In 1795 vluchtte de heer van Amerongen naar Engeland. Amerongen stond leeg en bleef leeg, want de Van Reedes bleven in Engeland wonen. In 1879 erfde Godard John Charles George, graaf van Aldenburg Bentinck het kasteel van zijn tante Elisabeth Maria van Reede, lady Child Villiers. De graaf liet Amerongen restaureren en voorzien van elektriciteit en telefoon. Amerongen werd nu het hele jaar door bewoond en steeds verder verfraaid. Petrus J.H. Cuypers ontwierp de decoratie voor de bovenhal, de zogenaamde galerij en zijn zoon Josephus Theodorus ontwierp een nieuwe eetzaal.

Bloeiende rozen

Sinds 1982 is de Stichting Kasteel Amerongen eigenares van het huis. Bijgestaan door de Vrienden van Amerongen zijn inmiddels al restauraties aan het exterieur en aan delen van de inboedel uitgevoerd. In de winter van 2001-2002 bleek dat restauratie van het interieur van het kasteel niet langer uitgesteld kon worden. Voorlopig is het kasteel daarom gesloten voor publiek. De bijgebouwen, zoals de museumwinkel en de tuinen zijn wel toegankelijk. En zoals ieder jaar zullen in juni de rozen van Amerongen weer bloeien. Wie zelf actief bezig wil zijn met de geschiedenis van Amerongen, kan bij Het Utrechts Archief onderzoek doen in zo'n 100 meter archiefstukken. Wie virtueel van de geschiedenis van Amerongen wil genieten, kan terecht op de site van Het Utrechts Archief (www.hetutrechtsarchief.nl).

Het middeleeuwse kasteel Amerongen, in 1647 getekend door Roelant Roghman. Zo zag Amerongen er uit toen het in 1673 door de Fransen in brand werd gestoken Foto: Het Utrechts Archief

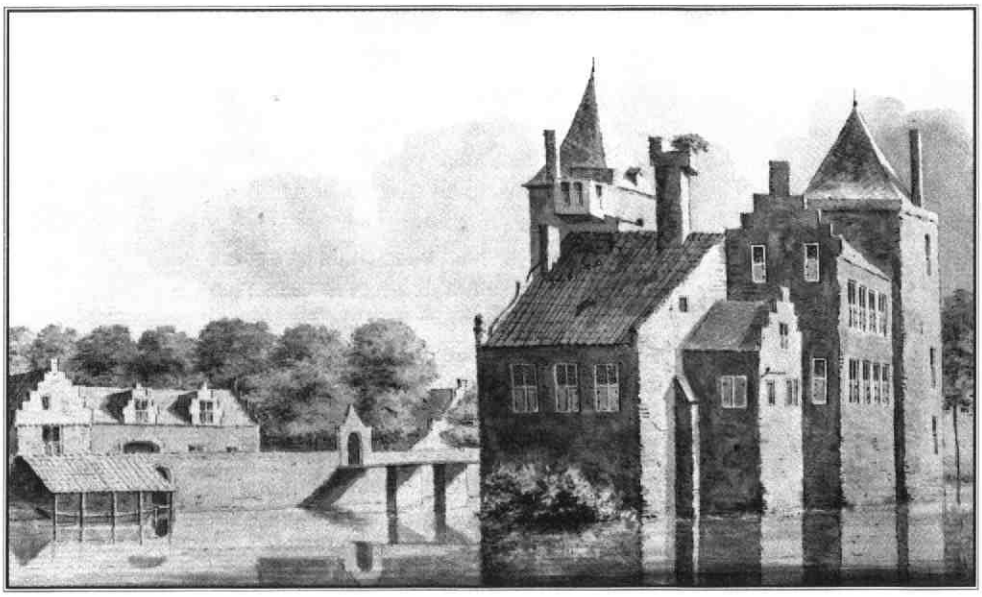

Nettie Stoppelenburg is medewerker public relations en educatie bij Het Utrechts Archief. Ze schreef dit artikel op persoonlijke titel.

Bronnen

Archief van het huis Amerongen in Het Utrechts Archief,
A.W.J. Mulder, mmv Slothouwer, Het kasteel Amerongen en zijn bewoners. Maastricht 1949.

Wedstrijd Beleef het plantsoen

Tijd- en ruimtewandeling langs de singels

Het Utrechtse singelgebied is als een oase waarin je even los komt van de drukte en volte van de stad. Je wordt uitgenodigd voor een stadswandeling. Een tijd- en ruimtewandeling, want je wordt geconfronteerd met het verleden van het gebied. Oude bomen en nog oudere bebouwing in verschillende stijlen. Op het bolwerk Zonnenburg, de oude sterrenwacht, kun je het heelal inkijken en wordt het begrip tijd nog relatiever.

Het stuk stadsmuur dat opduikt vlakbij het Lucasbolwerk brengt je terug naar de Middeleeuwen, toen muren nog daadwerkelijk bescherming boden tegen alles wat van buiten kwam. Die geborgenheid maakte in de loop der tijd plaats voor een gevoel van benauwing. Aan de voet van de wallen leefden mensen in de duisternis in kleine huisjes. De ommuring, vroeger de trots en het belangrijkste voorrecht van de stad, zagen de 19e-eeuwers als een 'stenen corset'. De stad moest uitbreiden. Licht en lucht wilde men binnenlaten! In 1831 begon de gemeente met het slopen van de vervallen verdedigingswerken. Op de vrijgekomen grond kwamen volgens de plannen van tuinarchitect J.D. Zocher jr. plantsoenen en voorname huizen. In die tijd wandelden mensen graag over de stadswallen, waarvandaan je een mooi uitzicht had over het land buiten de stad. Het plantsoen dat Zocher aan liet leggen was een uitbreiding van de wandelmogelijkheden zoals die op verschillende bolwerken al bestonden.

In 1861 was het werk voltooid. De wal werd niet geheel afgegraven, en van de bolwerken werd goed gebruik gemaakt. Zo ontstond een langgerekt, geaccidenteerd park, met kronkelende paden langs gazons, verrassende doorkijkjes - de zichtassen -, omzoomd door de slingerende stadsbuitengracht.

De stadswandeling - zo werden plantsoenen op de plaats van de oude stadswallen in die tijd genoemd - is door Zocher aangelegd in de toen in zwang zijnde Engelse landschapsstijl. Inmiddels is het een rijksmonument en beschermd stadsgezicht. Veel is er al geschreven over deze en andere singelparken, en er is nog steeds veel te ontdekken. Maar cultuurhistorie moet geen sufmakende opstapeling van feiten en jaartallen zijn. Het is een confrontatie met wat levende mensen voor ons bewogen heeft, wat ons beweegt en wat mensen na ons zal bewegen. En dat onder steeds andere omstandigheden en met andere (technische) mogelijkheden.

Er is sinds 1861 veel veranderd. Bomen die nu monumentaal zijn, waren in Zochers tijd dunne stammetjes. Het park is in die zin méér waard geworden. Zocher zelf had maar weinig eerbied voor cultuurhistorische waarden. Voortvarend liet hij alle stadspoorten slopen en van de stadsmuur is bijna niets meer over. Nog maar enkele decennia geleden werd het dempen van de singels gezien als vooruitgang. En nu wordt weer hard gewerkt aan het opengooien van het ene verdwenen gedeelte. Intussen knabbelen parkeerplaatsen en opdringend asfalt steeds meer stukjes van het park af. Op verschillende plaatsen, bijvoorbeeld het Lucasbolwerk en het Ledig Erf, is de rondwandeling doorbroken, zodat je daar niet meer kunt ervaren dat het park ooit één geheel was.

Wedstrijd Beleef het plantsoen!

We kunnen de geschiedenis niet bevriezen en een punt aanwijzen waarop het plantsoen volmaakt was en behouden moet worden. Wat Oud-Utrecht wel wil doen is: kijken of we de cultuurhistorie van het gebied voelbaarder kunnen maken, of met andere woorden: hoe kun je de geschiedenis van het gebied meer beleven? Vandaar de wedstrijd *Beleef het plantsoen!*

Bedenk iets - in welke vorm dan ook - waarmee je de rijke geschiedenis van het plantsoen voor anderen meer tot leven kunt brengen. Een voorbeeld kan zijn: het 'herstellen' van de onderbrekingen in de rondwandeling - visueel, ruimtelijk, of alleen gevoelsmatig.

De hoofdprijs bedraagt 500 euro én de belofte dat wij zullen proberen het idee daadwerkelijk op locatie uitgevoerd te krijgen. Dit houdt in dat het idee uitvoerbaar moet zijn, zowel in praktisch als in financieel opzicht. Er is een speciale prijs voor het meest originele of verrassende maar niet concreet uitvoerbare plan. Zie voor de voorwaarden en voor meer informatie: www.oud-utrecht.nl.

De jury bestaat uit Theo van de Vathorst, beeldend kunstenaar, Dr. Renger de Bruin, conservator stadsgeschiedenis van het Centraal Museum en bijzonder hoogleraar Utrecht-Studies, Kees Visser, stedenbouwkundige, auteur van *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht*, Ingmar Heytze, dichter, Roland Sohier, beeldend kunstenaar, Ir. Janet van Essen, hoofd coördinatie van het Utrechts museumkwartier bij het Utrechts Bureau voor Toerisme en manager bij het Bezoekerscentrum voor cultuurhistorie *RonDom*.

Voor serieuze belangstellenden, die mee willen doen met de wedstrijd wordt er in de maanden juni, juli en augustus op elke tweede zondag een excursie georganiseerd langs de singels (zie de agenda in dit nummer).

De charme van regionale geschiedenis

Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

Op 1 december 1996 trad de eerste hoogleraar Utrecht Studies aan. Ruim vijf jaar later is het tijd een voorlopige tussenbalans op te maken van wat de leerstoel teweeg heeft gebracht en hoe de twee eerste hoogleraren invulling hebben gegeven aan hun leeropdracht. Een interview met Piet 't Hart en Renger de Bruin, respectievelijk de eerste en de huidige hoogleraar Utrecht Studies.

BETTINA VAN SANTEN

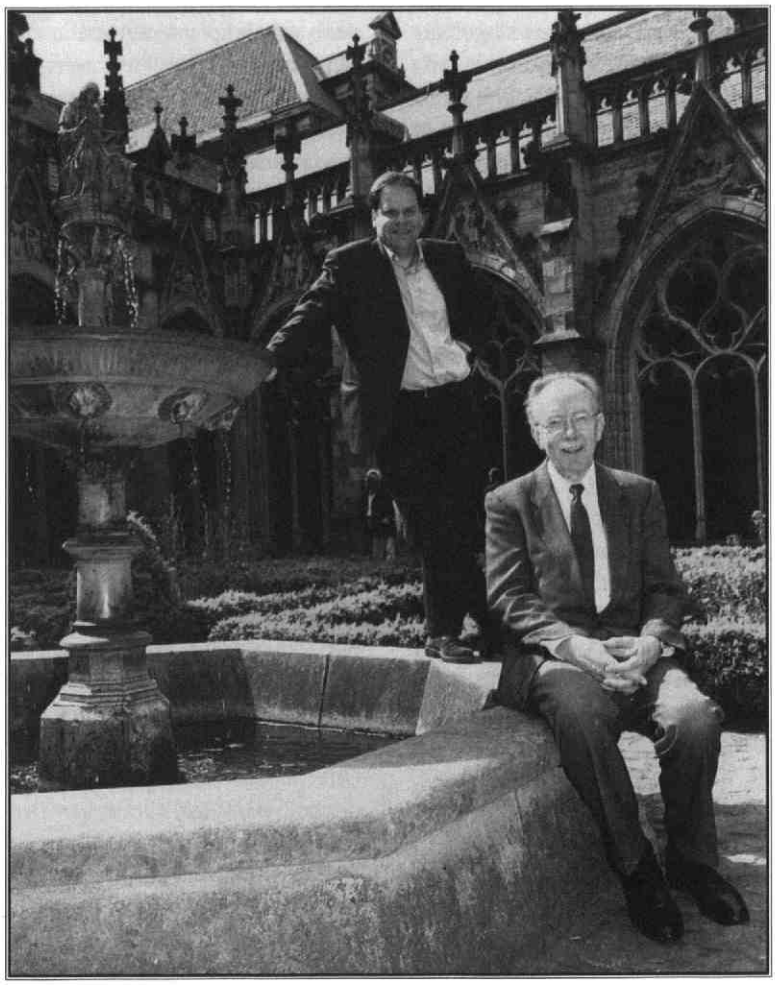

Piet 't Hart en Renger de Bruin (links) in de kloosterhof van de Dom
Foto: Het Utrechts Archief

Piet 't Hart: 'Ik kwam in elk lokaal radio- en tv-programma dat mij uitnodigde'

Was je actief betrokken bij de oprichting van de leerstoel?
'Ik vond destijds wel dat we iets moesten doen met de lokale en regionale geschiedenis van Utrecht. Ik heb er de toenmalige voorzitter van de Vereniging Oud-Utrecht, Herman Kernkamp, op aangesproken en uit die gedachtewisseling is het idee voor een leerstoel Utrecht Studies geboren. Daarvoor is toen door Oud-Utrecht en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een stichting in het leven geroepen. Vervolgens was er nog een lange weg te gaan. De eerste vraag gaat naar de Universiteit van Utrecht, wil die zo'n speciale leerstoel? In de universitaire commissie die zich met dat soort vragen bezighield, zat ook de toenmalige rector Van Ginkel. Hij beijverde zich ervoor dat zo'n leerstoel zich zou richten op het heden en verleden van de stad in het algemeen en de gehele regio. Het College van Bestuur van de universiteit heeft toen in 1996 de leerstoel ingesteld.'

Was je de gedoodverfde kandidaat?
'Voor Oud-Utrecht was ik inderdaad de kandidaat en tijdens het oprichtingsproces begonnen steeds meer vingers in mijn richting te wijzen. Maar dat zat me niet zo lekker en daarom heb ik me op een gegeven moment bewust een tijdje in de luwte gehouden. Ik was immers 63 jaar en wilde ik nog wel aan zoiets als een hoogleraarschap beginnen? Dat had niets te maken met de inhoud. Integendeel: het gegeven dat je vanuit de geschiedenis naar andere disciplines kijkt, trekt me enorm aan. Het probleem zit echter in de tijd die zoiets gaat kosten. Het vergt veel meer tijd dan mensen zich realiseren.'
'Toen ik benoemd werd, wilde de universiteit me maar aanstellen tot mijn 65e. De Universiteit Utrecht is daar zeer principieel in. Op mijn 65e mocht ik toch voor twee jaar bijtekenen en dat heb ik toen gedaan. Ik had toen natuurlijk kunnen stoppen, maar ik behoor nu eenmaal tot die generatie van ouderwetse gereformeerde figuren die iets netjes willen afmaken.'

Wat stelde je jezelf ten doel als hoogleraar?
'Er stond nergens geschreven wat Utrecht Studies precies in moest houden. Utrechts Studies is gelijk aan (=) Utrecht Studies, zo zou je het kunnen omschrijven. Natuurlijk had ik wel enige ervaring toen ik er aan begon en ik dacht "ik zie het wel". Kijk, het allerbelangrijkste was om de leerstoel op de kaart te zetten. Ik wilde de leerstoel vooral ook buiten die universitaire wereld bekendheid geven. Daarom draafde ik in elk radio- en televisieprogramma op dat mij maar hebben wilde. Ik liep alles en iedereen af, archieven, congressen, je kon het zo gek niet verzinnen of ik ging op de uitnodiging in. En ik hoopte dan maar dat, als de mensen mij weer zagen aankomen, dat ze niet dachten "daar heb je Piet ook weer", maar "daar heb je de leerstoel Utrecht Studies". Of het heeft geholpen? Als er nu nog leden van een historische vereniging zijn die niet weten dat er een Leerstoel Utrecht Studies bestaat, dan hebben ze echt niet op zitten letten.'

Wat komt er dan zoal op je af?
'Er komt van alles op je af en ik pakte alles aan om de leerstoel maar onder de aandacht te brengen. Het opmerkelijke is dat je wordt gevraagd voor de meest vreemde klussen die niets met Utrecht Studies te maken hebben, maar met het feit dat er zoiets is als een hoogleraar is die iets met Utrecht doet. Zo werd ik gevraagd om te spreken bij het 750-jarig bestaan van de gemeenteraad van Utrecht. Dat vond het gemeentebestuur blijkbaar leuk, zo'n professor Utrecht Studies, maar de politieke geschiedenis van Utrecht was natuurlijk niet mijn onderwerp. Je wordt voor van alles gebeld, want mensen beschouwen je ook als een soort wandelende encyclopedie.'
'Wat ik heel belangrijk vond is dat met name bij amateur-historici de vraag bleek te leven "wat kan de universiteit voor ons betekenen". Zij konden tot dan toe met vragen niet bij de universiteit terecht. Daar beijverde ik mij voor. Zo kon je een hele dag bezig zijn met iemand te helpen een antwoord te vinden op een vraag. Ik had het antwoord niet, maar ik wist wel hoe en wie ik moest gaan bellen om uiteindelijk uit te komen bij iemand die de vraag wel kon beantwoorden.'

Wat organiseerde je binnen de universiteit zelf?
'Als sociaal historicus heb ik me als het ware als hoogleraar aangemeld bij colleges van doctoraalstudenten en werkgroepen van de vakgroep. Zo kon ik enkele doctoraalstudenten met relevante onderwerpen gaan begeleiden. Natuurlijk bood ik ook elk jaar een cursus aan, zowel aan de studenten als voor het Hoger Onderwijs voor Ouderen (HOVO).'
'Er zijn veel leuke dingen te bedenken, maar je kunt niet altijd alles tot een goed einde brengen. Zo had ik met een aantal collega's uit verschillende vakgroepen en met Renger de Bruin een werkgroep op willen zetten over de geschiedenis van de cultuur in de eerste helft van de 20e eeuw. Helaas stopte het Centraal Museum (waar Renger de Bruin werkt) voortijdig en ook andere partijen bleken uiteindelijk om diverse redenen geen tijd te hebben. Ik zelf vond dwarsverbanden met andere universitaire richtingen heel belangrijk en met name met sociale wetenschappen heb ik geprobeerd die verbanden in het leven te roepen. Toch blijkt

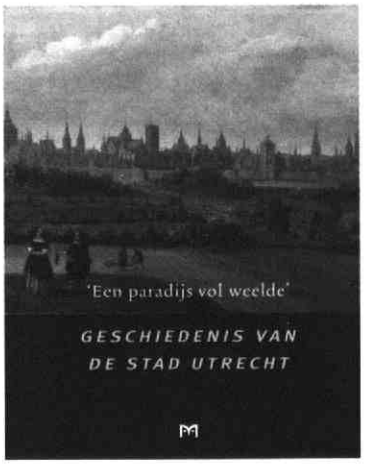

't Hart en De Bruin werkten beiden mee aan een 'nieuwe', in 2000 verschenen geschiedenis van de stad Utrecht

dat in de praktijk van de universitaire wereld niet altijd zo eenvoudig. De meeste studieprogramma's zitten behoorlijk vol, krijg daar nog maar eens iets tussen.'
'Samen met Fred Vogelzang - consulent regionale geschiedenis die ondersteuning geeft aan iedereen die in de provincie lokale en regionale geschiedschrijving beoefent - ben ik een onderzoek gestart naar gemeenteraden in de 19e en 20e eeuw. Dat was speciaal bedoeld voor amateur-historici in de provincie. Dit onderzoek naar maatschappelijke elites wordt nu gelukkig onder mijn opvolger voortgezet.'
'Ik vond en vind de cursus Utrechtkunde ook erg leuk. Daarin vertellen specialisten op diverse locaties in de provincie interessante dingen, zoals Hans Janssen over Utrechtse kastelen in Wijk bij Duurstede en Hans Renes over de verschillende Utrechtse landschappen in Amerongen. Deze cursus heb ik destijds opgezet samen met Bram van den Hoven van Genderen.'
'Ik heb ook geprobeerd om een speciale Utrecht-beurs in het leven te roepen: een flinke som geld om speciaal onderzoek te doen. Iedereen die je daarover spreekt vindt het een geweldig idee, maar ze wachten tegelijkertijd allemaal af of de ander mee doet. Zowel de gemeente als de provincie waren terughoudend in het financieren van dit soort onderzoek. Gelukkig is het idee dat ik destijds voor ogen had nu toch in het leven geroepen met het zogeheten 'witte-vlekkenplan' van Oud-Utrecht. Mogelijk ge-

De charme van regionale geschiedenis

Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

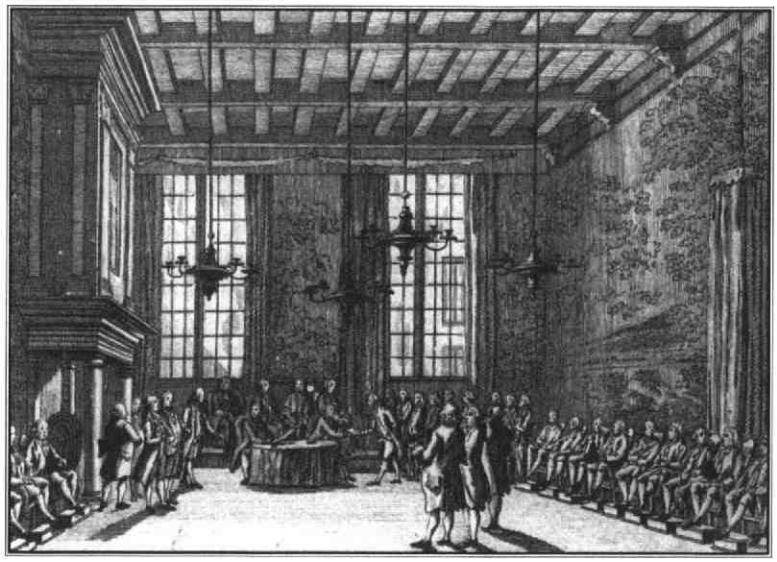

Beide hoogleraren delen interesse in de invloed van de burgers op het stadsbestuur eind 18e, begin 19e eeuw. Burgers pleiten in 1783 bij de vroedschap voor politieke hervormingen
Foto: Het Utrechts Archief

maakt door een schenking, geweldig dat dit soort dingen toch nog gebeurt.'

Het lijkt er op dat je zelf bepaalde wat je deed, was dat ook zo?
'Zoals ik al vertelde was de inhoud van Utrecht Studies nergens exact omschreven. Maar je dient natuurlijk wel jaarlijks verantwoording af te leggen over wat je doet. Elke leerstoel heeft een curatorium, een soort Raad van Bestuur die bekijkt of de activiteiten voldoen aan de verwachtingen. En als dat zo is, mag je weer een jaar verder. Je moet ook bedenken dat je tijd zó vol is. Ik had 52 dagen in het jaar voor dat hoogleraarschap. Wanneer je doctoraalscripties begeleidt, ben je zo al een flink aantal van die dagen bezig. Mijn doelstelling om de studie bekendheid te geven binnen en zeker ook buiten de universitaire wereld vergde ook enorm veel tijd.'
'Ik moet nu weer nee leren zeggen, want ik word nog veel gebeld en gevraagd. Maar ik wil nu eindelijk weer die boeken en onderzoeken gaan afmaken die me die vier jaar lang verwijtend lagen aan te kijken, omdat ik geen tijd voor ze had.'

Hoe was het om hoogleraar te zijn?
'Ach, het was nooit mijn speciale ambitie. Het is meer zo gelopen in mijn leven. Na de studie geschiedenis in Utrecht, begin jaren zestig, werd ik leraar. Dat gaf me echter onvoldoende uitdaging. Het is heel leuk om aan kinderen les te geven, maar het is ook snel meer van hetzelfde. Om die reden ben ik destijds overgestapt naar een wetenschappelijk medewerkerschap bij de vakgroep geschiedenis. Ik kon me bezig gaan houden met historische demografie en gaf een keer een college over de cholera. Het intrigeerde me in hoeverre die ziekte zijn uitwerking moet hebben gehad in een stad. Ik gaf studenten opdracht om in hun eigen omgeving daar onderzoek naar te doen. Vervolgens zou ik er een artikeltje over schrijven. Het resultaat mag bekend verondersteld worden.'
'Mijn carrièreverloop is vervolgens eigenlijk vooral gestuurd door toeval en allerlei overheidsmaatregelen. Zo ben ik gepromoveerd, omdat een toenmalige minister bedacht dat wie niet gepromoveerd was, een groot aantal uren les moest gaan geven. Om dat te voorkomen heb ik mijn promotie met flinke vaart ter hand genomen. In 1988 deed minister Rietkerk allerlei uitspraken over het wachtgeld voor ambtenaren. Als ik niet tot mijn einde op dezelfde plek wil blijven, bedacht ik me, moet ik nu maar eens wat anders gaan doen en dus reageerde ik op een advertentie van het Universi-

Piet (P. D.) 't Hart

1933: geboren op 6 november in De Lier (onder Delft)
1957 - 1961: studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht
1966: wetenschappelijk medewerker vakgroep geschiedenis aan dezelfde universiteit
1979: verhuist naar Utrecht
1983: promotie op het proefschrift *De stad Utrecht en haar inwoners 1771 - 1825.*
1988: aanstelling bij het Universiteitsmuseum (tot 1998)
1996: bijzonder hoogleraar Utrecht Studies (tot 2001)

bibliografie (o.a.):

1990: **Utrecht en de Cholera. 1832-1910.** Stichtse Historische Reeks deel 15. (Utrecht).
1996: **Stakers en onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895.** Historische Reeks Utrecht 21. (Utrecht, Matrijs).
1998: **'Een eisch van dwingende noodzakelijkheid'. Uit de geschiedenis van de gemeentelijke jeugdgezondheidszorg in de stad Utrecht 1907-1997** (Utrecht, GG en GD).

teitsmuseum. En daarna werd het hoogleraar Utrecht Studies. En zo is het allemaal gelopen. Ik heb nooit expliciet de ambitie gehad om in die toga te lopen. Een toga is voor mannen ook nog een uiterst ongemakkelijk kledingstuk.'

Wat zou je nog kwijt willen over Utrecht studies?
'Utrecht Studies is verschrikkelijk leuk. Ik heb zelf altijd graag over de grenzen van mijn vak heengekeken en dat is ook een van de essenties van deze leerstoel.'

Renger de Bruin: 'Ik wil studenten laten zien hoe ontzettend leuk regionale geschiedenis is'

Had je ooit gedacht hoogleraar Utrecht Studies te worden?
'Toen de advertentie verscheen, enige maanden na het afscheid van Piet 't Hart, zeiden verschillende mensen in mijn omgeving "Kom, reageer eens", onder wie ook mijn directe baas Sjarel Ex, directeur van het Centraal Museum. Ik aarzelde wel om het te doen, vooral vanwege de tijdsdruk. Ik heb een volledige baan bij het museum en wil thuis gewoon een leuke vader kunnen zijn. Een groot aantal uren boven op mijn baan als conservator wilde ik dus niet. Ik heb dit uitgebreid besproken met mijn werkgever, de selectiecommissie en met het bestuur van de Stichting Leerstoel Utrecht Studies. De verschillende partijen begrepen dat volkomen en zagen het voordeel van twee functies die in elkaars verlengde liggen. Dat bood goede mogelijkheden tot een optimaal resultaat te komen zonder dat er een 80-urige werkweek nodig is.'

Is het hoogleraarschap te combineren met je baan als conservator in het Centraal Museum?
'Ja, dat gaat prima, want er is een grote overlap met mijn werk voor het Centraal Museum. Ten eerste houd ik me in beide gevallen bezig met de geschiedenis van Utrecht en ten tweede - dat ik moet ik mijn werkgevers nageven - krijg ik een grote mate van vrijheid over de invulling van het werk. Zo kan ik bijvoorbeeld mijn internationale contacten via het Centraal Museum inzetten om ook de Utrecht Studies te internationaliseren. Momenteel ben ik met collega's uit Bonn, Namen en Roskilde bezig met het opzetten van een tentoonstelling over de Vikingen in het gebied van de Rijn, de Maas en de Schelde. Daarnaast loopt er ook een samenwerking met de Denen rondom het Utrechts schip. Dit soort contacten zijn prima om wellicht in de toekomst ook de leerstoel naar een hoger niveau te tillen.'
'Maar voorlopig heb ik komend jaar eerst een werkgroep in de aanbieding over de politieke rol die Utrechtse kunstenaars de afgelopen eeuwen hebben gespeeld. Ik begin met Jan van Scorel en Karel V, dwaal langs kunstenaars als Bloemaert, de schilder die bewust rooms-katholiek bleef en eindig met Pyke Koch en zijn keuze voor het nationaal-socialisme. Het is een machtig interessant onderwerp en ik hoop dat het de studenten net zo boeit als het mij doet.'
'Ik ben me ervan bewust dat het accent niet teveel op de stad Utrecht mag liggen en daarom stimuleer ik nu vooral ook Amersfoort als onderzoeksgebied. Over enkele jaren wil ik met de historisch geograaf Hans Renes een werkcollege over de Langbroeker Wetering geven.'

Abraham Bloemaert (1564-1651), aan wie De Bruin aandacht zal besteden in zijn werkgroep over de politieke rol van Utrechtse kunstenaars
Foto: Centraal Museum Utrecht

Renger (R.E.) de Bruin
1956: geboren op 1 januari in Utrecht
1974 - 1979: studie geschiedenis aan de Universiteit Utrecht
1977 - 1985: docent en onderzoeker aan de Universiteit Utrecht
1986: promotie aan dezelfde universiteit
1987 - 1994: medewerker afdeling wetenschapsstudies Universiteit van Leiden
1994: aanstelling als conservator bij het Centraal Museum Utrecht
2001: bijzonder hoogleraar Utrecht Studies

bibliografie (o.a.):
1986: **Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813.** Dissertatie Utrecht.
2000: **'Ein Ausschnitt aus der Stadtgeschichte. Utrecht 1940-1945'**, in: Franz Sonnenberger e.a. (red.), *Die Zukunft der Vergangenheit. Wie soll die Geschichte des Nationalsozialismus in Museen und Gedenkstätten im 21. Jahrhundert vermittelt werden?* (Nürnberg 2000) 43-64.
2000: Medeauteur en mederedacteur van: **Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht** (Utrecht, Matrijs, 2000).

De charme van regionale geschiedenis

Een interview met hoogleraren Utrecht Studies Piet 't Hart en Renger de Bruin

Komen studenten speciaal op de Utrechtse onderwerpen af?
'Dat valt wel mee, het is meer dat Utrechtse voorbeelden als een soort *case study* behandeld worden. Zo begeleid ik nu studenten die graag iets wilden doen met vrouwen en de 19e eeuw en ze zijn uitgekomen bij een onderzoek naar de huishoudschool aan de Laan van Puntenburg. Ik vind het erg belangrijk dat algemene historische problematiek bij uitstek op lokaal en regionaal niveau bestudeerd kan worden. Juist een stad als Utrecht biedt een continue geschiedenis van bijna 2000 jaar en dat is een ongekend rijke bron voor onderzoek.'

Is dat ook wat je wilt overdragen met Utrecht studies?
'Toen ik in de jaren zeventig geschiedenis studeerde was het erg in om dit soort *case studies* te doen, om onbekend materiaal te bestuderen en met nieuwe gegevens en ideeën te komen. Daarna is de aandacht sterk verschoven naar de internationale betrekkingen. Het is natuurlijk allemaal steeds een golfbeweging, maar het zou mijn doel zijn om het enthousiasme voor de lokale geschiedenis en het bronnenonderzoek weer te doen herleven. Ik wil de studenten graag laten zien hoe ontzettend leuk regionale geschiedenis is. Die laat juist zo goed zien hoe de zaken in het verleden gelopen zijn.'
'De aandacht voor regionale historie is niet typisch voor Utrecht. Er zijn inmiddels ook regionale leerstoelen in Maastricht en Groningen. In Leiden is een leerstoel stadsgeschiedenis in oprichting. Met deze collega's wisselen we ook regelmatig uit. Het Centrum voor Volkscultuur organiseert deze onderlinge contacten. Dat zijn nuttige bijeenkomsten al is het maar om te merken dat sommigen toch andere prioriteiten leggen. Zo vindt niet iedereen de relatie met de amateur-historici even belangrijk, maar dat vind ik bijvoorbeeld weer wel. Om die redenen loopt er nog steeds het project samen met Fred Vogelzang over de elites in de provincie in de 19e en 20e eeuw. Dat project wordt helemaal uitgevoerd door amateur-historici.'

Wat bindt jou aan Utrecht?
'Ik ben geboren en getogen in Utrecht. Mijn moeder had een textielzaak op de Steenweg, op de hoek met de Donkerstraat. De naam van de zaak was *Succes*, oorspronkelijk een filiaal van een winkelketen van de gebroeders Verwey. Deze zijn later vooral bekend geworden als de oprichters van de radiozender *Veronica*. Toen ze al hun tijd gingen besteden aan deze zendpiraat, heeft mijn moeder het filiaal van hen overgenomen.'
'Ik studeerde in 1979 af op een Utrechts onderwerp, maar dat is min of meer toevallig zo gelopen. Tijdens mijn kandidaats volgde ik een werkcollege over de verkiezingen tussen 1840 en 1848. Als studenten werden we naar huis gestuurd met de opdracht om in onze vakantie maar in onze eigen woonplaats onderzoek te doen naar dit onderwerp. Dat idee van onderzoek in de eigen woonplaats had een hele pragmatische achtergrond: er was namelijk geen reisgeldvergoeding beschikbaar. Vervolgens werd ik gevraagd om over deze periode te publiceren in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, die rondom de toenmalige verkiezingen met een speciaal nummer over het thema verkiezingen wilden uitkomen ... en zo rolt het balletje dan verder.'
'Mijn afstudeeronderwerp betrof Utrecht ten tijde van de Bataafse Republiek (1795-1798). Via allerlei onderzoeksbaantjes kwam ik in 1987 in Leiden terecht, bij de afdeling Wetenschapsstudies. Daar analyseerden we de productie van zeer uiteenlopende vakgebieden, van sociale geschiedenis tot moleculaire biologie en geofysica. We onderzochten het aantal publicaties, de mate waarin die geciteerd werden en het prestige van de tijdschriften waarin de artikelen verschenen. Het praktische doel was evaluatie (voor het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen of de Europese Commissie) of marketing (voor Elsevier Science Publishers). Ik was daarmee wel heel ver van het geschiedenisvak afgedwaald. Door een gasthoogleraarschap in 1992 in Greifswald in de voormalige DDR realiseerde ik me weer dat ik toch niet voor niets ooit geschiedenis was gaan studeren. Dat was toch wat ik echt leuk vond. Een jaar later heb ik gesolliciteerd bij het Centraal Museum en werd conservator van de historische afdeling. Maar de Utrechtse geschiedenis is door alles heen altijd wel mijn passie geweest. Je hebt van nature nu eenmaal een emotionele binding met je geboorteplaats.'

Je bent nu sinds 1 augustus 2001 hoogleraar Utrecht studies. Hoe bevalt het?
'Ik ben blij dat ik mijn aarzeling destijds overwonnen heb. Het is ontzettend leuk om op weer een andere wijze invulling te geven aan mijn passie voor Utrechtse geschiedenis. En om deze liefde over te dragen. Leiden was destijds echt een onderzoeksbaan, maar ik merk dat ik onderwijs geven toch wel heel erg leuk vind. Ik wil als hoogleraar graag inspirerend bezig zijn en mensen enthousiast maken voor dit soort onderzoek.'

Bettina van Santen is werkzaam bij de sector Monumenten van de gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht

De weldaden der eenzaamheid

Utrechtse gevangenissen 3: het Wolvenplein

Midden 19e eeuw veranderden de opvattingen over misdaad en straf. Van de nieuwe gebouwen die nodig waren om gevangenen een heilzame opsluiting te bezorgen is de Utrechtse gevangenis aan het Wolvenplein het oudste nog bestaande voorbeeld in ons land. De gestraften kregen een individuele cel om 'met de beste voornemens bezield' terug te keren in de samenleving.

BETTINA VAN SANTEN

Toen op 1 juli 1856 de gevangenis aan het Wolvenplein officieel in gebruik genomen werd, spraken sommige Utrechters hun verwondering uit over het luxe verblijf dat de gevangenen daar wachtte. Op elke cel was verwarming, stromend water, licht en een watercloset. Dat waren voorzieningen die voor veel Utrechters in 1856 nog lang niet waren weggelegd. Wat men er niet bij vertelde, was dat de gevangene dag en nacht opgesloten zat in deze 'luxueuze' cel en er niet uitkwam, behalve voor een half uurtje per dag luchten in een individuele luchtkooi.

Inkeer en genezing

Het Wolvenplein was een zogenaamde cellulaire gevangenis, waar de gevangenen opgesloten werden in individuele cellen. Dit was een nieuw en revolutionair principe van straffen dat in de 19e eeuw vanuit Amerika in Europa geïntroduceerd werd. Tot dan toe werden mensen meestal alleen in afwachting van hun strafvoltrekking of vanwege schulden. Er bestonden wel lijf- en doodstraffen, eventuele verbanning of deportatie, dwangarbeid of het tuchthuis. Het opsluiten van misdadigers om hen tot inkeer te brengen was echter een geheel nieuw idee. De gedachte was dat isolatie van de gevangene zou leiden tot penitentie: inkeer en 'genezing'. Directeur De Rooze van het Wolvenplein (directeur van 1866 - 1883) omschreef het als volgt: 'Ik heb het meermalen zien gebeuren dat de gevangenen de weldaden der eenzaamheid wisten te prijzen en te waarderen, (gevangenen) die eenzaamheid tot overpeinzing van hunnen weg schenen te benutten en met de beste voornemens bezield in de maatschappij zijn terug getreden'. Vanwege die heilzame en genezende werking van de opsluiting kregen cellulaire gevangenissen de eerste decennia van hun bestaan de benaming 'gesticht'.

Overigens mocht de gevangene wel op cel werken, want experimenten in Amerika en Engeland hadden geleerd dat eenzame opsluiting gecombineerd met niets doen kon leiden tot gestoord gedrag of zelfs zelfmoord. Bovendien kon de gevangene zo een nuttig vak leren dat hem (of haar) bij vrijkomen op het rechte pad zou houden. Die arbeid kon bestaan uit het maken van kleren of meubels tot en met het bekende 'zakjes plakken'. Op het Wolvenplein plakten de gevangenen bijvoorbeeld zakjes voor de papierwarenfabriek Wahrendorff en maakten ze kleding voor Kreymborch.

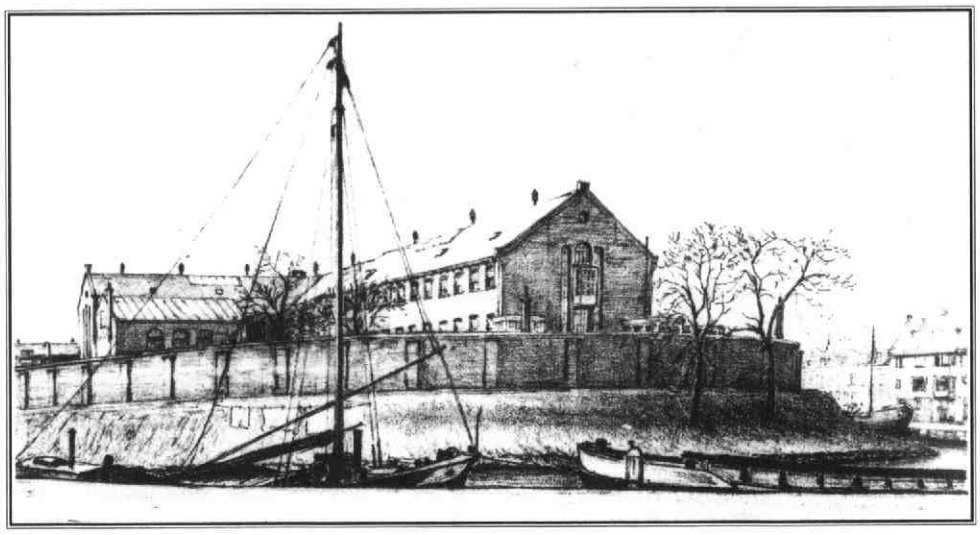

De gevangenis gezien vanaf de Wittevrouwensingel in 1943. Naar K. Braak
Foto: Het Utrechts Archief

Toezicht van alle kanten

Het principe van eenzame opsluiting vereiste ook een geheel nieuw type gebouw: de cellulaire gevangenis. Ook hiervoor kwamen de voorbeelden uit Amerika (de *Eastern Penitentiary Prison* in Pennsylvania, 1823) en Engeland (de *Pentonville Prison* in Londen, 1842). De eerste cellulaire gevangenissen in Nederland (Amsterdam Weteringschans, 1850 en Utrecht Wolvenplein, 1856) hadden een vergelijkbare opzet: straalsgewijs geplaatste vleugels die elkaar ontmoeten in een centrale hal, van waaruit toezicht gehouden werd.

Het Wolvenplein had twee mannenvleugels en een vrouwenvleugel, waarin totaal 117 mannen en

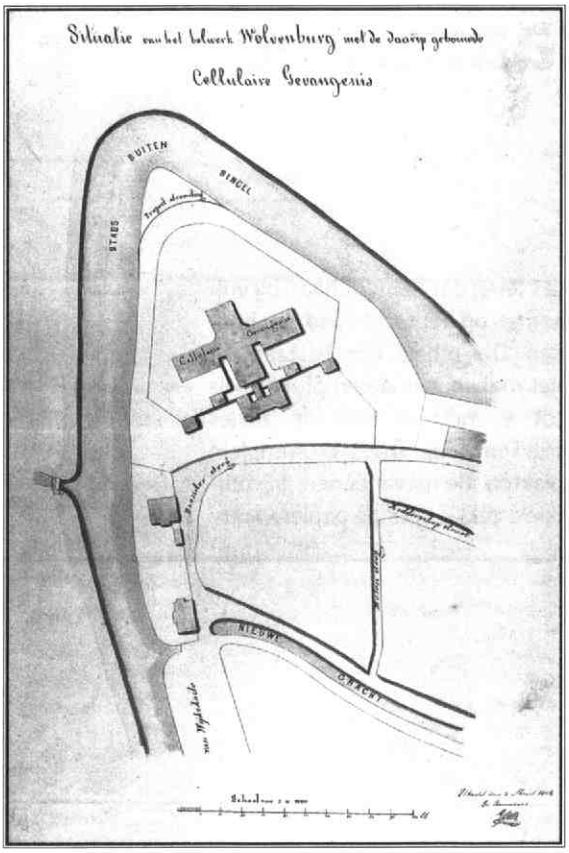

Wolvenburg met de gevangenis op een schets uit 1856
Foto: Het Utrechts Archief

19 vrouwen werden ondergebracht. De vleugels waren drie verdiepingen hoog met gietijzeren galerijen langs de cellen. Op de kruising van de vleugels lag de centrale hal die toezicht bood op alle cellenvleugels. Op de koppen van de vleugels lagen de individuele luchtkooien. Aan de stadszijde waren de administratiegebouwen en de woningen van het personeel gesitueerd. Een zware ringmuur omsloot het hele complex.

De 'luxueuze' voorzieningen op de cellen waren mogelijk door de bijzondere bouwkundige opzet van het gebouw. Warmwaterketels in de kelder verwarmden lucht die kanalen in de binnenmuren naar elke cel voerden. Op een vergelijkbare manier werd water - verzameld in drie grote bekkens op het terrein - via buizen naar de cel geleid en via het toilet op cel weer afgevoerd en op de singel geloosd. Dit moderne systeem zorgde echter ook voor problemen. Helemaal perfect werkte het nooit, zodat de gevangenen altijd wel klaagden over te koude of juist te warme cellen. Ook de buizen van de moderne waterclosets raakten bij voortduring verstopt. Toen dit niet te verhelpen bleek, werd in 1881 de wc vervangen door de ton.

Zeker zo belangrijk was het probleem dat gevangenen via de buizen met elkaar konden communiceren. En communicatie tussen gevangenen onderling was ten strengste verboden. Om die reden mochten de gevangenen niet buiten hun cel en droegen bij hun gang naar de luchtkooi een zwarte kap over het hoofd, zodat zij ook dan elkaar niet konden zien. De wekelijkse godsdienstoefening vond plaats door de voorganger vanuit de centrale hal, waarbij de gevangenen op cel bleven en elke celdeur op een kier open ging zodat de bewoner de preek kon horen. In 1903 zou een aparte kerk gebouwd worden, maar ook hier moesten de gevangenen plaats nemen in aparte hokjes van waaruit zij de dominee of priester konden zien, maar niet elkaar.

Warmte voor dakloze herders

Op het Wolvenplein kwamen lieden die veroordeeld waren tot eenzame opsluiting bij straffen tot tenminste een jaar, in 1881 uitgebreid naar gestraften tot een maximum van vijf jaar. Het betrof met name plegers van delicten als diefstal, vechtpartijen en onzedelijk gedrag. Ernstiger misdadigers werden in andere gestichten in het land onder gebracht.

In het eerste jaar van de ingebruikname was de 58-jarige Kaatje de Rue de oudste vrouwelijke gevangene. Zij kreeg vier dagen eenzame opsluiting vanwege een vechtpartij. De jongste vrouwelijke gevangene was het 13-jarige dienstmeisje Berendina Cubus die zes weken moest zitten vanwege een diefstal. Onder de mannen kwamen nog al eens buitenlanders voor, zoals de Amerikaanse zeeman John Farnham uit New York en de Zwitserse schoorsteenveger Pieter Paintoni, beiden opgesloten vanwege een vechtpartij. De jongste mannelijke gedetineerde was de 10-jarige Anthonie van der Sluis met een maand eenzame opsluiting vanwege diefstal. In de winter gebeurde het nogal eens dat herders de gevangenis bevolkten. Velen van hen hadden in de wintermaanden geen werk en werden opgepakt wegens landloperij. En wellicht dat sommigen de warme cel en het regelmatige eten prefereerden boven een dakloos bestaan.

Een klassieke zeurpiet

Bewaking, voeding en controle van de gevangenen gebeurde door het gevangenispersoneel. Dat was verplicht op het terrein te wonen. De directeur mocht bovendien zonder toestemming van het gevangenisbestuur noch het terrein noch de stad verlaten. Een streng huishoudelijk reglement gold dan ook zowel de gevangenen als het personeel. Met name de functie van directeur van het gesticht was zwaar. Vanaf 1866 deed directeur De Rooze in jaarverslagen uitgebreid kond van al zijn frustraties.

De directeur was verantwoordelijk voor het welzijn van de gedetineerden - zo diende hij elke gevangene regelmatig te bezoeken en indringend te spreken - hij moest het reilen en zeilen van personeel goed in de gaten houden, hij diende elke nacht de gevangenis te inspecteren en al dergelijke zaken, maar zijn grootste zorg - zo leek het wel - was de inspecteur der gevangenissen. Deze bracht met regelmaat bezoek aan gevangenis-

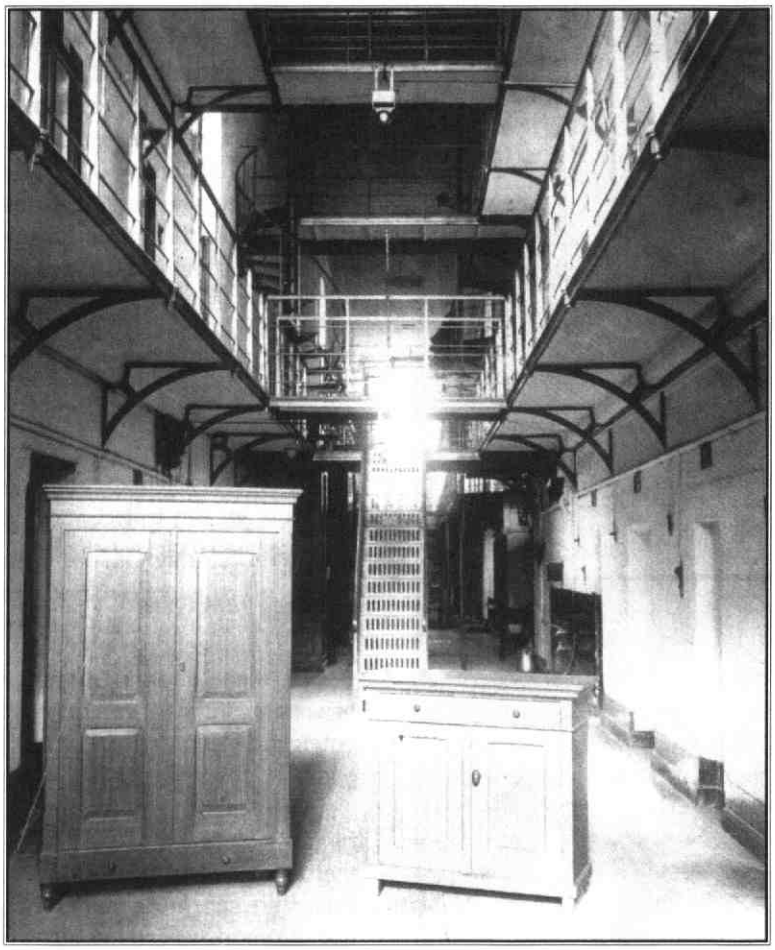

Overzicht van een van de vleugels. De kasten werden door gevangenen gemaakt ten behoeve van andere gevangenissen
Foto: Het Utrechts Archief

sen in het land en rapporteerde zijn bevindingen aan de minister van Justitie. Helaas voor directeur De Rooze waren zijn rapporten over het Wolvenplein nogal eens vernietigend en werd De Rooze op het matje geroepen.
'Het haar van de gedetineerden was niet kort genoeg', 'er waren kleurenprentjes op cel' ('stichtelijke!', repliceerde de Rooze), 'de stoelen in de administratiegebouwen waren niet gelijk gestoffeerd' (de stof van 1856 is niet meer te krijgen aldus De Rooze in 1880), kortom de inspecteur was een klassieke zeurpiet. In 1880 schreef hij over De Rooze: "blijkbaar is hij niet meer berekend voor zijne taak en mist hij de kracht en den tact om op eene flinke plichtsvervulling van de onder hem gestelde beambten toe te zien (...) waardoor ook bij deze ene slapheid ontstaat". De negatieve rapporten leidden er in 1883 toe dat De Rooze - wellicht tot zijn opluchting - met pensioen werd gestuurd.

Van isolatie naar resocialisatie

De geschiedenis van de gevangenis aan het Wolvenplein is exemplarisch voor die van vele andere cellulaire gevangenissen in Nederland. Rond 1900 kregen de vrouwen een eigen gevangenis aan de Gansstraat en bevolkten alleen nog mannen het Wolvenplein. In 1917 volgde eindelijk een versoepelingen van de strenge isolatieregels, mede doordat vanwege de Eerste Wereldoorlog er zoveel zwarthandelaren opgesloten zaten dat er noodgedwongen meerdere gevangenen op een cel opgesloten moesten worden.
In 1929 raakte het Wolvenplein buiten gebruik vanwege een cellenoverschot. Maar toen een projectontwikkelaar zijn oog liet vallen op het gebouw, schrok het Ministerie van Justitie wakker en besloot de gevangenis na een ingrijpende modernisering weer in gebruik te nemen.
Deze ingebruikneming vond plaats op 16 oktober 1940. De situatie in Nederland was toen echter ingrijpend gewijzigd vanwege de bezetting door Nazi-Duitsland. De geschiedenis van het Wolvenplein tijdens de Tweede Wereldoorlog omvat te veel aspecten om in een klein artikel als dit recht te doen. Dat geldt ook voor de decennia na de oorlog, waarin het principe van verbetering door isolatie plaats maakte voor het accent op de resocialisatie van gevangenen. Het moeizame proces van het 'gezellig samenzijn' tussen gedetineerden en het personeel leidde op het Wolvenplein in 1949 al direct tot de spectaculaire ontsnapping (tijdens een kaartavondje) van Nederlands beruchtste inbreker 'Gerrit de Stotteraar'. In de jaren zestig en zeventig kende iedere Utrechter het Wolvenplein als de plaats waar de overtreders van de Wegenverkeerswet (dronken automobilisten) werden opgeborgen.
Het verhaal neemt voorlopig een einde met de verbouwing in 2001 van de gevangenis om een nieuw justitieel experiment mogelijk te maken: de strafrechtelijke opvang van verslaafden. De gevangenis is sinds 2000 ook een officieel rijksmonument, want het is de oudste nog in tact zijnde cellulaire gevangenis van Nederland en los van de boeiende geschiedenis alleen daarom al een Utrechts gebouw van betekenis.

Bettina van Santen is werkzaam bij de sector Monumenten van de gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht

Literatuur

H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)
Bettina van Santen, *De gevangenis aan het Wolvenplein.* Stichting (Utrecht, De Plantage, 2001)

Hoveniersboerderij trotseert de tijd

Over de dreigende sloop van een bijzonder Utrechts pand

Dankzij het stugge verzet van één familie tegen stads- en projectontwikkelaars is tussen de havens en de Jaarbeurs in het westen van de stad Utrecht één boerderij bewaard gebleven. Aan het interieur is 75 jaar lang nauwelijks iets veranderd. In herinrichtingsplannen voor het gebied is voor het pand aan de Van Zijstweg geen plaats. Een pleidooi om een uniek stukje Utrechtse bebouwing overeind te houden.

MARTINE BAKKER Vroeger was alles beter. Toen kweekten de hoveniers de groente en het fruit nog in tuinderijen aan de rand van de stad en ze trokken met hun waar op karren door de wijken. Er was vroeg in de ochtend een markt bij de Jacobikerk met iedere dag lokale, verse producten. Echter: industrie en woningbouw namen langzaam bezit van de weinig lucratieve, kleinschalige boomgaarden en tuinen. Vers was niet langer gerelateerd aan afstand. Grootschaligheid en monoproductie vlakten de eeuwenoude hovenierstraditie uit.

Vanwege de bodemgesteldheid bevond het meeste hoveniersland van Utrecht zich aan de oostkant van de stad. Aan het begin van de 20e eeuw kreeg dit land een nieuwe bestemming voor de woningbouw. In het westen van de stad lagen de hovenierstuinen en boomgaarden tussen het Merwedekanaal en de Kruisvaart bij het spoor. Dit gebied werd gereserveerd voor industrie en in 1927 startte de aanleg van havens, sporen en veilinghallen. Al eerder waren ook hier enkele woningen gebouwd, zo ontstond *Dichterswijk*.

Met de hoveniersgronden verdwenen niet alle bijbehorende boerderijen. Vooral in het oosten van de stad zijn er verscheidene bewaard en inmiddels beschermd. Ook in het westen is een boerderij bewaard gebleven. Deze bevindt zich aan de *Van Zijstweg*, tussen de Jaarbeurs en de havens. Het bouwjaar is circa 1875. Vanaf de vestiging van de Jaarbeurs en de teloorgang van de industrie worden voor dit gebied nieuwe plannen ontwikkeld: woningbouw aan de voormalige havens en op het industrieterrein, extensie van de Jaarbeurs, verbetering van de verkeerscirculatie rond de Jaarbeurs en een traject voor de HOV-busbaan naar *Leidsche Rijn*.

Toegang geweigerd

Tot nog toe bleef de boerderij gespaard, mede dankzij de stugge bewoners. In 1927 gaf de juist onteigende tuinder, De Groot, opdracht tot verbouwing. In de nieuwe indeling is de voormalige functie nog te zien. Twee opkamers met bedsteden, een grote kelder en een grote zolder vormen de voorkant van het huis ofwel het voormalige woongedeelte van de boerderij. Achterin zijn in de voormalige stal twee kamers gebouwd op de begane grond en twee op de verdieping. In het portaal is een nieuw trappenhuis aangebracht. In de keuken bevindt zich een schouw die waarschijnlijk stamt uit de voorganger van deze boerderij of een oudere boerderij in de buurt.

Aan de Van Zijstweg, vroeger het *Kleine Lijnpad* genaamd, staat al eeuwen bebouwing. De weg komt al vroeg voor op kaarten van Utrecht. De boerderij werd tot het einde van de vorige eeuw bewoond door leden van de familie De Groot. De laatste bewoner was dochter Mien. Op het erf stond lange tijd een rijtje kleine woningen pal tegen de *Bernhardhal*, die later dienst deden als opslagruimte. De familie De Groot was niet benaderbaar voor deals om te verhuizen ten gunste van de Jaarbeurs. Bovendien weigerden ze medewerkers van de monumentendienst de toegang. De waarde van het pand bleef daardoor lang onbekend. Bestemmingsplannen voor het gebied gingen daarom niet uit van behoud van de boerderij. Toen Mien overleed, leek de weg vrij voor sloop. Het leegkomen van de boerderij maakte duidelijk dat dankzij de inertie van de familie een interieur met historische waarde bewaard was gebleven. Sinds 1927 lijkt er in de woning nagenoeg niets veranderd.

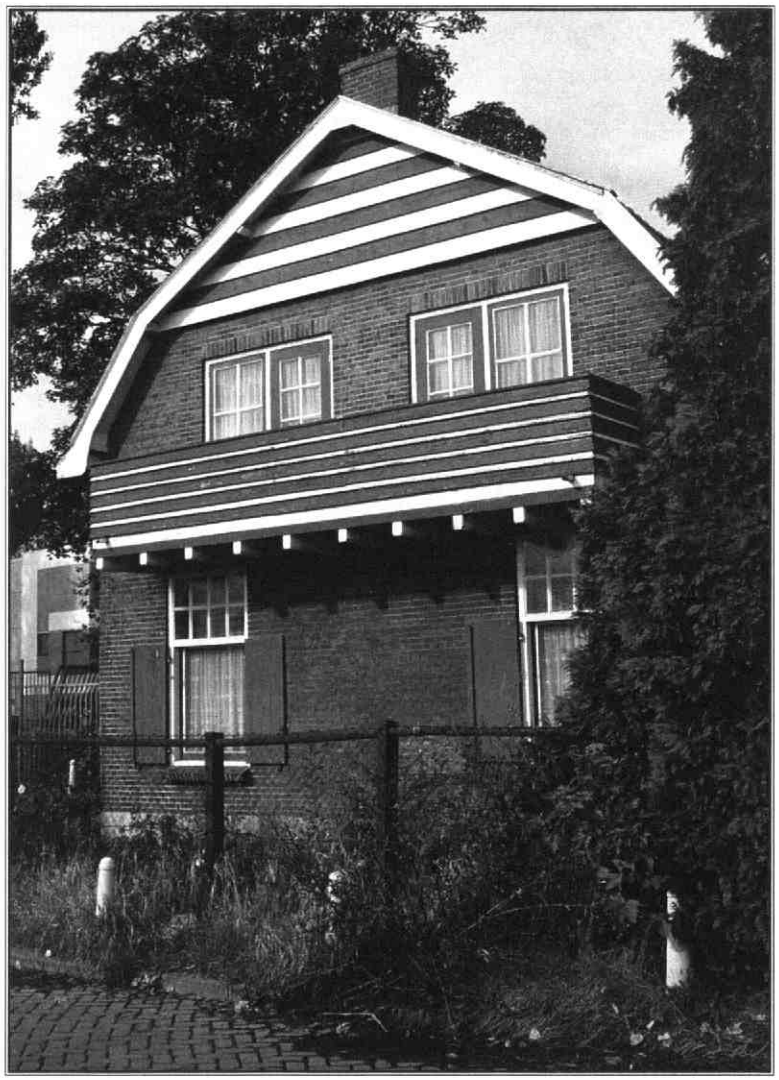

De boerderij aan de Van Zijstweg
Foto: Het Utrechts Archief

Stadstimmerlieden en scharrelaars

Weinig gebieden in Utrecht veranderden gedurende de afgelopen eeuw grondiger dan de omgeving van het Kleine Lijnpad. Alleen al de aanleg van het *Merwedekanaal* in 1882 betekende een enorme gedaanteverwisseling. In 1927 werden de havens aangelegd, de *Veemarkthaven* bij de *Veemarkthal* en de *Veilinghaven* bij de groente- en fruitveilinghal, die vanaf 1941 definitief de functie overnam van de markt bij de Jacobikerk. De veemarkt verhuisde eind jaren zestig naar het huidige terrein aan de Kardinaal de Jongweg om plaats te maken voor de *Jaarbeurs*.

Karaktervolle bouwkundige en industriële elementen kenmerkten het gebied: de *Hojelkazerne* en Jaarbeursgebouwen aan de Graad van Roggeweg en Croeselaan, kleine bedrijfjes aan de Groenendaalstraat, de stadstimmerwerf aan de Jekerstraat, de veilinghal in de Bolksbeekstraat, het depot van grof afval aan de Van Zijstweg en de daarbij behorende gebouwtjes van scharrelaars. Hoewel het spoor niet meer in gebruik was, bleef de hefbrug tussen de twee havens lange tijd bestaan. Aan de kop van de Jekerstraat torenden de zuigers en kraan van het daar gevestigde zand- en grintbedrijf hoog boven alles uit.

Trappenhuis, keuken en kamer met bedsteden
Foto's: Het Utrechts Archief

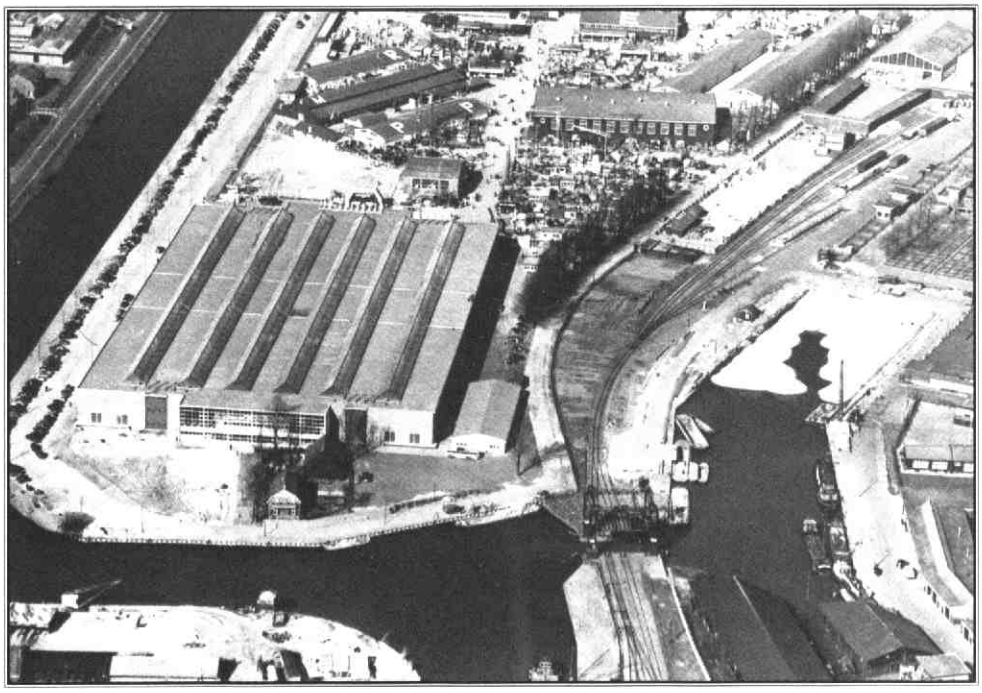

Luchtfoto van KLM Aerocarto uit 1953 met links aan het Merwedekanaal de Bernardhal van de Jaarbeurs. Daaronder de Van Zijstweg en de boerderij langs de ingang van de Veilinghaven. Rechts daarvan is de hefbrug over het spoor te zien. Foto: Het Utrechts Archief

Anno 2002 is hiervan nagenoeg niets over. De Veemarkthaven werd gedempt, Het grootste deel van de veilinghaven had al eerder plaats gemaakt voor de timmerwerf. Het afvaldepot verhuisde en de hefbrug verdween evenals de zandzuigers en kraan, hoewel deze laatste als industrieel erfgoed was opgenomen in het *Monumenten Inventarisatie Project*. Van de fruitveiling rest alleen het entreegebouw. Over het Merwedekanaal werd in 1998 een nieuwe brug gelegd. De bebouwing op het erf van de boerderij werd toen gesloopt, om de straat recht te kunnen trekken. Tot die tijd had de Van Zijstweg met een bocht langs het water gelopen, op de plaats van het huidige fietspad.

Bruut getrokken grens

De bebouwing aan de Groenendaalstraat wordt binnenkort gesloopt. Het hele terrein rond de Jekerstraat en de Heycopstraat wordt woongebied. De plannen van het gebied rond de Heycopstraat zijn gemaakt door *Gulikers Architecten* in opdracht van Bouwfonds Fortis. Deze noemt het gebied, een ontwikkelaar eigen, *Parkhaven*. Voor het andere deel van het terrein tekent het Vlaamse bureau *AWG* (Bob van Reeth).

Reeds in de jaren tachtig was er sprake van woonbebouwing. Het bewonerscomité van Dichterswijk ontwikkelde in 1984 zelf een plan samen met het architectenbureau *De Kleine Stad*. Zij ageerden daarmee tegen de claim die de Jaarbeurs legde op het gebied rond de havens. Veel huizen hadden al moeten wijken voor grootschalige bebouwing en er was op brute wijze een grens getrokken tussen de woonwijk en deze grootschalige bebouwing, die feitelijk een voortzetting is van Hoog Catharijne.

De Kleine Stad stelde vast dat de grens met de Jaarbeurs verzacht werd door de bestaande, verspringende havens en hallen. Als vier belangrijke elementen van deze grens noemt het plan: 'de havens als natuurlijke grens en kwaliteit voor het wonen, de Van Zijstweg als duidelijke woonstraat die op de havens aansluit, de terugspringende Irenehal op de kop van de Veemarkthaven, visueel losgehouden van de Bernhardhal, en het vrijstaande huis op de kop van de Bernhardhal'.

Volgens De Kleine Stad zijn deze vier elementen samen wezenlijk voor een goede overgang van jaarbeurs- naar woonactiviteit. Met elke demping van havens zouden unieke kansen tot een goede oplossing worden verspeeld. Desondanks zijn inmiddels de kenmerkende objecten uit het gebied verwijderd en is de Veemarkthaven compleet gedempt. In de nieuwe stedenbouwkundige plannen komt de boerderij niet voor. De zandzuigers worden gereconstrueerd voor kunstzinnige doeleinden op de kade tegenover het voormalige bedrijf. De Veilinghaven wordt een anachronisme. In de tekeningen heerst een sfeer van zeilschepen, zilvervloot en scheurbuik.

Historie creëren in plaats van bewaren?

In dit gebied vol roerige stadsontwikkeling staat dus nog altijd de boerderij van familie De Groot, compleet met hoogstam perenbomen. Hoewel de bebouwing op het erf is gesloopt, trotseert het hoofdhuis fier de tijd. Dit wordt benadrukt door het modern rode fietspad, dat van de weg af om het pand heen slingert: de krachten van het huis deden het pad buigen!

Natuurlijk was het vroeger even roerig als nu - niet slechter, niet beter. Het heden en de toekomst hebben echter geen baat bij uitvlakking van een verleden. In de hoveniersboerderij aan de Van Zijstweg is alles geconserveerd. Niet alleen de tegels van de oude schouw, de bedsteden en het *art deco* houtwerk van de trap, maar ook de geschiedenis van dit gebied. Zijn de betrokken partijen zo rigide en zelfgenoegzaam dat ze wel een historische haven kunnen aanleggen, maar geen historisch pand kunnen behouden?

Martine Bakker is architectuurhistoricus, tekstschrijver en redacteur van *Post Planjer*

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Mijne waarde vrindin : een Gents journaal (1790-1791) / door Clara Cornelia van Eijck ; ingeleid en van commentaar voorzien door Joost Rosendaal. Hilversum: Verloren, 2000 ; 234 p.(Egodocumenten ; deel 22) ; ISBN 90-6550-175-4
Uitgave van het dagboek van de Utrechtse regentenvrouw Clara Cornelia van Eijck waarin zij in 1790-1791 haar belevenissen beschrijft tijdens haar gedwongen verblijf in Vlaanderen. In de inleiding worden de achtergronden van de patriottenbeweging, de ballingschap en de Brabantse revolutie beschreven.

Een buurt in beweging : talen en culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal / onder red. van Hans Bennis e.a. Amsterdam: Aksant, 2002 ; 373 p. ; ISBN 90-5260 015-5
Boek bevat essays gebaseerd op vier jaar onderzoek in de multi-etnische wijk Lombok door de onderzoeksgroep Talen en Culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal. Centraal staat de vraag welke aspecten allochtonen en autochtonen van elkaar overnemen en welke juist niet.

Een Bunschoter VOC-chirurgijn / 'Dagelijkse aantekeningen' Van de reis naar Oost-Indië in 1654 door Gijsbert Heeck (1619-1669) ; ingel. en bew. door O. Dekkers. Bunschoten: Historische Vereniging 'Bunscote', 2001 ; 142 p. ; ISBN 90-70708-14-0
Gijsbert Heeck werd in 1619 in Bunschoten geboren. Hij maakte in dienst van de VOC reizen naar Oost-Indië als scheepschirurgijn. Bewerking van het dagboek dat Van Heeck van zijn derde reis in 1654 heeft bijgehouden.

Focus op Zeist / L Visser. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2001. ; 84 p. ; ISBN 90-288-3568-7
Fotoboek met foto's van Zeist uit de periode 1930 tot 1970 uit particuliere verzameling en de collectie van het Gemeentearchief Zeist. Nadruk ligt op de jaren vijftig en zestig, de tijd waarin het gezicht van Zeist drastisch veranderde.

Het verhaal van mijn ouders: kleurrijke geschiedenissen van allochtone Amersfoorters opgetekend door hun kinderen / [samenst. Samira Karimi en Fauouzzia Zaghdoud ; eindred. Connie de Neef en Joyce de la Croix]. [Amersfoort]: Gemeente Amersfoort, 2001. ; 47 p. ; ISBN 90-806776-1-2
Boekje is uitgegeven in het kader van de campagne 'Amersfoort, kleurrijke stad' en voortgekomen uit de schrijfopdracht 'Portretteer je ouders'. Jonge Amersfoortse allochtonen interviewden hun (groot)ouders over het verleden waarin de immigratie naar Nederland centraal staat. De verhalen zijn gebundeld in dit boekje.

Rechten in Utrecht : de academische studie in verleden, heden en toekomst / onder red. van W.M.J. Bekkers, R.H. Koning en N.J. Vette. Deventer: Kluwer, 2002 (Recht te Utrecht dl. 4) ; 47 p. ; ISBN 90-268-3932-4
Bundel met bijdragen over de geschiedenis van de rechtenfaculteit, de invulling van de rechtenstudie in het verleden, het heden en de toekomst, het Willem Pompe Instituut, het Molengraaff Instituut en de gevolgen van de Bachelor-Masterstructuur.

Het vergeten hoofdstuk: over leven en werk van Henk Bellaard, Mar Diemèl en Harmen Post / Josien de Jonge, Inemie Gerards en Hanneke Matthijsen ; onder red. van Dick Adelaar e.a. Vianen: Optima, 2002 (Nobelreeks 6) ; Gelijktijdig uitgegeven bij de tentoonstelling van het Genootschap Kunstliefde te Utrecht ; 154 p. ; ISBN 90-76940-07-X
Studie over leven en werk van de kunstenaars Bellaard, Diemèl en Post, die in het midden van de 20e eeuw in Utrecht actief waren. Ook waren zij verbonden als leraar aan de Vrije Academie Artibus te Utrecht.

Gepokt en gemazeld: gids voor historisch onderzoek naar ziekte en gezondheid in de provincie Utrecht / Piet 't Hart, Gerard Pouw en Ronald Rommes. Utrecht: Het Utrechts Archief i.s.m. de Stichting Stichtse Geschiedenis, 2002 (Trajecten door Utrecht 6) ; 64 p. ; ISBN 90-76366-09-8
Bevat o.m. een overzicht van de belangrijkste medische theorieën in de loop der tijd, verschillende ziekten en hun oorzaken, beroepsbeoefenaren op het terrein van de gezondheidszorg en informatie over gasthuizen en ziekenhuizen. Met onderzoekstips en suggesties voor mogelijke onderzoeksthema's.

Muurreclames in Utrecht / Gemeente Utrecht Werkgroep Directe Voorzieningen. Utrecht: Gemeente Utrecht, 2002. ; 48 p.
In deze brochure staan bewaarde muurreclames van winkels en bedrijven in de stad met tekst en foto opgenomen. Bevat bovendien een plattegrond met een wandelroute langs de oude reclames in de binnenstad en een plattegrond voor een fietsroute langs de muurreclames in de buitenwijken.

Op zoek naar de verleden medemens: bespiegelingen over archeologische en bouwhistorische vondsten uit Utrecht / Tjeerd Pot. Utrecht: Matrijs, 2001 ; 64 p. ; ISBN 90-5345-203-6
Bloemlezing van artikelen van stadsarcheoloog Tjeerd Pot van de afgelopen twintig jaar waarin hij verschillende archeologische en bouwhistorische vondsten belicht.

Eigenzinnige bewoners en gebrek aan ruimte

Bespreking van studie over stadsontwikkeling in Utrecht 1970 - 2000

Woekeren met ruimte, rekening houden met actie- en buurtcomités, proberen historische monumenten te behouden: stedenbouwkundige vernieuwing is geen sinecure. Kees Visser beschrijft in zijn boek de laatste dertig jaar van stadsontwikkeling in Utrecht. Hans Buiter vindt dat hij Utrecht te veel als eiland behandelt en weinig oog heeft voor de regio, het rijksbeleid en ruimtelijke ontwikkelingen.

HANS BUITER

'Je moet de stad niet aan een stel halzen over laten. Stedenbouw en architectuur moet je niet aan bewoners en ook niet aan de politiek overlaten. Je hebt een stel geïnspireerde mensen nodig en daar moet je geld voor uittrekken.' (Aart Oosting)

'Bouwen voor de buurt is een dodelijk mislukt experiment. Daar is veel idealisme van een hele generatie architecten op gesneuveld. Architecten mochten niet tekenen, zij moesten altijd maar praten.' (Ubbo Hylkema)

Twee citaten uit het enkele maanden geleden verschenen *Zo'n onbeschrijfelijke stad. Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970 - 2000*. Bouwkundig ingenieur Kees Visser pakt daarin de draad op waar Rein Blijstra in zijn *2000 jaar Utrecht* deze dertig jaar geleden liet liggen. Blijstra had voor 2000 jaar stadsontwikkeling 428 bladzijden nodig, Visser 'doet' dertig jaar in 278 pagina's. Dertig of 2000 jaar: het verschil in reikwijdte is evident. Blijstra's boek rangschikte zijn onderwerpen chronologisch. Visser doet een poging tot chronologisch-thematische ordening waarbij hij 'herbezinning' (1970-1980), 'uitbreiding' (1970-1983), 'herstel' (1972-1993), 'vernieuwing' (1982-2000) en 'ontwikkeling' onderscheidt.

De auteur maakt duidelijk dat in 1970 stedenbouwkundig gezien een nieuwe periode begint. De bouw van grootschalige uitbreidingswijken als Kanaleneiland en Overvecht is praktisch afgesloten, terwijl het stoutmoedige visioen van de ontwerpers van Hoog Catharijne zich materialiseerde. Visser constateert dat begin jaren zeventig een herbezinning op gang kwam. De gemeente liet geleidelijk het streven naar singeldemping en verkeersdoorbraken los en realiseerde in de vorm van Lunetten een uitbreidingwijk die belangrijk afweek van de door industriële bouwwijze gekenmerkte Kanaleneiland en Overvecht: laagbouw, bakstenen afwerking en grachtjes bepaalden er het patroon. De idealen van de modernistische stedenbouw werden verruild voor wat nu inmiddels de 'nieuwe truttigheid' is gaan heten. Kenmerkender dan het bouwen van nieuwe wijken - Utrecht was inmiddels praktisch tot aan het grenzen volgebouwd - was echter het verbeteren van de bestaande woningvoorraad. Meer dan bij het ontwerpen van de nieuwbouwprojecten hadden ontwerpers en bouwers hierbij voortdurend te maken met de gebruikers van hun producten en

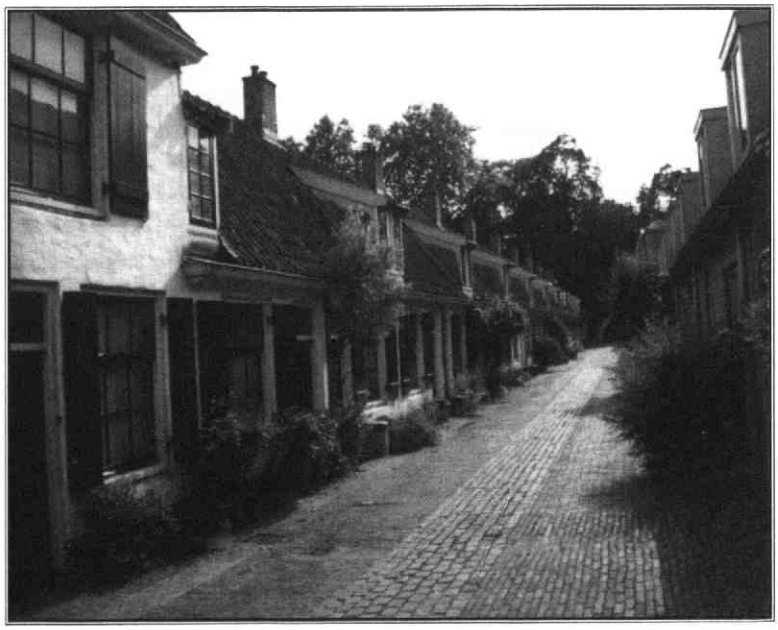

Renovatie en nieuwbouw in de Tuinstraat. De gemeente wilde de kleine huisjes slopen, de bewoners kwamen met succes in verzet Foto uit besproken boek

diensten: de bewoners. Voor stedenbouwkundigen en architecten was dit wennen, zoveel wordt wel duidelijk uit *Zo'n onbeschrijfelijke stad.*

Bouwen voor de buurt

Eén van de eerste stadsvernieuwingsprojecten vond plaats in de Sterrenwijk, een Utrechtse volksbuurt met huizen die in 1920 oorspronkelijk gebouwd waren als noodwoningen. Bewoners drongen er in het begin van de jaren zeventig bij de gemeente op aan de buurt op te knappen. Dat lag politiek moeilijk zolang plannen om een invalsweg dwars door de wijk aan te leggen nog niet van tafel waren. In 1973 vernam wethouder Theo Harteveld van minister van Volkshuisvesting Hans Gruyters dat het rijk forse subsidies beschikbaar stelde voor renovatie van zulke wijken. Voorwaarde was wel dat er binnen een maand een plan opgesteld werd. De gemeente ging hier op in en zette een uitgebreid renovatieproject voor de wijk op. 'Bouwen voor de buurt' werd het uitgangspunt met als doel woningen met een lage huur te bouwen voor de zittende bewoners, die door middel van inspraak invloed konden uitoefenen op het bouwproces. Mogelijkheden om de bewoners te herhuisvesten bepaalden de fasering van de sloop en de ruimte voor de nieuwbouw. Het bestaande stratenpatroon werd onder invloed hiervan gehandhaafd en er werd louter laagbouw opgetrokken.

Volgens Visser zette dit plan de toon voor de projecten hierna in de stad toegepast. 'Bouwen voor de buurt' was het motto en gestechel over de hoogte van de huurprijs was een telkens terugkerend fenomeen. Niet lang na de Sterrenwijk volgde renovatie van de Riemstaat en omgeving - door de bewoners zelf veelbetekenend het Verdomhoekje genoemd. De bewoners zelf stelden in samenwerking met een aantal Rotterdamse architectuurstudenten het renovatieplan op. De ontworpen huizen werden met de rug naar de Vleutenseweg gebouwd ondanks de bezwaren van de schoonheidscommissie. Sloop of renovatie van de bestaande bebouwing was een kwestie die de gemoederen soms hoog deed oplopen. In geval van de Tuinstraat of de Oosterstraat leidde strijd tussen bouwers en bewoners ertoe dat achter oude gevels nieuwe woningen werden opgetrokken. De hoogte van de bebouwing in de stadsvernieuwingswijken bleef beperkt, anders dan in de in de jaren vijftig en zestig gebouwde wijken. Verscheidene in het boek geciteerde deskundigen klagen over het geringe 'stedelijke' karakter van deze renovatieprojecten. Visser sluit zich bij de kritiek aan en constateert tevreden dat er in Utrecht de laatste tien jaar sprake is van een herwaardering van architectuur en stedenbouw en van de autonomie van de stedenbouwer en architect.

De nieuwe wijk Voordorp omsloten door spoorlijnen en de A27
Foto uit besproken boek

Woekeren met ruimte

Behalve met bewoners worstelden stedenbouwkundigen en architecten ook permanent met een tekort aan ruimte. Na Lunetten kon de stad slechts beschikken over kleine stroken grond aan de stadsranden als Overvecht-Noord en Voordorp om nieuwe woonwijken op te trekken. Daarnaast ontstond ruimte met het vertrek van het Academisch Ziekenhuis, het Antonius Ziekenhuis, grote delen van de universiteit, talrijke fabrieken en andere instellingen uit de stad of naar de stadsranden. Soms sneuvelde de bestaande bebouwing om plaats te maken voor woningen of kantoren, soms werd ze hergebruikt. Woningbouw in een deel van het *Van Boekhoven-Bosch* complex aan de Breedstraat was een vroeg (1975) voorbeeld van dergelijk hergebruik van bestaande bebouwing. Het Veeartsenijterrein aan de Biltstraat, het Antoniusdorp en delen van het AZU-complex zijn andere zeer succesvolle projecten. In de voormalige Veevoederfabriek *Hooghiemstra* werd een bedrijfsverzamelgebouw voor startende ondernemers opgezet. Meer nog dan menig nieuwbouwproject vormen deze hergebruikte gebouwen zeer karakte-

ristieke elementen in de bestaande bebouwde omgeving.
De schaal van de (voorlopig?) allerlaatste uitbreidingswijk Leidsche Rijn met zijn 30.000 woningen is een totaal andere dan van deze projecten. Visser - zelf betrokken bij de totstandkoming van deze laatste wijk - doet beknopt de ontstaansgeschiedenis van het stadsdeel uit de doeken waarbij hij zeer diplomatiek de ruzies tussen Utrecht, Vleuten-De Meern en de provincie behandelt.
Nog duidelijker dan Leidsche Rijn tonen de projecten in Utrechts stadshart hoe betwist ingrepen in stedelijke ruimte kunnen zijn. Ook op basis van Vissers beknopte en ingehouden presentatie van de plannenmakerij rond het Utrechtse stationsgebied zoals die zich sinds 1986 ontvouwde, kan de lezer niet anders dan concluderen dat deze lijdensweg een aaneenschakeling van gemiste kansen is. De aangehaalde woorden van architectuurhistoricus Rob Dettingmeijer ('Ik snap niet hoe een stad die zo'n groot infrastructureel knooppunt zou kunnen zijn, er eigenlijk helemaal niets mee doet') spreken boekdelen.
Vissers schets van het beetje bij beetje schrappen van Schaechterles tangentenstelsel in de jaren zeventig zonder dat er een nieuw verkeers- en vervoerbeleid voor in de plaats kwam, is overtuigend. Het waarom van de moeizame geschiedenis van sneltram en busbanen wordt echter niet helemaal duidelijk, wat ook komt door de behandeling ervan op twee verschillende plaatsen in het boek.

Vlakke tekst, sappige citaten

Vissers presentatie is ingehouden. Zijn perspectief is die van een beleidsmaker die de ontwikkelingen op een rijtje zet. Het proza van het boek doet vermoeden dat hij eerder de auteur van menig ambtelijk rapport was. Net als zulke rapporten dekt ook Vissers tekst de exacte gang van zaken vaak toe, zodat we niet horen wie er nu over wat beslist. Wie Vissers boek met dat van zijn voorganger vergelijkt, ziet hoeveel kleurrijker Blijstra's behandeling is.
In dit kader is het een zeer gelukkige keuze om het boek rijkelijk te voorzien van interviewfragmenten waarin betrokkenen hun zienswijze geven op de recente stadsontwikkeling. Waar de lopende tekst wat vlak is, bieden de toelichtende verhalen van architecten, stedenbouwkundigen, bestuurders, projectontwikkelaars en bewoners een boeiend caleidoscopisch beeld van Utrechts ontwikkeling gedurende de afgelopen dertig jaar. Fascinerend is het om te lezen hoe verschillend direct betrokkenen bepaalde zaken soms beleefden. Overigens maken de fragmenten ook duidelijk hoe feilbaar het menselijk geheugen is, getuige Wim van Willigenburg die de Utrechtse activiteiten van Feuchtinger en Kuiper in de jaren zeventig plaatst. Ook de vele foto's van verdwenen en gerealiseerde stadsgezichten zijn een welkome concretisering van de geschetste ontwikkelingen en projecten.

Utrecht als eiland

Vissers Utrecht is meer een op zichzelf staand verschijnsel dan de stad voor Blijstra was. Waar Blijstra in geval van bijvoorbeeld de spoorwegperikelen rond 1910 en de grenswijziging van 1954 de nationale context behandelde of een vergelijking met andere steden maakte om ontwikkelingen te duiden, beperkt Visser zich meestal tot de stedelijke ontwikkelingen zonder meer. Af en toe steken wel buiten-Utrechtse factoren de kop op, een minister die iets doet, een buurgemeente die meewerkt of juist dwars ligt of een verschenen nota, maar de auteur duidt de context van dergelijke zaken meestal niet. Zo krijgt de lezer ondanks aangehaalde nota's of bestuurders geen inzicht in de plaats en functie van Utrecht in de na 1970 sterk verstedelijkte regio. Ook werkt Visser de nauwe samenhang tussen het stedelijke en het rijksbeleid niet uit en besteedt hij weinig aandacht aan de sterke afhankelijkheid van het stadsbestuur van Haagse beslissingen. En hij legt geen relatie tussen ruimtelijke ontwikkelingen als het wegtrekken van instellingen uit de stad en het mobiliteitsinfarct. Zo wordt de lezer onthouden dat de rond 1970 op het toneel verschijnende sneltram ook in de andere grote steden in dezelfde periode opgeld deed en uitvloeisel was van een beleidswijziging van het ministerie van Verkeer en Waterstaat. In de paragraaf 'de Randstad, de stad' in het laatste hoofdstuk krijgt de lezer in enige mate zicht op het stedelijke netwerk waarvan de Domstad deel uitmaakt, maar al snel wordt ook in deze paragraaf de blik weer op Utrechtse nota's gericht.
De notie van Utrecht als eiland overtuigt niet in een periode dat de stad steeds hechter onderdeel is van één verstedelijkt gebied met buurgemeenten als Nieuwegein, IJsselstein en Houten - al suggereren bestaande gemeentegrenzen misschien anders. Het overtuigt ook niet, omdat de speelruimte van het stadsbestuur in sterke mate bepaald wordt door de koers van de hogere bestuurslagen waarbij Den Haag ondanks alle decentraliseringstendensen nog steeds de marsroute bepaalt.
Vissers boek als kroniek van in de stad Utrecht uitgevoerde stedenbouwkundige projecten in de afgelopen dertig jaar is desondanks als blader- en naslagboek zonder meer een aanwinst voor de Utrecht-bibliotheek.

Hans Buiter is historicus

Kees Visser, Zo'n onbeschrijfelijke stad. Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970-2000. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2002; 287 blz., € 29,95; ISBN 90 5345 1978.

Agenda

Ledenvergadering

De voorjaarsledenvergadering vindt plaats op donderdag 6 juni 19.30 uur in het Utrechtse stadhuis. Zie voor de agenda en de stukken het vorige nummer.

Historisch café

Op vrijdag 14 juni spreekt Theo van Soest, bestuurslid van het Utrechts Klokkenluiders Gilde, over de huidige en toekomstige activiteiten van het gilde.
Plaats: 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht vanaf 17.00 uur (gratis entree).

Excursie Jacobikerk

Op maandag 17 juni organiseert de activiteitencommissie een torenbeklimming en rondleiding in de Jacobikerk. Deze middeleeuwse parochiekerk is in de 12e eeuw gesticht in een wijkje langs de rivier de Vecht. De huidige gotische kerk is in de 14e en 15e eeuw herhaalde malen verbouwd en werd zwaar beschadigd tijdens het beleg van Vredenburg in 1576 - 1577. Bezienswaardigheden in de kerk zijn onder meer het prachtige koperen koorhek uit de 16e eeuw, de kleurrijke gewelfschotels en het kamertje of kluis waarin vanaf 1492 een vrome kluizenares leefde. De excursie begint met de beklimming van de Jacobitoren onder leiding van Adrie Onnelink van het Utrechts Klokkenluiders Gilde. Daarna verzorgt Biem Liep een rondleiding in de kerk.
Plaats: Jacobikerk, Sint Jacobsstraat, 14.00 tot 16.00 uur. Kosten: € 4,- voor leden en € 6,- voor niet-leden. Opgave bij Hubert Luijsterburg (030) 244 16 49.

Singelexcursies

Voor belangstellenden die mee (willen) doen aan de wedstrijd *Beleef het plantsoen!* (zie pagina 65) vinden wandelingen plaats op 16 juni, 14 juli en 11 augustus van 10.00 tot 11.30 uur. De vertrekplaats wordt nader bekendgemaakt.
Deelname uitsluitend na telefonische opgave bij J. Vroemen (030) 266 29 14.

Wandelingen Middeleeuws Utrecht

In de zomermaanden organiseert *Levend Verleden* een groot aantal wandelingen door middeleeuws Utrecht onder leiding van cultuurhistorica Llewellyn Bogaers. De wandelingen zijn ondergebracht in vier series die u in zijn geheel of als losse wandelingen kunt meelopen:

- Van de reeds gestarte serie *Het dagelijks leven in de middeleeuwen* kunt u nog meedoen aan de derde en vierde wandeling op dinsdag 4 en 11 juni van 14.15 tot 16.00 uur of woensdagavond 5 en 12 juni van 19.15 tot 21 uur.
- De middeleeuwse wijken staan centraal in de serie *Buurt en kerk*, een serie van vier wandelingen door het centrum, de oostelijke binnenstad, Wijk C en het gebied rond de Twijnstraat. Data en tijden: dinsdag 18 en 25 juni, 2 en 9 juli van 14.15 tot 16 uur of woensdag 19 en 26 juni, 3 en 10 juli van 19.15 tot 21 uur.
- Op 26 juli start de zesdelige serie *Kerken Kijken* in Utrecht. De eerste wandeling vindt plaats in de Domkerk en heeft als thema de begraafcultuur. Memorietafels worden belicht in de tweede wandeling door de Pieters- en Janskerk op 2 augustus. Beide wandelingen duren van van 14.15 tot 16 uur. Meer informatie over de overige kerkbezichtigingen vindt u in het volgende nummer.
- De zondagse wandelingen hebben als thema vrouwen door de eeuwen heen (16 juni), het Museumkwartier (7 juli) en Springweg en het nieuwe Rechtbankkwartier (28 juli).
- Rondleidingen door de Buurkerk vinden plaats op 29 juni en 3 augustus van 10.15 tot 11.45 uur.

Losse wandelingen kosten € 14,- / voor U-Pashouders € 11,-; de serie Buurt en Kerk € 50,-, resp. € 42,-; de serie Kerken Kijken € 75,-, resp. € 63,-. De Buurkerk-rondleiding kost € 8,-. Opgeven bij Levend Verleden / Llewellyn Bogaers (030) 27 15 705. Daar is ook een folder aan te vragen met het volledige programma voor zomer en najaar 2002. Voor de Buurkerk-excursie moet u zich aanmelden bij (030) 231 27 89.

Herstel

In het aprilnummer wordt het overlijdensjaar van Matthias van Geuns op pagina 49 onjuist vermeld. Hij overleed niet in 1835, maar in 1817.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr. 3, juni 2002 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, tel: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00.
*Het **internetadres** van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl*

*U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:*
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt € 25 per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / huisgenootlidmaatschap € 10 / instellingen zonder winstoogmerk € 25 / instellingen met winstoogmerk € 50
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, J. Torenbeek, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 4/2002: 27 juni

*Uw **bijdragen** kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy (in Word of WordPerfect).*
Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres.
Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohlaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUD

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Vondellaan 4
3521 GD Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-281 96 15
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereen kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

T8 oct 1903

Oud-Utrecht

75e jaargang

4

2002

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Saenredam in de stad der engelen

Heiligenbeelden op drift

Kolven, een sport voor binnen en buiten

Open Monumentendag

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Van de bestuurstafel

Zomerslaap?

P.A. Blok, voorzitter

In Oud-Utrecht gaat het soms anders toe dan in de grote wereld daarbuiten. Nu ik deze zin herlees, realiseer ik mij dat ik me niet goed heb uitgedrukt. Ook onze vereniging maakt immers duidelijk deel uit van de grote wereld. Wij blazen op het terrein van onze doelstelling onze partij mee en worden serieus genomen. Een achterban van 2.000 leden en een deskundige inbreng van actieve vrijwilligers zorgen daarvoor. Ook werken we sinds kort meer samen met de Bond Heemschut, afdeling Utrecht. Een lid van onze commissie Cultureel Erfgoed woont de vergaderingen daar bij en uitwisseling van informatie is groeiende. Dat is nodig, omdat het cultureel erfgoed in stad en provincie bedreigd blijft.

Ik bedoelde echter met mijn eerste, wat mislukte, zin iets anders. Bij veel organisaties breekt na mei een rustige periode aan. De activiteiten sudderen op een lager pitje tot begin september de branders weer opvlammen. Je zou van een zomerslaap kunnen spreken.

Ook in Oud-Utrecht kennen we een rustige periode, maar die duurt veel korter. Juist in juni en juli gebeurt er nog van alles in onze vereniging. Hoe dat komt? Daarvoor zorgen allereerst onze voorjaarsledenvergadering en de bestuursvergadering daarna ter evaluatie. Daarnaast draagt daaraan bij dat het bestuur graag het contact onderhoudt met de vaste commissies en redacties. Wij vinden het belangrijk dat we betrokken blijven bij het werk dat daar gebeurt. Zeker, we kennen het linking- pin-systeem, zodat in de meeste commissies een bestuurslid meedraait, maar toch vinden we van belang dat (een delegatie uit) het bestuur rechtstreeks kennis neemt van de ideeën en wensen die daar leven. Dat gebeurt eens per jaar en daarvoor lenen zich bij uitstek de wat rustiger maanden juni en juli, waardoor die toch ook druk gaan worden. Zo ontstaat de situatie dat alleen in augustus Oud-Utrecht nagenoeg in ruste gaat. Ik schrijf 'nagenoeg', omdat sommige activiteiten gewoon door moeten gaan. Als voorbeeld noem ik de werkgroep, die de wedstrijd 'Beleef het plantsoen!' organiseert. Met een sluitingsdatum van 1 september en een Singeldag op 15 september kun je je niet permitteren in augustus niets te doen. Bovendien wordt ook op de tweede zondag in augustus voor serieuze belangstellenden een excursie langs de singel georganiseerd. Ook voor de Oud Utrecht-Prijs en het Witte-vlekkenplan is de datum van 1 september bepalend.

Nu ik dit schrijf (22 juni) zijn er nog weinig reacties binnengekomen op onze wedstrijden: 'Beleef het plantsoen!', de 'Oud-Utrecht-Prijs' en 'Werk een wit vlekje weg'. Doe mee vóór 1 september, laat de kansen op forse prijzen niet onbenut.

Weer terug naar het betoog dat de maanden juni en juli toch vrij druk zijn. Ik tel dan al acht bijeenkomsten en daar komt nog een paar keer overleg over de concept-begroting 2003 bij. Dan blijkt nog slechts een korte zomerslaap mogelijk.

Nog drie opmerkingen over onze voorjaarsledenvergadering. Allereerst was de opkomst met meer dan 80 bezoekers heel goed. Tegen één van de leden, die dat tijdens de pauze tegen me zei, merkte ik op dat het met 80 op 2.000 leden toch nog beter moest kunnen. Je moet nu eenmaal niet te snel tevreden zijn. Hij vertelde me vroeger bij een vakbond te hebben gewerkt en daar zou men met een opkomst van 15 op 5.000 leden van zo'n score likkebaarden. Hoe het ook zij, het bestuur heeft in zijn evaluatie vastgesteld dat de ontwikkelde formule steeds beter gaat aanslaan: bijeenkomen op telkens een andere bijzondere plaats (Oud-Utrecht maakt deuren voor u open) met na de vergadering een bezichtiging met toelichting. Wij gaan daarmee door, suggesties zijn welkom. Ten tweede deed het uw bestuur heel goed dat na de rapportage over de Projectgroep Singels de leden spontaan hun adhesie uitten. Ten derde zijn er de mededelingen vanuit de vereniging. Omdat de vergadering wat uitliep en de mededelingen de meeste tijd in beslag namen, werd besloten iets beknopter te rapporteren. Toch bleef de opvatting ongerept dat juist de mededelingen het hart van onze vereniging, onze core business raken. Daarover met de leden te communiceren is, naast de formele onderwerpen, de belangrijkste rechtvaardiging van de ledenvergadering.

Ten slotte, de teller is gedaald naar 1.972 leden. Er is een prachtige brochure. Die is uitgedeeld in de ledenvergadering. Was u daar? Werf daarmee dan een nieuw lid! Dat zou de stand op 2.055 leden brengen. Was u daar niet? Vraag dan een paar brochures aan en werf daarmee nieuwe leden! Dat zou de stand op 3.944 leden brengen! De zeggingskracht van Oud-Utrecht wordt mede bepaald door de omvang van ons ledenbestand. Werf! Werf! Werf! Driewerf werf!

Monumentenzorgen

Jacquelien Vroemen

Wie zorgt er in Utrecht eigenlijk voor de monumenten en wat kan onze vereniging daaraan bijdragen? De leden van de Commissie Cultureel Erfgoed (voorheen Commissie Actuele Ontwikkelingen) en van de Projectgroep Singels hebben de afgelopen tijd met diverse vertegenwoordigers van instanties gesprekken gevoerd over dit onderwerp.

De CCE heeft haar licht opgestoken bij medewerkers van de sectie monumenten van de Dienst Stadsontwikkeling van de stad Utrecht. Zij zijn verantwoordelijk voor de gemeentelijke monumenten. De monumentenzorg bestaat eigenlijk uit twee secties: de sectie monumenten en de sectie cultuurhistorie. Samen beheren en beschermen zij de monumentale en cultuurhistorische waarden in de gemeente Utrecht. Het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum (ABC) - de sectie cultuurhistorie - doet ook onderzoek op het gebied van bouwhistorie, architectuur en archeologie.

Dan is er nog de gemeentelijke Commissie voor Welstand en Monumenten, die een onafhankelijk adviesorgaan zegt te zijn, maar die wij (en niet alleen wij) ervan verdachten een clubje van architecten te zijn dat zich voornamelijk bezighoudt met de uiterlijke vorm van dakkapelletjes en aanbouwsels. In de commissie zitten echter ook kunst- en architectuurhistorici en zij wordt bovendien geadviseerd door een medewerker van het ABC. Wij zijn op dit punt dan ook gerustgesteld. Dit betekent echter niet dat er geen plaats meer is voor onafhankelijke waakhonden, integendeel. Ten eerste is er het probleem van de handhaving. Zo kan een eigenaar van een monument uit onwil of uit onkunde illegale bouwactiviteiten ontplooien. Monumenten heeft zelf geen opsporingsbevoegdheid en het is vaak een kwestie van toeval en geluk als een medewerker van Monumenten, al fietsend of wandelend, onregelmatigheden constateert. Hier ligt dus ook een belangrijke taak voor eenieder die houdt van het erfgoed in deze stad! Het heeft wel degelijk zin om op te letten en eventuele verstoringen onmiddellijk te melden aan de bevoegde instanties. U moet dan vaak wel over het nodige geduld beschikken, want met een telefoontje naar het wijkbureau kunt u verdwaald raken in een bureaucratisch doolhof waarvan u pas na maanden de uitgang weet te vinden.U kunt natuurlijk ook de CCE een tip geven.

Een tweede probleem is dat Monumenten alleen advies uitbrengt aan het college van B&W. Het college beslist uiteindelijk over vergunningen betreffende monumenten. Bovendien kan het stadsbestuur natuurlijk ook zelf plannen hebben met een monument, en ook dan heeft de raad uiteindelijk – na het verplichte inwinnen van advies - het laatste woord. Bijvoorbeeld betreffende de parkeergarage op het Lucasbolwerk (een rijksmonument). Het spreekt voor zich dat het stadsbestuur met meer belangen te maken heeft dan alleen de monumentale waarden.

Over het Lucasbolwerk gesproken. Leden van de Projectgroep Singels zijn, samen met onze voorzitter, gaan praten met de heer Asselbergs, de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Wij waren vooral erg benieuwd naar de houding en de positie van de rijksdienst ten opzichte van de plannen rond de parkeergarage. Heeft de dienst nu wel of niet een positief advies uitgebracht, en als het laatste het geval is, waarom dan? Is het niet zo dat de rijksdienst alleen het monumentale belang moet dienen en het afwegen van andere belangen moet overlaten aan het stadsbestuur? Dat laatste is, zo is ons gebleken uit gesprekken met diverse monumentendeskundigen, in ieder geval niet zo. In de Monumentenwet staat dat monumenten gebruikt moeten kunnen worden. En het is nadrukkelijk ook de taak van monumentenbeschermers zoals de rijksdienst, om meerdere belangen tegen elkaar af te wegen bij het geven van adviezen over rijksmonumenten. De fervente erfgoedbeschermer vindt dit natuurlijk jammer en misschien zelfs onjuist. Want betekent dit eigenlijk niet dat de monumentale belangen van een monument dat economisch interessant is (zoals het Zocherplantsoen) door zijn enige beschermer (de rijksdienst) minder goed behartigd zullen worden dan die, van een economisch minder aantrekkelijk monument? De directeur van de dienst verzekerde ons dat de cultuurhistorische waarde voor hen altijd prevaleert. Verder is uit het gesprek nogmaals gebleken dat er over de parkeergarage geen positief advies is uitgebracht. De rijksdienst heeft twee jaar geleden alleen overleg gevoerd over een garage van twee lagen (en niet de huidige vijf of zes, waar nu sprake van is) en de gemeente gevraagd te onderzoeken of er geen andere oplossing voor het parkeerprobleem gevonden kon worden. Sindsdien is er geen overleg meer geweest over deze kwestie.

Ten slotte benadrukt ook de heer Asselbergs dat het van belang is dat plaatselijk mensen in de gaten houden hoe het staat met de monumenten. De rijksdienst kan pas optreden als er vergunning wordt aangevraagd en het is vaak nodig al in een veel vroeger stadium aan de bel te trekken. Dus ook hiervoor geldt dat het particulier initiatief van levensbelang is voor het beschermen van ons erfgoed.

Reacties? *jvroemen@hotmail.com*.

Utrechtse kerken op een Californische heuvel

De Saenredam-tentoonstelling in het Getty Museum in Los Angeles

Aankondiging 'Sacred Spaces' in Los Angeles
Foto: Joyce Pennings

'Een dichter van ruimte en licht', zo karakteriseerde de New York Times Pieter Saenredam wiens Utrechtse teken- en schilderwerk dit voorjaar te zien waren in de Verenigde Staten. Een ooggetuigenverslag van de expositie, de opening en van de verschillen met de tentoonstelling die vorig jaar gehouden werd in het Centraal Museum.

RENGER DE BRUIN EN JOYCE PENNINGS

Op 15 april van dit jaar vond in het J. Paul Getty Museum in Los Angeles de opening plaats van een tentoonstelling over het Utrechtse werk van Pieter Saenredam. Deze bekende kerkenschilder heeft in 1636 tijdens zijn verblijf in Utrecht tientallen tekeningen gemaakt die voldoende materiaal opleverden om de rest van zijn leven Utrechtse kerken te kunnen schilderen.
Onder de aanwezigen die de directeur van het Getty Museum, Deborah Gribbon, toesprak tijdens de opening bevond zich een Utrechtse delegatie bestaande uit de burgemeester, de wethouder van cultuur, medewerkers van Het Utrechts Archief en het Centraal Museum en de voorzitter van de museumcommissie. Burgemeester Annie Brouwer en museumdirecteur Sjarel Ex beantwoordden het complimenteuze welkomstwoord van de gastvrouw.
De tentoonstelling was eerder te zien in het Centraal Museum en trok toen 30.000 bezoekers. Samensteller Liesbeth Helmus, conservator oude kunst van het museum, had het grootste deel van Saenredams Utrechtse werk bijeengebracht uit tal van collecties in binnen- en buitenland zoals de National Gallery in Londen en het Rijksmuseum in Amsterdam. Ook enkele particulieren stelden hun stukken ter beschikking. Grootste bruikleengever was Het Utrechts Archief met 32 tekeningen.

Meten en tekenen

Aan de tentoonstelling in het Centraal Museum ging een langdurig onderzoek vooraf. De door Liesbeth Helmus geredigeerde catalogus, waaraan specialisten als architectuurhistoricus Arie de Groot hebben meegewerkt, vormt daarvan de blijvende weerslag. Ook de bijdragen aan een in Utrecht gehouden internationaal symposium over de restauratie van Saenredams werk zijn gepubliceerd.
Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665), geboren in Assendelft en het grootste deel van zijn leven woonachtig in Haarlem, legde zich vanaf 1628 toe op het schilderen van kerken. Financiële onafhankelijkheid stelde hem in staat dit weinig populaire genre te beoefenen. Hij kon de tijd nemen

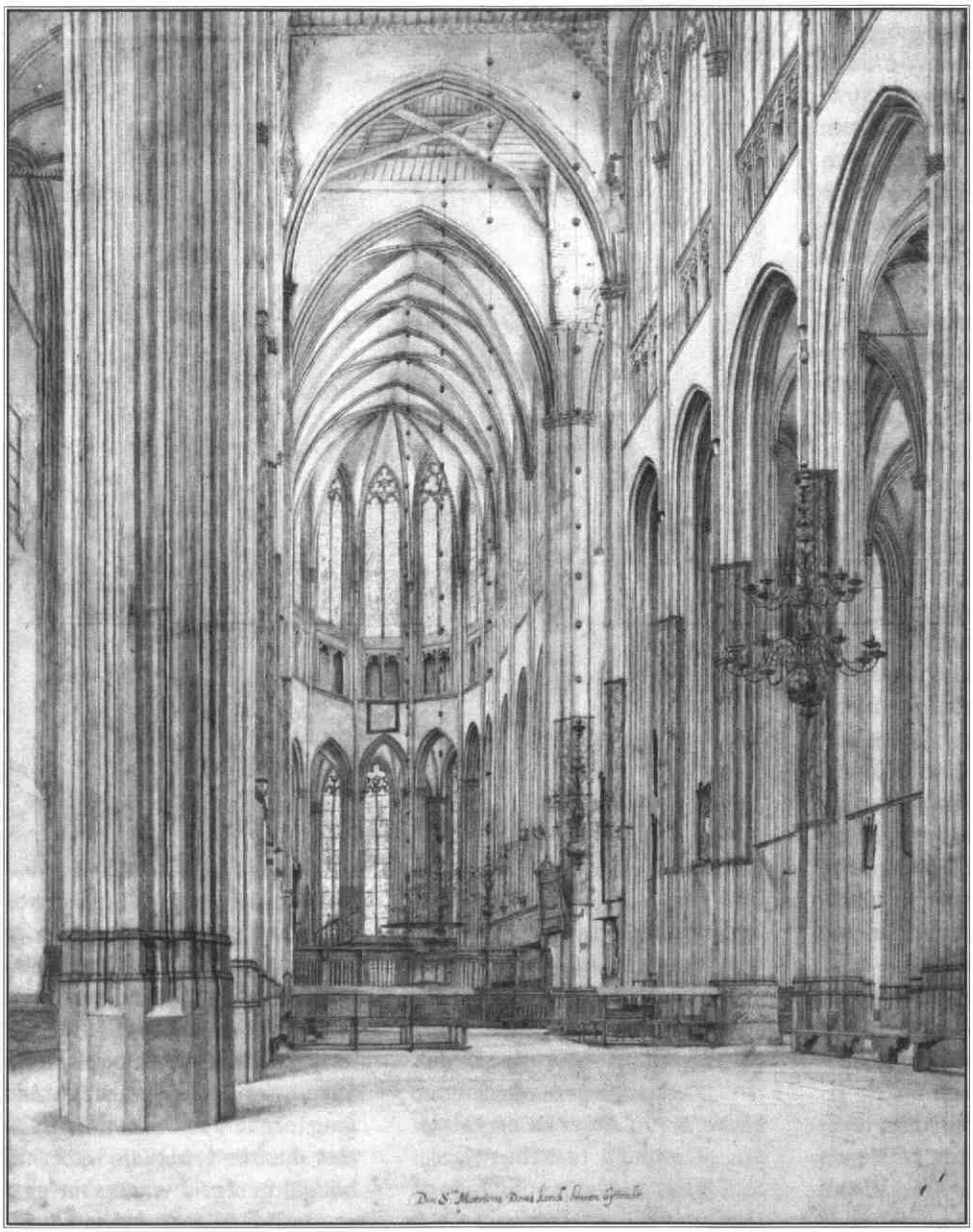

Pieter Saenredam, interieur van de Dom vanuit het schip naar het koor (1636)
Foto: Het Utrechts Archief

zijn schilderijen met uitgebreide tekenstudies voor te bereiden. Hij was de eerste die kerkinterieurs weergaf zoals ze indertijd op de bezoeker inwerkten. Om tot zo'n correct 'kerkportret' te komen ontwikkelde Saenredam samen met de landmeter Pieter Wils een methode die gebaseerd was op metingen ter plekke. Deze metingen verwerkte de kunstenaar in gedetailleerde tekeningen van het kerkgebouw. Met deze uitvoerige schetsen, apart uitgewerkte details en plattegronden keerde hij terug naar zijn atelier. Saenredam bracht zijn ter plekke gemaakte schets met behulp van een zogeheten constructieteke-ning over op een paneel en begon daarna te schilderen. Daarbij manipuleerde hij de ruimten zodanig dat ze monumentaler leken dan ze in werkelijkheid waren. De werkwijze van Saenredam wordt uitvoerig beschreven in de catalogus en ook in de Utrechtse tentoonstelling is deze uitgebreid aan het publiek getoond.

In de door Wim Crouwel, oud-directeur van Museum Boijmans Van Beuningen, vormgegeven tentoonstelling kregen de bezoekers als inleiding een gedetailleerde beschrijving van de techniek aan de hand van foto's, schetsen en beschrijvingen. Gedetailleerde maquettes, gemaakt door de Utrechters G.M.J. Engelbrecht en J.B.A. Terlingen, gaven een mooi beeld van de kerken. In de tentoonstelling zelf hingen de schilderijen aan de wand, terwijl de bijbehorende tekeningen te zien waren in speciaal gemaakte tafelvitrines die bij de schilderijen stonden opgesteld. Daardoor konden de bezoekers voorstudies en eindresultaat steeds goed vergelijken en de bijzondere werkwijze van Saenredam tot in detail volgen.

Twintig weken in Utrecht

Saenredam werkte veel in zijn woonplaats Haarlem of de directe omgeving. De Grote of Sint Bavokerk heeft hij op verschillende schilderijen vastgelegd. Hij heeft echter ook in andere Nederlandse steden kerken getekend om die later te schilderen. In augustus 1636 vertrok hij naar Utrecht. Hij zou er maar liefst twintig weken blijven, mogelijk omdat hij vanwege een pestepidemie niet eerder naar Haarlem durfde terugkeren. Zijn tocht door Utrecht is goed te volgen, omdat Saenredam zijn tekeningen meestal dateerde. Zijn favoriete kerkgebouw was de Mariakerk. Deze Romaanse schepping uit de late 11e eeuw werd op dat moment niet meer voor de eredienst gebruikt en was al ernstig in verval. De koster van de kerk, Jan Jansz. van Ermelo, werd als herinnering aan de samenwerking door Saenredam geportretteerd.

Behalve in de Mariakerk werkte Saenredam in deze tijd in de Dom, de Jacobikerk, de Buurkerk, de Janskerk, de Pieterskerk en in de Catharinakerk. In totaal zijn 21 schilderijen bewaard gebleven die hij van Utrechtse kerken gemaakt heeft. Van de tekeningen die eraan ten grondslag liggen, zijn er nog 42 bekend. Daarvan zijn er 32 in bezit van Het Utrechts Archief. Van de schilderijen zijn twee in Utrechts bezit, bij het Centraal Museum. Deze stukken, een interieur van de Mariakerk en een van de Janskerk, zijn respectievelijk in 1937 en 1949 door het museum aangekocht.

Het verwerven van de Saenredamtekeningen door de stad Utrecht is al vroeg begonnen, in 1754. De laatste aankoop was in 1900, een interieur van de Catharinakerk voor het indertijd aanzienlijke bedrag van 346,50 gulden. Een aantal tekeningen is geëxposeerd geweest in het Stedelijk Museum van Oudheden, dat tussen 1838 en 1890 op de tweede verdieping van het stadhuis was ingericht. Zij hingen daar beschermd tegen licht achter groene gordijntjes die de bezoeker opzij kon schuiven.

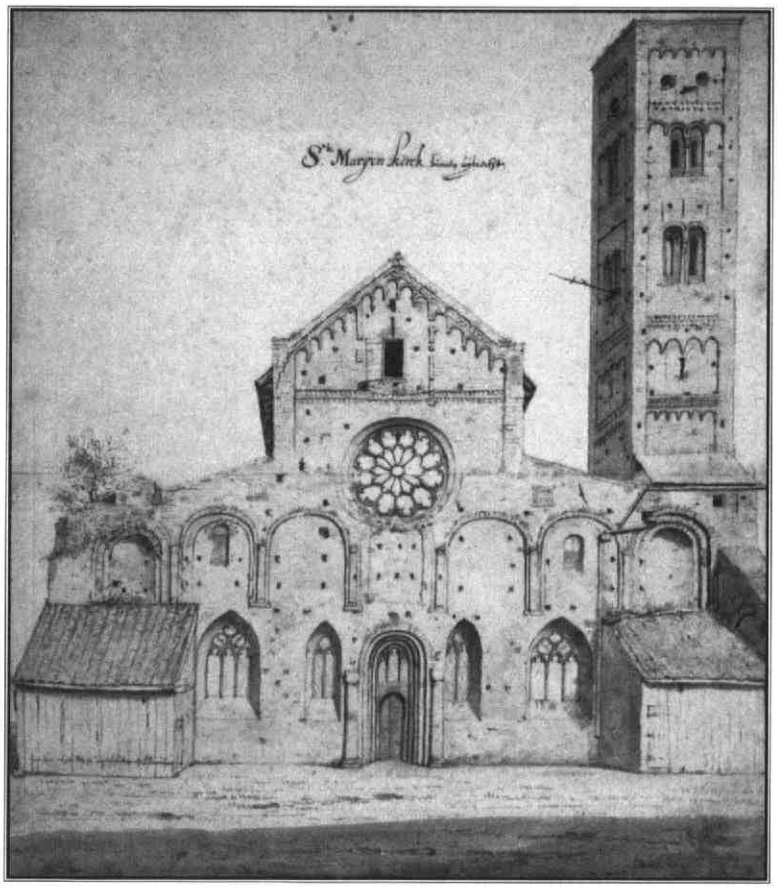

Saenredam, Westgevel van de Mariakerk (1636)
Foto: Het Utrechts Archief

De tekeningen van Pieter Saenredam vormden een onderdeel van de 'archieven en verzamelingen'. Deze op de geschiedenis van de stad betrekking hebbende collectie bestond uit duizenden en nog eens duizenden documenten, publicaties, prenten, tekeningen, schilderijen, beeldhouwwerken, bouwfragmenten, meubels en andere voorwerpen. De in 1874 aangetreden archivaris en museumdirecteur S. Muller Fzn. begon met ongekende energie de heterogene verzameling systematisch te beschrijven. Van de verschillende categorieën die hij aanbracht, publiceerde hij binnen enkele jaren catalogi. De Saenredam-tekeningen kwamen in de catalogus van de *Topografische Atlas van de stad Utrecht* (1878).

De collectie Saenredam-tekeningen behoort tot de topstukken van Het Utrechts Archief. Zij zijn voorafgaand aan de Utrechtse tentoonstelling uitgebreid bestudeerd en beschreven. Voor het transport naar Los Angeles zijn ze met digitale apparatuur vastgelegd door de Fotodienst van Het Utrechts Archief.

'Wij gaan een film met jou maken'

Toen de Saenredam-tentoonstelling in het Centraal Museum stond, wist Liesbeth Helmus de hoofdconservator tekeningen van het Getty Museum, Lee Hendrix, te interesseren voor de tentoonstelling. Lee Hendrix, die in de jaren zeventig aan de Vrije Universiteit in Amsterdam heeft gestudeerd en goed Nederlands spreekt, heeft al jarenlang grote belangstelling voor de Nederlandse tekenkunst uit de Gouden Eeuw. Na in Amerika de catalogus al grondig te hebben gelezen, heeft ze begin vorig jaar de tentoonstelling bekeken. Gesprekken met het Centraal Museum en Het Utrechts Archief resulteerden in een overeenkomst om de tentoonstelling naar het Getty te halen.

Liesbeth vroeg haar collega stadsgeschiedenis Renger de Bruin om Lee Hendrix de door Saenredam geschilderde kerken te laten zien. Op een prachtige winterdag voerde de tocht langs de plekken, waar de Haarlemse kunstenaar had staan tekenen, te beginnen op de Mariaplaats. Daar staan de silhouetten van Dom- en Buurtoren nog net steeds zo als op het schilderij in het Boijmans, maar dan met het gele gebouw van Kunsten & Wetenschappen op de voorgrond. Lee was zo enthousiast over de wandeling, dat ze uitriep: 'Renger, wij gaan een film met jou maken. Onze bezoekers weten niet eens waar Utrecht ligt en jij moet ze vertellen waarom Saenredam in deze prachtige stad ging tekenen!'

Het duurde een tijdje voor het budget geregeld was, maar eind mei belde Lee op met de mededeling dat het rond was en dat er begin juli gefilmd ging worden. In de weken eraan voorafgaande werd al e-mailend, faxend en bellend met Lee Hendrix, educatief medewerkster Tina Olsen en regisseur Deborah Liekkio een script in elkaar gezet. Een punt van zorg was het weer: er waren drie dagen uitgetrokken voor de opnamen en grauwe luchten met constante regen zou niet zulke attractieve filmbeelden hebben opgeleverd. In Utrecht is kans daarop aanzienlijk groter dan in de Sunshine State. Het viel echter mee: een week met zon, droog, boven de dertig graden. De dames uit Californië voelden zich helemaal thuis, terwijl de Britse cameraploeg en de

Utrechtse commentator het een beetje warm hadden.
Het werken met een professionele filmploeg is een inspannende bezigheid. Iedere opname moet tien keer over. De informatie moet verstrekt worden in simpele one-liners. Als het er dan eindelijk in korte bewoordingen zonder haperen uit is, komt er een blaffende hond langs: take elf. Uiteindelijk hebben veertien uur opnamen geresulteerd in een filmpje van bijna tien minuten. Een van de gebruikte opnamen is van de Domtoren met het commentaar 'The Dom tower has always been a landmark for Utrecht as the Empire State Building is for New York City'. Wanneer een ander karakteristiek gebouw dat toen in New York stond, genoemd was, had deze passage geknipt moeten worden.

Een tempel van travertijn

Het museum waarin het werk van Saenredam tot begin juli getoond werd is diens heilige ruimten meer dan waardig. Het imposante gebouw, dat in 1997 na veertien jaar plannen en bouwen zijn deuren opende, is ontworpen door de bekende architect Richard Meijer, in Nederland bekend vanwege het Haagse stadhuis. De bouw van het Getty Museum heeft 1,2 miljard dollar gekost. Dat is inclusief de proceskosten die nodig waren om het complex op een berg in de voorstad Bel-Air door te kunnen zetten. De bewoners van deze welgestelde wijk (naast Beverly Hills gelegen) wilden vanuit hun tuinen met zwembad naar de ongerepte natuur op de berg blijven kijken en huurden legers advocaten in om de bouwplannen te dwarsbomen. Aangezien het Getty zich nog betere advocaten kon permitteren, is het museum er toch gekomen. Een concessie was wel dat er geen kubieke meter grond van de berg af mocht, wat nogal kostenverhogend werkte. Maar er hoefde ook niet echt beknibbeld te worden en Meijer kon de kostbaarste materialen uitzoeken. Zo is het hele gebouw bekleed met dikke platen, uit Italië aangevoerd travertijn. Zelfs de vloeren van de liften zijn uitgevoerd in deze steensoort. Vooral bij zonsondergang, zoals tijdens de opening op 15 april, is de warme gloed op de ruw gehouwen Italiaanse steen fantastisch.
De bezoekers komen het complex binnen aan de voet van de berg. Bovenop de parkeergarage is een halte voor het trammetje dat voor het transport naar boven zorgt. Tijdens de rit ontvouwt zich de blik op het gebouwencomplex. Centraal staan de ontvangsthal en de vier paviljoens met expositiezalen, die onderling met elkaar verbonden zijn door loopbruggen. Behalve uit het museum bestaat het Getty Center uit een onderzoeksinstituut met een uitgebreide bibliotheek, een restauratieatelier, depots, kantoorruimten, een vergaderruimte voor het bestuur en verschillende bezoekersrestaurants. De gebouwen worden omzoomd door tuinen, waarvoor het Getty maar liefst 32 tuinlieden in dienst heeft. Daaromheen ligt het natuurlandschap van de berg die het Getty voor de bouw heeft aangekocht.
Het moge duidelijk zijn dat deze instelling niet de geldzorgen heeft die in museumland gebruikelijk zijn. Het kapitaal is afkomstig van oliemagnaat J. Paul Getty (1892-1976). Tijdens zijn leven legde hij een kostbare kunstcollectie aan met als zwaartepunten Griekse en Romeinse oudheden en Franse schilderijen en meubelen uit de 18e eeuw. Zijn privé-museum bracht hij in 1974 onder in een speciaal ontworpen gebouw in Malibu, een kopie van een Romeinse villa. Bij testament bepaalde Getty dat de collectie eigendom zou worden van een stichting. Deze J. Paul Getty Foundation kreeg bovendien de beschikking over een fors kapitaal om het museum te runnen, aankopen te doen en cultuurhistorisch onderzoek te doen. Ten aanzien van de aankopen bepaalde het testament dat alleen Europese kunst van voor 1900 mag worden aangekocht. Het enige wat daarbuiten valt is fotografie. Het museum voert ondanks de ruime fondsen een voorzichtig aankoopbeleid, gericht op het verwerven van individuele topstukken en niet van complete collecties. Zo bezit het museum drie Rembrandts, een Frans Hals, een Ter Brugghen, maar geen rijen van minder bekende kunstenaars zoals in veel musea het geval is. Tweederde van de schilderijen uit de collectie hangt op zaal, terwijl bij de meeste musea zo'n 90 procent in depot hangt. Het grote verschil is dat de grotere Europese musea oude instellingen zijn met organisch gegroeide collecties en een bewaarfunctie van stedelijk of nationaal erfgoed.
Het kunstbezit van het Getty is een met smaak en terughoudendheid samengebrachte privé-collectie, beheerd door een gespecialiseerde staf die ruim de tijd krijgt voor de werkzaamheden en ruim in de financiële middelen zit. De collega's uit het Getty werken onder omstandigheden die bewondering en een beetje jaloezie opwekken.

Heilige ruimten

De 11e september van het vorig jaar leek het doorgaan van de tentoonstelling in Los Angeles even in gevaar te brengen. De stijgende transportkosten en de verzekeringspremies maken internationale tentoonstellingen de laatste jaren toch al steeds moeilijker en in de paniek na de aanslagen in New York en Washington werd alles onzeker. Door het betrekkelijk snel normaliseren van de situatie dreef de dreiging over. De voorbereidingen konden gewoon doorgaan. In maart van dit jaar zijn medewerkers van archief en museum met de objecten meegereisd naar Los Angeles om daar mee te werken aan de opbouw van de tentoonstelling en erop toe te zien dat alles netjes werd uitgepakt en veilig opgehangen. Dat is een gebruikelijke procedure

Saenredam, Catharijnekerk gezien vanuit het schip naar het koor (1636) Foto : Het Utrechts Archief

bij tentoonstellingen met kostbare en kwetsbare voorwerpen. Ook controleren de meegereisde koeriers lichtsterkte, luchtvochtigheid en temperatuur en stellen ze met de restauratoren van het ontvangende museum eventuele beschadigingen vast. Aan het eind van de tentoonstelling worden de stukken aan de hand van foto's en aantekeningen opnieuw bekeken, zodat kan worden vastgesteld of er tijdens het bruikleen beschadigingen zijn opgetreden.

Wat allereerst opviel aan de tentoonstelling in Los Angeles, was de poëtische titel: 'The Sacred Spaces of Pieter Saenredam'. Deze titel, die via banieren en affiches op verschillende plekken in de metropool te zien was, geeft precies aan wat de Amerikanen trekt in deze 17e-eeuwse schilder. De *Los Angeles Times*, die daags na de opening een groot artikel aan de tentoonstelling wijdde, omschreef het als volgt: 'the site drawings are atmospheric and evocative.' De krant legde hierbij een verband tussen het Nederlandse protestantisme met zijn nadruk op een vrije en individuele geloofsbeleving en de manier waarop Saenredam de Utrechtse kerken schilderde: 'he approaches the spiritual subject from a distinctly secular perspective.'

Het Getty Museum heeft gekozen voor een andere wijze van presenteren dan het Centraal Museum. De tekeningen lagen er niet op tafels, maar waren opgehangen naast de schilderijen. Hierdoor waren ze prominenter aanwezig, maar een vergelijking tussen beide was wat lastiger. Een nadeel was bovendien dat de schilderijen wat minder licht kregen dan in Utrecht, omdat men om behoudsredenen gebonden is aan het lage lichtniveau dat de tekeningen mogen hebben.

Het Getty ging minder uitvoerig in op de werkwijze van Saenredam. Deze werd toegelicht aan de hand van tekeningen en een schilderij van de Bavo in Haarlem. Het Getty bezit daar zelf een tekening van. Ook de maquettes ontbraken. De informatie over de kerken werd gegeven in de film, die constant draaide. Ook op de tekstborden konden bezoekers daar kennis van nemen. De tentoonstelling was ingedeeld per kerk en een inleidend tekstbord gaf in het kort een beschrijving van de desbetreffende kerk. Voor wie meer wilde weten, was er een kleine (gratis) brochure en voor de echte liefhebbers natuurlijk de catalogus, die al voor de Utrechtse tentoonstelling in het Engelse vertaald was en nu van een Getty-logo was voorzien.

Opmerkelijk is dat het schip van de Catharinakerk (de tekening uit Het Utrechts Archief en het schilderij van de National Trust) in Los Angeles als het hoogtepunt van de tentoonstelling werd gepresenteerd, waar in Nederland de Mariakerk altijd in het middelpunt van de belangstelling staat. Deze verschuiving in aandacht komt vooral doordat twee schilderijen van de Mariakerk, die wel in de Utrechtse tentoonstelling te zien waren, nu niet waren uitgeleend.

'Indirecte zelfonthulling'

De expositie van Saenredams werk kreeg in de Amerikaanse pers een enthousiast onthaal en leek net op het juiste moment te komen. Lee Hendrix, geciteerd in het artikel in de *Los Angeles Times*, ging zelfs zo ver te stellen dat deze tentoonstelling voorzag in de behoefte aan rust en sereniteit bij de Amerikanen na 11 september. Een verband dat de recensent van de *New York Times* herhaalde: 'The Getty show [...] persuasively conveys this vision of architecture as an existential emblem, something we have become especially sensitive to since September, and of arts as an act of oblique selfdisclosure and painstaking self-transcendence.' De auteur van het stuk hoopt dan ook zeer dat de tentoonstelling met het werk van 'one of the great poets of space and light' ook nog te zien zal zijn in andere Amerikaanse steden.

Renger de Bruin is conservator stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum
Joyce Pennings is sectorhoofd behouden en benutten van Het Utrechts Archief

Heropvoeding tot brave burger

Utrechtse gevangenissen 4: Rijksopvoedingsgestichten

Ontspoorde jongeren werden vanaf het einde van de 19e eeuw geplaatsts in zogenaamde Rijksopvoedingsgestichten (ROG's). In de provincie Utrecht gebeurde dat onder andere in Zeist en Amersfoort.[1] Doel van de ROG's was jongeren door een streng pedagogisch regiem voor te bereiden op een maatschappelijk aangepast bestaan. Dat lukte maar mondjesmaat.

JAN-WILM DELICAT

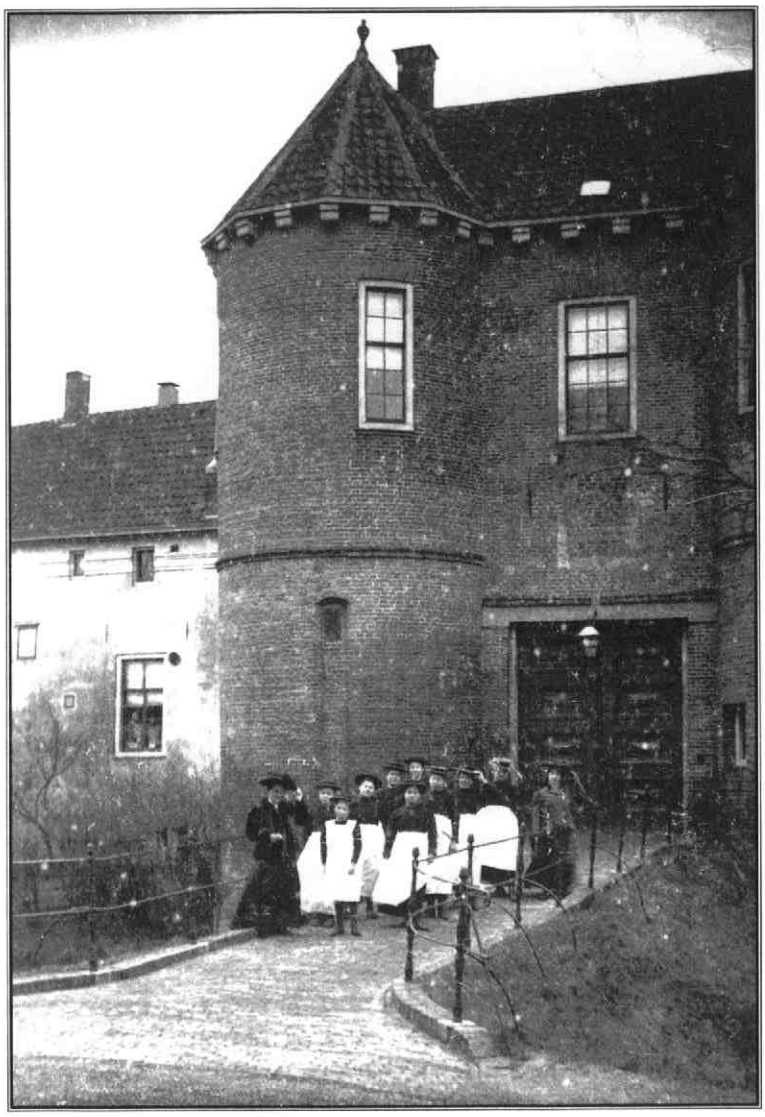

'Ontspoorde meisjes' voor de ingang van het Rijksopvoedingsgesticht in Montfoort
Foto: Het Utrechts Archief

Jeugdige criminelen verdwenen in de vorige eeuw in de meeste gevallen niet achter slot en grendel, maar in van de buitenwereld afgeschermde inrichtingen. Dat gebeurde en gebeurt nog vanuit de idee dat deze jongeren een maatschappelijk aangepast leven kunnen gaan leiden als ze tijdelijk geïsoleerd worden in een professioneel-pedagogische omgeving. De nieuwe Kinderwetten (1905) bepaalden dat de Rijksopvoedingsgestichten - voorlopers van de gesloten Rijksbehandelinrichtingen - alle jeugdige criminelen op moesten nemen, ook als die niet in aanmerking kwamen voor milde vormen van behandeling. Aan de opname kwam pas een einde als de heropvoeding voltooid was, formeel op 21-jarige leeftijd als de jongere meerderjarig werd.

Moderne inzichten

Het kasteel van Montfoort was het eerste gebouw dat in 1854 een functie kreeg in de opsluiting van zogenaamde 'opvoedelingen'. Dat waren meisjes die op grond van een rechterlijke uitspraak niet waren veroordeeld tot gevangenisstraf maar wel 'opvoeding en verbetering' nodig hadden. In 1887 kreeg dat gesticht op basis van de nieuwe Gestichtenwet de naam Rijksopvoedingsgesticht. Ook na de invoering van de Kinderwetten in december 1905 bleef het dienst doen als ROG, hoewel het niet meer voldeed aan de nieuwe eisen die kinderbeschermers aan heropvoedingsgestichten stelden. 'De romantische sfeer' van het kasteel nam niet weg dat een ruimtelijke scheiding van verschillende leeftijdscategorieën onmogelijk was, dat veel verblijven te klein waren en dat moderne hygiënische technieken, zoals waterleidingen, ontbraken. Kinderbeschermers vonden deze situatie ontoelaatbaar. In 1909 verhuisde het ROG uiteindelijk naar het gebouw van de tuchtschool in Zeist.

De nieuwe tuchtschool werd in 1905 gebouwd volgens moderne pedagogische opvattingen. Tot 1950 diende het gebouw als Rijksopvoedingsgesticht voor meisjes. De architectuur van de tuchtschool was gebaseerd op het idee dat geslaagde heropvoeding

De meisjes werkend in de moestuin van het ROG
Foto's: Het Utrechts Archief

kleinschaligheid vereiste. Niet alleen was de maximale bezetting met circa zestig pupillen lager dan in traditionele gestichten, ook bestond de mogelijkheid de gestichtsbevolking verder onder te verdelen in kleine groepen.
Ondersteund door gestichtsdirecteuren en vooraanstaande kinderbeschermers kwam er in 1910 een ROG voor jongens in Amersfoort. Het instituut, dat na de Tweede Wereldoorlog bekendheid kreeg onder de naam *Op de Berg*, werd geopend door de toenmalige minister van justitie E.R.H. Regout. Ook dit gesticht werd in die tijd bejubeld als het resultaat van de verwerkelijking van nieuwe pedagogische inzichten op het gebied van de gestichtsopvoeding. Het betekende in de ogen van Regout het einde van massale, kazerneachtige opvoeding en het begin van een individuele behandeling in relatief kleine groepen van maximaal zestien pupillen.
Maar in de loop van de jaren bleek dat ook aan het Amersfoortse gesticht de oude problemen van massaliteit en onpersoonlijkheid kleefden die het voor de opvoeders moeilijk maakten een persoonlijk band met de pupillen op te bouwen om zo pedagogische leiding en gezag te bevorderen.

Dagelijkse dwangopvoeding

De typische gestichtsjongere was een jongen uit een lager sociaal milieu van 14 jaar of ouder, met een gebrekkige schoolopleiding en zonder een vaste baan. Meestal waren diefstal en ouders die de opvoeding niet konden bolwerken voor een rechter de voornaamste redenen om de jongen ter beschikking te stellen aan de regering tot hij de meerderjarigheid bereikt had. Meisjes, die een minderheid vormden onder de rijkspupillen, weken van dit patroon in zoverre af dat bij hen vaak 'onzedelijkheid' een reden tot opname was.
Opname in een gesticht betekende de leven veraf van vrienden en familie. Het voornaamste verschil met het vrije leven was het verblijf in groepen. Categorisering naar leeftijd, intelligentie en 'verdorvenheid' was een belangrijk instrument voor de gestichtsopvoeding. Onderwijs, vakopleiding en straffen waren de middelen. Voor de jongere resulteerde dit leven in constante omgang met anderen. Gelegenheid tot alleenzijn ontbrak bijna volledig.
Het lager onderwijs in de gestichten diende, net als het reguliere onderwijs in Nederland, ter voorbereiding op het latere werk en voor het aanleren van waarden en normen. De gestichten probeerden door middel van een uitgebreid onderwijsaanbod schoolachterstanden te verhelpen. Meestal zonder succes. Ook na ontslag had de gemiddelde gestichtspupil niet het schoolniveau van een niet-ontspoorde leeftijdgenoot bereikt. Vakopleiding was gescheiden naar sekse. Gestichtsjongens moesten een basis krijgen voor een leven als handwerker of fabrieksarbeider. In de gestichten bestond een uitgebreid opleidingsstelsel. Meisjes werden onder andere door kooklessen voorbereid op hun leven als huisvrouw.

Meisjes in opstand

Disciplinaire straffen, variërend van het verbieden van de deelname aan vrijetijdsactiviteiten tot opsluiting in het donkere cachot voor meerdere dagen, hoorden vanouds bij het gestichtsleven. Hoewel er van begin af aan kritiek was op harde, onpedagogische sancties, was het voor de orde in het gesticht toch nodig zo nu en dan pedagogisch ongenuanceerd op te treden. Dit betreurden veel gestichtsopvoeders maar in noodgevallen traden ook zij hardhandig op.
Een extreem voorbeeld van zo'n optreden is de Zeister gestichtsrevolte in december 1924.[2] Toen ontspoorde een ruzie tussen drie meisjes in een opstand tegen de gestichtsdirectie. Zelfs de politie kon pas na hard ingrijpen de rust weer enigszins herstellen. Deze revolte was voor de hervormingsgezinde directrice Honcoop Beekveld reden voor een ingrijpende herziening van het sanctiestelsel. In het vervolg ging zij ertoe over goed gedrag door beloning te sti-

muleren. Meisjes die zich goed gedroegen mochten met een begeleidster bijvoorbeeld een dagje winkelen in Utrecht.
Ook voor jongens in Amersfoort veranderde in de loop der jaren het strafsysteem. Directeur Visser was van mening dat conflicten eerst door een goed gesprek van de groepsleider met de jongere moesten worden opgelost. Voor degenen die dan nog niet in het gareel liepen had hij volgens eigen zeggen bij wijze van 'therapie' vanaf 1930 een nieuwe oplossing. Jongens die nadrukkelijk de rust in de gestichtsgroep verstoorden kwamen in isolatiecellen terecht die alleen uitzicht boden op een ommuurde tuin waarin een duiventil en nestkastjes waren geplaatst. Deze setting zou volgens Visser bij de pupil een 'innerlijke rust' teweegbrengen, hem het verkeerde van zijn gedrag laten inzien en zo tot een 'rehabilitatie' leiden.

Moeizaam contact met de samenleving

Het doel van alle heropvoeding was uiteindelijke de maatschappelijke reïntegratie van de ontspoorde jongere. Onderwijs en vakopleiding moesten voorbereiden op een maatschappelijk aangepast leven op het niveau van de sociale afkomst. Maar deze, overwegend gestichtsinterne, onderdelen waren opvoedkundig onvoldoende. Vanaf het interbellum won het idee terrein dat tijdens de recreatie-uren het contact met de samenleving gezocht moest worden om vroegtijdig de gestichtspupil te laten wennen aan de vrije maatschappij. Hiervoor dienden onder andere voetbal- en wandelclubs.
Een bijzondere plaats was vanaf de jaren twintig weggelegd voor confessionele jeugdverenigingen en padvinderij zoals de Nederlandse Christelijke Studentenvereeniging en het Meisjesgilde. Net als de rest van opvoedkundig Nederland zagen ook de gestichtsdirecties in het stimuleren van onderling contact in jeugdverenigingen een middel om de gevaren van de puberteit het hoofd te bieden. Bovendien betekende de deelname aan jeugdbeweging en padvinderij doorbreking van de dagelijkse gestichtssleur en de mogelijkheid tot ongedwongen contact met leeftijdgenoten. Meisjes van de padvindersafdeling van het ROG Zeist waren volgens hun begeleidster blij verrast: 'Telkens hoorde je "wat fijn ze [de burgers, JWD] zien heelemaal niet dat we gestichtsmeisjes zijn".'
Ondanks deze concrete activiteiten bleef de voorbereiding op een leven na het gesticht problematisch. Het ging mis op het moment dat de jongere het gesticht verliet. Niet alleen was het moeilijk om een geschikte arbeidsplaats te vinden, omdat veel jongens ondanks de pogingen van de vakleiders met een relatief geringe vakkennis het gesticht verlieten. Ook het feit dat een jongere een tijd in een ROG had gezeten leidde tot stigmatisering. De maatschappij zat niet te wachten op voormalig ontspoorde jongeren.

Jan-Wilm Delicat is historisch pedagoog

Noten

1. Zie J.W. Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten in Nederland (1901-1961)* Dissertatie KU Nijmegen 2001 voor een uitgebreide bronnen- en literatuurlijst. Het onderzoek naar de Utrechtse gestichten is deels gebaseerd op de archieven van de ROG's, die berusten in Het Utrechts Archief (toegang 20). Voor vragen, opmerkingen of bestelling van het boek kunt u contact met de auteur opnemen: (0485) 31 59 20 of J.Delicat@socsci.kun.nl
2. Zie voor een uitgebreide beschrijving van de rel en zijn gevolgen: J.W. Delicat, 'De excessen van een tiental meisjes', in: H. de Frankrijker e.a.. (red.) *Gezin, morele opvoeding en antisociaal gedrag* (Utrecht 2000), 198-205.

Twee seminarieheiligen op Lombok

Aloysius (links) en Carolus Borromaeus als beschermheiligen van het seminarie Foto: Spaarnestad

Sinds 1977 staan twee niet erg relevante heiligenbeelden opgesteld aan de voorgevel van de Antoniuskerk aan de Kanaalstraat. Met de parochie of de wijk Lombok hebben ze niets te maken. Van relevante beschermheiligen degradeerden ze tot opvulling van plekken die al 75 jaar leeg stonden. Hun lotgevallen illustreren een omslag in de katholieke cultuur.

TON H.M. VAN SCHAIK

In de late zondagmiddag van 27 april 1958, het einde van de Paasvakantie, betrad ik met enige schroom de middelbare school waar ik eindexamen zou doen: het kleinseminarie van het aartsbisdom Utrecht aan de Arnhemseweg 348 in Apeldoorn. Iedereen die deze burcht door de hoofdingang in- of uitging werd gadegeslagen door twee heiligenfiguren die aan weerszijden boven de monumentale deur stonden opgesteld. Het waren de stenen beelden van wie geacht werden de bijzondere schutspatronen van dat huis te zijn: Carolus Borromaeus (rechts) en Aloysius van Gonzaga. Ze fungeerden tevens als eens soort schildhouders voor het ingewikkelde wapen van de aartsbisschop J.H.G.Jansen. Onder zijn bestuur was in de jaren 1932- 1935 dit indrukwekkende gebouw, een monument uit de periode dat in Nederland de zuilen tot in de hemel reikten, neergezet. In de parochies van het gehele aartsbisdom was door de plaatselijke geestelijkheid huis aan huis gecollecteerd, zodat men uit een royale beurs kon bouwen.

Zonder aureool

De beelden, waaraan de meeste jongens die met hun zware koffer naar binnen zeulden maar weinig aandacht besteedden, waren vervaardigd door de Driebergense beeldhouwer Wim Harzing (1898-1978), in de jaren twintig en dertig een van de hofleveranciers van het Rijke Roomse Leven, later ook maker van meer profaan werk.

Voor leden van Oud-Utrecht is het interessant om te weten dat hij ook nogal eens publiceerde in *Maandblad en Jaarboek*, altijd over zijn geboorteplaats Driebergen-Rijsenburg, waarover hij zelfs enige boeken schreef.[1] Harzing was een groot ijveraar voor de restauratie van twee belangrijke monumenten ter plaatse, het buitenhuis Sparrendaal en het complex van de neo-classicistische parochiekerk van St. Petrus Banden aan het karakteristieke pleintje met verdere bebouwing uit het begin van de 19e eeuw. Dat hij voor deze opdracht werd gevraagd is niet verwonderlijk gezien de aanwezigheid van het grootseminarie Rijsenburg, waarmee hij zeker contacten zal hebben gehad.

Over de kwaliteit van zijn twee heiligenbeelden voor Apeldoorn kan men van mening verschillen. Ze zijn routineus maar tamelijk sober uitgevoerd en de geijkte neogotische zoetelijkheid, die van een aureool bijvoorbeeld, is duidelijk losgelaten. Wel staan ze er bij in een uitrusting en een pose, die door de klassieke iconografie en de smaak van de meeste katholieken in die tijd als 'vroom' werden gecodeerd.

Het Italiaanse duo uit de 16e eeuw, de een geboren aan het Gardameer de andere aan het

Lago Maggiore, had als markering voor de seminaristen en hun opvoeders, docenten en verzorgers een hoge graad van relevantie. Aloysius voor de persoonlijke heiligheid, Borromaeus ook voor de meer institutionele kanten van de opleiding.

Twee voorbeeldige schildwachten

De eerste, Aloysius van Gonzaga (1568 - 1591), eigenlijk van Gonzaga Castiglione, stamde af van een van de machtigste vorstelijke geslachten van Noord-Italië, maar stierf op 23-jarige leeftijd als een onaanzienlijke kloosterling, lid van de pas gestichte Sociëteit van Jezus. Hij werd later uitgeroepen tot de patroon van de (mannelijke) katholieke jeugd. Die positie had hij te danken aan het feit dat hij als adellijke jongeman aan het hof van de Medici's in Florence en dat van Philips II in Madrid zijn 'deugd', bedoeld werd: zijn kuisheid, had bewaard, en daarna ondanks heftig verzet van zijn vader was ingetreden bij de jezuïeten in Rome. Daar stierf hij als gevolg van een besmetting opgelopen bij het verzorgen van pestlijders. De jezuïeten zetten direct alle hun ter beschikking staande middelen in om hem heilig verklaard te krijgen, waarna op hun colleges overal ter wereld hun eigen Aloysius aan de leerlingen als toonbeeld van jongensheiligheid, lees: kuisheid en wereldverachting, werd opgevoerd tot op de huidige dag.
Karakteristiek voor de wereldvreemdheid die ermee gepaard ging is het veel vertelde verhaal dat het prinsje ooit weigerde bij een kinderspel de schaduw van een meisje te kussen. Zoiets werd als voorbeeldig gepresenteerd. Dat voorbeeld gold ook op het Utrechtse kleinseminarie, dat in 1906 immers van de jezuïeten was overgenomen, en waar bijvoorbeeld de 'Aloysiuszondagen' voorafgaand aan zijn feest op 21 juni nog in ere gehouden werden.

Met Carolus Borromaeus (1538 – 1584), aartsbisschop van Milaan en net als Aloysius van aristocratische afkomst, komen we in de sfeer van het kerkelijk beleid. Hij was de heilige modelbisschop van na het Concilie van Trente, de man van de katholieke hervorming, die zich volgens hem om te beginnen moest richten op de hervorming van de clerus. Daartoe richtte hij seminaries op, waar toekomstige priesters een degelijke intellectuele en spirituele vorming zouden moeten krijgen. Dat alles spoorde met de besluiten van Trente, die door Borromaeus zo voorbeeldig werden uitgevoerd, ook bijvoorbeeld wat betreft de herhaalde visitatie van zijn parochies tot de meest afgelegene toe, dat zijn type seminarie overal in Europa, ook in Nederland, werd nagevolgd. Dat hij de patroon werd van de seminaries over de hele wereld valt dan ook niet te verwonderen.[2]
Harzing heeft de beide heiligen afgebeeld in hun kerkelijke ambtskleding, Aloysius als clericus in toog en superplie en met gevouwen handen, Carolus als bisschop in toog, rochet (kort wit koorhemd met nauwe mouwen) en schoudermanteltje met daar overheen de priesterstool, en op zijn hoofd de *solideo*, het kleine paarse kalotje dat elke bisschop nog steeds draagt. In zijn hand heeft hij een boek, misschien de Catechismus Romanus uit 1566 die onder zijn leiding is samengesteld, misschien de besluiten van Trente. De kunstenaar heeft er van afgezien Carolus af te beelden met zijn hoge rug of met zijn karakteristieke haviksneus. Dat ze zo broederlijk bij elkaar staan is ook daarom opvallend omdat naast de jezuïetenorde ook Carolus nog zijn best heeft gedaan om Aloysius heilig verklaard te krijgen, een operatie die overigens pas haar beslag kreeg in 1726.
De beide schildwachten bij de seminariepoort stonden daar nog in hun functie van contrareformatorische strijdbaarheid, maar ook als modellen van strenge vroomheid en vlucht uit een verdorven wereld. Met Aloysius en Borromaeus als voorsprekers en voorbeelden moest het allemaal wel goed gaan. Dat ging het ook. Tot 1973, toen het contrareformatorische kerkbeeld was ingestort, en als gevolg daarvan het seminarie zijn poorten moest sluiten.
Het hele complex werd voor de som van 8,25 miljoen gulden verkocht aan de Rijksgebouwendienst, waarna het ter beschikking kwam van de stichting landelijke politieopleiding. Het gebouw bleek op die nieuwe functie wonderlijk goed berekend, maar het was wel duidelijk dat Aloysius en Borromaeus waren uitgediend. Aangezien niemand wist wat hun functie nog zou kunnen zijn, en er ook niet een, twee, drie een andere plek voor hun was, verdwenen ze in de opslagplaats van 'Apeldoorn', waar ze enige jaren werkeloos bivakkeerden.

De beelden in de pastorietuin van de Antonius, klaar voor een tweede leven (1977)

Vulling voor twee lege staanplaatsen

Intussen is hun positie aan de Kanaalstraat (als je voor de kerk staat: Aloysius links en Carolus rechts) ook alweer 25 jaar oud. Ze kregen hun plaatsje aan de voorgevel van de Antoniuskerk in 1977,

De Antoniuskerk in Lombok met Aloysius links en Borromaeus rechts
Foto: het Utrechts Archief

toen zowel het interieur van de kerk als haar buitenkant een grondige opknapbeurt kregen. De beide consoles op de hoeken en de daarboven aangebrachte baldakijntjes waren er al vanaf 1903, het jaar waarin de kerk, nog zonder toren, gereed kwam. Oude foto's laten die lege staanplaatsen overduidelijk zien. Misschien waren ze ooit bestemd voor de franciscaan Antonius van Padua, de parochiepatroon, en Franciscus, stichter van de orde der franciscanen, of Dominicus, patroon van de moederparochie aan de Walsteeg.

Maar er kwam niemand. Tot de kerk haar 75-jarig bestaan vierde, in een Lombok dat intussen van een voornamelijk katholieke arbeidersbuurt was veranderd in een moslimwijk, toen al voor 70 tot 80 procent bewoond door Turken en Marokkanen.

In het kader van de algehele opknapbeurt begon men zich af te vragen: zijn er niet ergens een paar beelden te vinden voor die lege staanplaatsen? De toenmalige pastoor en dominicaan B. Mulder kwam op het idee contact te zoeken met de diocesane adviseur en inventarisator van het kerkelijk kunstbezit, dr. G.A.Wellen, later de oprichter van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland. Deze herinnerde zich de beide van hun functie ontheven seminarieheiligen en zei: 'Ik heb wel twee beelden om jullie nissen te vullen. Prijs nader overeen te komen.' En die overeenkomst was mondeling snel bereikt. De toenmalige kerkmeester Pim Perdon was er indertijd bij en vertelt: 'Die beelden zijn niet uit het parochiebudget, maar rechtstreeks uit de pastoorskas betaald. In het parochiearchief heeft die transactie geen enkel spoor achtergelaten.' De heer Wellen vond nog wél een aantekening: 'In februari 1977 gingen die beelden voor in totaal 500 gulden uit het depot van Apeldoorn naar de Antoniuskerk in Utrecht.' Pater Ben Mulder weet het ook nog: 'We hadden met die twee heiligen geen enkele relatie, maar de open plaatsen werden eindelijk bezet en we waren er heel tevreden mee.'[3]

Zo komt het dat twee uiterst functionele patroonheiligen binnen enkele jaren degradeerden tot opvulling van twee lege consoles. Wie er langs komt, kan zich realiseren hoe het Aloysius en Borromaeus 'langs de Heiligenweg' is vergaan: van een eens bloeiend seminarie naar een ontvolkte en priesterloze parochiekerk.[4] Hun degradatie is illustratief voor de omslag die er in de jaren zeventig van de 20e eeuw in de katholieke cultuur van ons land plaatsvond. Ooit waren Aloysius en Carolus Borromaeus post-Tridentijnse bewakers van de roomse rechtzinnigheid en de seminaristenkuisheid, nu staan ze erbij als uitgediende toeschouwers in een moslimbuurt waar niemand hen meer kent.

Ton H.M.van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van Oud-Utrecht

Noten

1. Harzing is door C.L. Temminck Groll en J.W.C. van Campen herdacht in *Maandblad Oud-Utrecht* 51 (1987) 97. Daar is een beknopte bibliografie aan toegevoegd.
2. Voor Aloysius en Carolus: zie David H. Farmer, *The Oxford Dictionary of Saints* (3e dr. 1992) 209 en 63. Borromaeus kreeg in niet-katholieke kringen naamsbekendheid door de zogenaamde *Borromaeus-encycliek* uit 1910, waarin paus Pius X bij het derde eeuwfeest van Borromaeus' heiligverklaring beledigende uitspraken deed over de reformatoren uit de 16e eeuw. In Duitsland wekte dat hevige beroering met uitlopers in Nederland, waar bijvoorbeeld koningin Wilhelmina zich er over opwond.
3. Mondelinge informatie in maart 2002 van de heren Pim Perdon en Gerard Wellen te Utrecht en pater Ben Mulder te Nijmegen. In 1977 verscheen ook een jubileumboek met veel foto's en weinig tekst, getiteld *Een parochie onderweg. Beelden uit het 75-jarig bestaan van de Sint Antonius Parochie te Utrecht* met een voorwoord van A. Graafhuis, adjunct-gemeente-archivaris van Utrecht. Op p.71 staat een foto van de beide beelden in de tuin van de pastorie.
4. Dit ondanks het feit dat de parochie met ingang van 1990 werd samengevoegd met de O.L.Vrouw van Goede Raad aan de overkant van de Vleutenseweg.

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Stichts en Gelders Veenendaal / onder red. van M.Brink e.a. Veenendaal/Ederveen: Kool, 2001; 375 p. ISBN 90-64235023
De geschiedenis van deze gemeenschap vanaf de eerste vestiging omstreeks 1640 tot aan de opheffing ervan in 1972. Boek beschrijft de integratie van het joodse volksdeel met behoud van de eigen religieuze cultuur in de Veenendaalse gemeenschap en de gevolgen van het nationaal-socialistische bewind tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Eemdijkers apart : geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Eemdijk / Willem Ruizendaal. Bunschoten-Spakenburg: [W. Ruizendaal], 2001; 248 p. Uitgegeven ter gelegenheid van de 60-jarige zelfstandigheid van de Gereformeerde Kerk (1944 vrijgemaakt) te Eemdijk op 1 augustus 2001.
Dit gedenkboek schetst een beeld van het kerkelijk leven in de kleine dorpsgemeenschap op basis van de kerkenraadsnotulen. In bijlagen zijn een samenvatting, een chronologie, het ledenverloop, een overzicht van de financiële geschiedenis en zestien stambomen opgenomen.

In de schaduw van de Dom : overleven in de stad van de NSB /Jan Willem Regenhardt. Z.p.: Bas Lubberhuizen, 2002; 247 p. ISBN 90-76314-926
Willemien Temming stelde zich ten doel haar geliefde, Bernard Snatager van de vervolgingen te redden. Een exemplarisch verhaal van het joodse gezin Snatager in Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Utrechts, Veluws en Flevolands / H. Scholtmeijer. Den Haag: Sdu, 2002; 122 p. (serie Taal in stad en land) ISBN 90-12-09008-3
Boek beschrijft de taalvariëteiten die gesproken worden in de IJsselmeerpolders, Urk, de Veluwe, Gelderse Vallei (inclusief Eemland en het Gooi) en stad en provincie Utrecht. Naast geschiedenis, woorden en klanken komt ook de literatuur over de dialecten aan bod.

Landschap van mensen: 25 jaar landschapsbeheer in de provincie Utrecht / Jacky Nieuwstraten [foto's] Martine Busz en Frans ter Maten [tekst]; samenst. en coörd. Hélène Hine e.a.. De Bilt: Landschapsbeheer Utrecht, [2002]; 95 p.; Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van Landschapsbeheer Utrecht in 2002. Omslagtitel: Landschap van mensen met passie. ISBN 90-9015725-5
Portretten van grondeigenaren en vrijwilligers die zich inzetten om samen het landschap in de provincie Utrecht aantrekkelijk te houden en te maken voor mens, plant en dier. Met kleurenfoto's van de diverse landschappen in de vier seizoenen.

Dwars door het groene hart: landschapsverkenningen door tijd en ruimte / Frans Buissink en Toon Fey [tekst] Huub Smeding [foto's]; samenst. en eindred. Marieke Bemelman. Abcoude: Uniepers, 2001; 159 p. ISBN 90-6825-263-1
Hoe het landschap van het Groene Hart is ontstaan en hoe het in de loop der eeuwen door mensenhanden werd gevormd. Met kritische kanttekeningen over de wijze waarop politiek en overheden met dit gebied zijn omgegaan. Met foto's waarin alle facetten van het landschap in alle stemmingen zijn vastgelegd.

'Zullen wij nog terugkeeren...': de jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog / Kees Ribbens. Amersfoort: Bekking, 2002. 176 p. (Amersfortia Reeks deel 13). Aangevuld met het dagboek van de Amersfoorter Jules Frank, die in 1943 vermoord werd in Sobibor. Met lijst van alle gedeporteerde en omgekomen joodse inwoners van Amersfoort. ISBN 90 6109-550-6
Onderzoek naar de lotgevallen van de Amersfoortse joden tijdens de nazi-periode 1940-1945. Er wordt een beeld geschetst van de joodse gemeenschap in Amersfoort in de vooroorlogse jaren, waarna een overzicht volgt van de registratie, de isolatie, gevangenneming en de deportatie van de joden. Met persoonlijke ervaringen van overlevenden.

Water in de Gelderse Vallei en het Eemland / Kim Slaats e.a. [tekst]; eindred. Kim Slaats ; m.m.v. Ron Martens e.a.; ill. H. Verhorst e.a. Z.p.: Koninklijke BDU i.s.m. Waterschap Vallei & Eem, [2002]; 63 p. Uitgegeven ter gelegenheid van het eerste lustrum van het Waterschap Vallei & Eem. ISBN 90-70150-48-4
Gedenkboekje over de rol van het water in de Gelderse Vallei en het Eemland en de organisatie en functie van de waterschappen.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie / Nicolaas Matsier, Carl de Keyzer en Selma Schepel ; [samengest. door Brigitte van der Sande ; eindred. Anna de Haas]. Zwolle/ z.p.: Waanders / Stichting Ford Asperen, 2001; 151 p. Uitgegeven n.a.v. de zomermanifestatie *Fort Asperen 2001 'Waterproof': Kunstenaars verkennen de toekomst van de Hollandse Waterlinie*, van 23 juni t/m 30 september in Fort Asperen en op een aantal locaties langs de waterlinie. ISBN 90-400-9553-1
Nadere kennismaking met het gebied van forten, lunetten, sluizen en kades met een vroegere militaire functie en als samenbindend element het landschap. Met als onderdeel 'Panorama's van de linie' , 21 foto's van vestingen en forten van Carl de Keyzer.

Van Diermen in Amersfoort & Spakenburg : kroniek van een vissersgeslacht en de complete genealogie van tak G / Arian van Diermen; [m.m.v. Zeger van Diermen e.a.]; [foto's Peter Wolters e.a.]. [Wageningen]: [A. van Diermen], 2002; 352 p. ISBN 90-803026-3-5
Boek beschrijft de ontwikkeling van de familie Van Diermen die sinds 1800 met Arian van Diermen in Spakenburg is gevestigd, voorafgegaan door een overzicht van wetenswaardigheden van vóór 1600. Bevat veel door personen zelf geschreven levensverhalen en complete stamboomgegevens.

Open Monumentendag in teken van handel en industrie

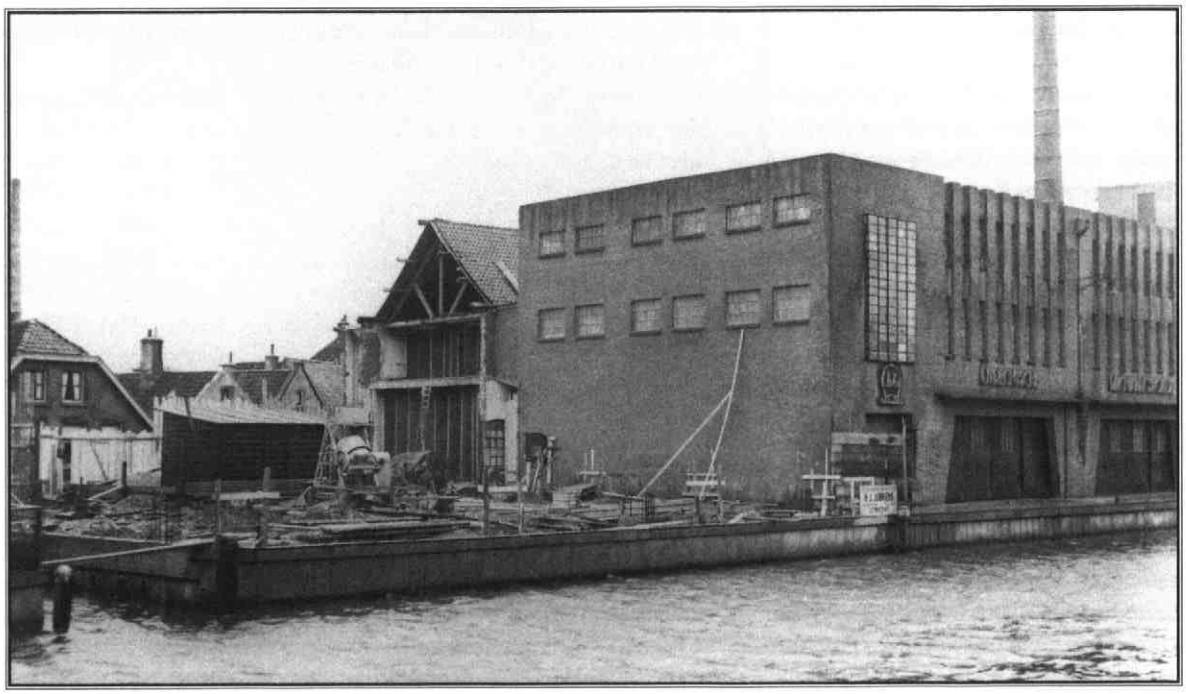

Fabrieksterrein U.M.S. Pastoe tijdens de wederopbouw na een brand, ca. 1940. Foto: F. van der Werf Bron: Het Utrechts Archief

Zoals ieder jaar zullen ook nu weer, in het hele land, op 14 en 15 september monumenten opengesteld worden in het kader van Open Monumentendag met dit jaar als thema 'Koopmansgeest, monumenten van de handel'. De directe aanleiding voor deze keuze was de oprichting 400 jaar geleden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. In Utrecht wordt het landelijke thema verbreed naar 'handel en industrie'. Die bedrijvigheid door de eeuwen heen geldt in Utrecht als leidraad voor de openstellingen van de panden en tevens voor te organiseren activiteiten.

MANON VAN DER WIEL

Utrecht heeft met name in de Middeleeuwen gefloreerd dankzij de handel. De aanleg aan het eind van de 10e eeuw van het noordelijk gedeelte van de Oudegracht als verbinding tussen de Rijn en de Vecht had een gunstige invloed op de ontwikkeling van een handelsnederzetting. Dat Utrecht in de 11e eeuw uitgroeide tot het centrum van de handel in de noordelijke Nederlanden was onder andere te danken aan de strategische ligging. Kooplieden passeerden met hun waren de Domstad als ze zich vanaf de Zuiderzee verder landinwaarts wilden verspreiden.

Naast de gunstige geografische ligging droeg ook de politieke betekenis van Utrecht in hoge mate bij aan een sterke marktpositie. De aanwezigheid van de bisschopszetel leidde tot grote economische activiteit, waar de profane wereld haar vruchten van plukte. Ook trokken de kerkelijke machten een diversiteit aan ambachtelijke bedrijvigheid aan wat weer ten gunste kwam van het handelsklimaat. Aan het einde van de 13e eeuw moest Utrecht zijn leidende handelspositie afstaan aan Dordrecht vanwege het afnemende belang van de Vecht, tot die tijd een van de belangrijkste handelsroutes.

Befaamde werfkelders

Eigenlijk is het tegenwoordige centrum van de stad één fysieke herinnering aan deze glorietijd. De oudste en voornaamste handelsnederzetting, met haar markten, bevond zich op de plaats waar nu ook het winkelend publiek bijdraagt aan de Utrechtse economie, namelijk het gebied rond de Steenweg.

Een bijzondere en unieke erfenis van het handeldrijven zijn de zo typerende werven met hun kelders. In de 13e eeuw werd het waterpeil gestabiliseerd. Het hoogteverschil tussen water en land werd op inventieve wijze overbrugd. Het leidde tot intensief grondgebruik en goede bereikbaarheid van de omringende bebouwing voor handel, overslag en opslag. De meeste werfkelders

stammen uit de 14e en 15e eeuw vanwege de nieuwbouw en verbouw van huizen in steen. Daarvoor was stenen bebouwing alleen het voorrecht van de rijke patriciërs met hun stadskastelen en van de vermogende kloosters en kapittels. De befaamde werfkelders hebben de eeuwen met glans overleefd, zijn wat betreft gebruik aangepast aan de tijd en zijn recentelijk op grote schaal gerestaureerd. Dit grote restauratieproject, gestart in 1993, zal tijdens de Open Monumentendag officieel worden beëindigd met een publicatie van de uitvoerende gemeentelijke dienst (Dienst Stadsbeheer). Enkele representatieve werfkelders zullen worden opengesteld.

De Leidsche Rijn met de zaagmolens De Bijgeval (links) en De Ster tussen 1900 en 1910
Foto Het Utrechts Archief

Industriële schatten

Voor de periode van de mechanisatie aan het einde van de 19e eeuw lagen de meeste bedrijven binnen de singels, bij voorkeur aan het water vanwege het vervoer van grondstoffen. Voorbeelden hiervan zijn bierbrouwerijen (*De Rooster*, Oudegracht 279) en sigarenmakerijen. Ondernemingen die leidden tot overlast bevonden zich buiten de stad, zoals smederij *De Horst* aan de Lauwerecht. Aan alle doorgaande waterwegen trof men bedrijvigheid aan zoals de houtzaagmolen (*De Ster*) aan de Leidsche Rijn.

Een van oudsher belangrijke vaarroute, de Vaartsche Rijn, is vanaf haar aanleg altijd aantrekkelijk geweest voor handelslustigen. Het kanaal werd aan het begin van de 12e eeuw gegraven om de Rijn met de Hollandse IJssel te verbinden. De van oudsher gunstige handelslocatie aan de Vaartsche Rijn, rond Rotsoord, is nog steeds nog in gebruik als bedrijventerrein waar de Utrechtse geschiedenis van handel en industrie nog overduidelijk aanwezig is. Op Open Monumentendag zal speciale aandacht besteed worden aan dit gebied, onder meer door de openstelling van *UMS Pastoe* (Rotsoord 3).

De vroegindustriële ontwikkeling van Utrecht wordt gerepresenteerd door de sojafabriek aan het Merwedekanaal: een fabriek die in 1906 is opgericht en vanwege zijn fantastische ligging tot april dit jaar als zodanig heeft gefunctioneerd. Delen van de fabriek zijn als rijksmonument aangewezen, het onderzoek naar de mogelijkheden voor herbestemming zijn momenteel in volle gang (openstelling vooralsnog onder voorbehoud).

Ook de Leidsche Rijn heeft als oude waterweg nog zijn industriële schatten: bijvoorbeeld een metaalfabriek onder een zogenaamd 'Hammerbeamroof' in een voormalige neogotische kerk (*METAK bv*). De afhankelijkheid van water geldt vanzelfsprekend niet altijd alleen vanwege het transport; voor een wasserij maakt water een essentieel onderdeel uit van het productieproces zoals bij Wasserij *Aurora bv* aan de Kromme Rijn (Koningsweg 104).

Na 1880 maakte Utrecht een sterke economische groei door. Er werden nieuwe kantoren gevestigd, warenhuizen werden geopend en fabrieken in en om de stad werden opgericht. Restanten van stedelijke handel in de 19e en 20e eeuw zijn in het centrum nog te herkennen aan bijvoorbeeld voormalige detailhandel als warenhuizen en winkelinterieurs. Het pand waar het eerste warenhuis van Utrecht in was gevestigd (1840), heeft inmiddels zijn detailhandelsfunctie verloren, maar staat nog trots aan de gracht en is een bezoek waard (Oudegracht 158, *De Winkel van Sinkel*). Ook enkele winkelinterieurs verdienen een bezichtiging en doen oude tijden herleven zoals op *De Vlijt* (1860) aan de Lijnmarkt 48.

De aansluiting bij de landelijke VOC-viering wordt in Utrecht niet vergeten. Op de Monumentendag is het mogelijk de werf van het Utrechtse Statenjacht te bezoeken, een VOC-schip in herbouw.

Vele informatiebronnen

Over de openstellingen en activiteiten (muziek, poëzie, kinderactiviteiten), die georganiseerd worden in het kader van Open Monumentendag, kunt lezen in het de Open Monumentendagkrant. Zoals ieder jaar staan hier ook de wandelroutes met achtergrondinformatie in, uitgezet in het kader van het thema. De Open Monumentendagkrant verschijnt op 4 september als bijlage in het Stadsblad. De krant wordt huis-aan-huis verspreid in Utrecht en omgeving, en is ook verkrijgbaar bij het Gemeentelijk Informatie Centrum gevestigd in het Stadhuis, VVV of bij Bezoekerscentrum RonDom. Tijdens de Open Monumentendag kunt u voor informatie terecht bij het centrale informatiepunt op het Domplein. Op internet: www.openmonumentendag.nl

'Kolven, het plaisir om sig in dezelve te diverteren'

Beknopte geschiedenis van een spel met vele varianten

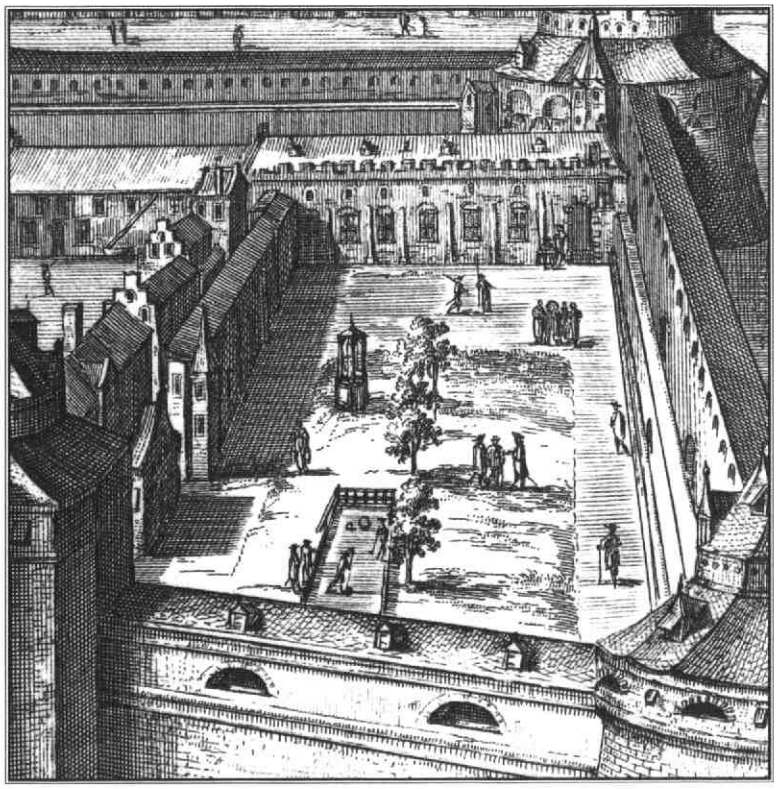

Detail van de gravure uit 1656 door C. Decker van het Vredenburg ruim een eeuw eerder, waarop prominent een baan is afgebeeld waar door een beugel werd 'gekolfd'. Foto: Het Utrechts Archief

Kolven was ooit een van de populairste volkssporten. Naast het spel op straat of in het veld over lange afstanden - voorloper van het huidige golf - bestonden er een korte-baan variant en het ijscolven. Tegenwoordig wordt er alleen nog gekolfd op (overdekte) banen waarvan er twee te vinden zijn in de stad Utrecht. Een korte historie van kolf en colf, sporten die onze taal verrijkten met uitdrukkingen als 'een kolfje naar zijn hand' en 'niet door de beugel kunnen'.

C.A.M. van Woerden

In 1798 werden in de Bataafse Republiek de gilden afgeschaft, een maatregel die koning Willem I in 1818 nog eens bevestigde. Een van deze gilden was het Utrechtse smedengilde, dat zeker al in 1304 bestond en waarschijnlijk zelfs ouder is. In de praktijk werd deze maatregel in Utrecht nogal eens ontdoken. Zo werd het 'Utrechts Smede Gildt' ingeschreven in de voorloper van de Kamer van Koophandel en voortgezet als Handelshuis der Smeden. Tot de dag van vandaag is het gilde blijven bestaan en worden tradities en gebruiken in ere gehouden. In de strikte zin van het woord is het echter geen gilde meer, maar een broederschap waar onderlinge banden worden 'gesmeed'.

Kolven en schutjassen

Sinds 1644 bezat het smedengilde een eigen gildenhuis aan de Boterstraat: het St. Eloyen Gasthuis. Dit gasthuis is nog steeds het 'verenigingsgebouw' van de broeders van het huidige gilde, die de gewoonten van het oude smedengilde nu voortzetten. Eén van de aspecten daarvan is de nu bijna drie eeuwen oude kolftraditie.

Naast het gasthuis bezat het gilde eertijds onder andere ook de aanpalende herberg *De Hollandsche Tuyn*. Bij die herberg werd, zoals destijds zeer gebruikelijk, in 1730 een open kolfbaan aangelegd die korte tijd later moet zijn overkapt. De herberg maakte in 1884 plaats voor woningen aan de Alendorpstraat. De kolfbaan werd verlegd en bij het gasthuis getrokken. Tot op de dag van vandaag wordt door de broeders van het St. Eloyen Gasthuis op die baan gekolfd. Sinds 1 januari 1902 doen ze dat in een aparte vereniging, waar alleen de broeders van het Gasthuis lid van kunnen zijn. De leden zijn in de eerste plaats gildenbroeders, met alle verplichtingen van dien. Slechts een veertiental broeders kolven op de wekelijkse werkavond van het gilde. Anderen kolven niet, maar vermaken zich onder meer met het zogenaamde schutjassen, een oud Hollands kaartspel.

Door de beugel kunnen

Het is vandaag de dag bijna niet voor te stellen hoe populair het kolven eertijds in onze streken was. In de Middeleeuwen was naast kaatsen en klootschieten het 'spel met den colve' een zeer geliefde volkssport. Daarmee werden echter verschillende spelvormen bedoeld. Zo bestond bijvoorbeeld het kolven 'door den ring', ofwel het kolven 'door den beugel', waaraan we de uitdrukking 'het kan niet door de beugel' danken. Een spel dat wij nu beugelen zouden noemen. Door die onbegrepen verzamel-

naam staat een ets van zo'n beugelaar van de hand van Rembrandt nu ten onrechte bekend als de 'the golf player'.
De echte voorloper van golf is het colf, hier voor het gemak met een c geschreven om het te onderscheiden van het in de 18e eeuw in zwang gekomen kolf, dat op een overdekte korte baan wordt gespeeld. 'Colf' is een lange afstandsspel met vrijwel dezelfde regels en etiquette als het huidige golf. Loodrecht op de spellijn staande sloeg de speler de bal in zo min mogelijk slagen van een bepaald punt naar een vooraf bepaald doel. Dat kon een deur, boom of steen zijn. Wanneer er niets voorhanden was, werd ook wel een kuiltje in de grond gebruikt, waarin een stok gestoken werd om het van afstand beter te kunnen zien.
Sommige colvers sloegen wel 400 roeden ver, al naar gelang de gebruikte maat een afstand van meerdere honderden meters. Er waren echter nog geen 'golflinks'. De colvers speelden op straat en in het vrije veld, meestal met een groepje van drie of vier spelers. De stand hielden ze bij op een kerfstok. De onderlinge afrekening vond doorgaans plaats in de herberg. Colf is niet alleen de voorouder van golf, maar kan ook voor het jongere kolf als voorloper worden beschouwd.

Vandalisme en overlast

Dankzij de 'excessen' bij het colf en de daarop uitgevaardigde keuren (verboden) van de stadsbestuurders kunnen we een aardig beeld krijgen van deze tak van sport. Zo verbood het Amsterdamse stadsbestuur in 1617 het colfspel in de hele stad, een verbod dat tot 1686 nog tien keer werd herhaald. In 1651 motiveerde het bestuur een verbod op het spel rond de Beurs bijvoorbeeld met de klacht dat de spelers de straten in beslag namen en dat 'goede luyden beseert, glaesen uytgesmeten, questingen comen te ontstaen, slick ende vuylnis met haere colven tegens de huysen te smyten'.
De om de kerken gelegen kerkhoven waren een geliefd colfterrein. In 1587 verbood de Utrechtse vroedschap het colven tijdens de predikatie, vanwege het razen en tieren van spelers en toeschouwers. Colven was op vele plaatsen verboden, soms zelfs op straffe van 'verbeurte van haere klederen die zij an hebben'. Soms werden overtreders uit de stad verbannen.
Ook buiten de muren van de stad was een verbod niet ongewoon. Het Utrechtse Buurspraakboek van 1401 vermeldt 'voorts verbiet de Raet [...] nochte kolven en spelen nochte teneyzen (tennissen)' op het Oudwijkerveld. Ruim twee eeuwen later werd daar de Maliebaan gecreëerd voor een jonger en chiquer Frans neefje van colf, het Pallemaille ofwel Maliespel.

Colven op het ijs

In de literatuur vinden we vaak de vermelding dat de oudste colfpartij plaats zou hebben gevonden in Loenen aan de Vecht. Daar zouden de mensen met een colftoernooi in 1297 op Tweede Kerstdag de terechtstelling hebben willen herdenken van Gerard van Velzen, één van de moordenaars van de Hollandse graaf Floris V. Tot ten minste 1831 zou dit toernooi jaarlijks zijn gespeeld. Deze traditie is echter pas in 1870 'uitgevonden' om het oeroude Hollandse verleden luister bij te zetten. De populariteit van het colf

Gezicht op de Wittevrouwensingel en Wittevrouwenpoort door Herman Saftleven uit 1650. Op de voorgrond links ijscolfspelers. Vertaling van het onderschrift: De koude winter komt wanneer het ijs de loop van de wateren beteugelt en het gladde ijs een weg maakt voor de voeten. Foto: Het Utrechts Archief

'Kolven, het plaisir om sig in dezelve te diverteren'

Beknopte geschiedenis van een spel met vele varianten

IJsgezicht met colfspelers van Hendrick Avercamp (1585-1634) Collectie Edward en Sally Speelman, Engeland

was toen allang over haar climax in de Gouden Eeuw heen. Begin 1700 begon namelijk het hier met een 'k' gespelde kolven zijn oudere zusje colf te verdringen.

Er is geen harde overgang van colf naar kolf. In het overgangstijdvak, klimatologisch de zogenaamde Kleine IJstijd, is het ijscolf zeer populair en ook op vrijwel alle geschilderde Hollandse winterlandschappen vereeuwigd. Uit die gedetailleerde afbeeldingen valt op te maken dat het ijscolf het midden houdt tussen colf en het later haast nog populairdere kolf. De spelers dragen vaak nette kleding en hebben dikwijls geen schaatsen onder. De ballen zijn groter en ook de slagtechniek wijst op een kort spel. Het risico de colfstok op het harde ijs stuk te slaan is daarvoor een plausibele verklaring. Dat er vooral 's winters werd gecolfd is in een agrarische maatschappij niet zo verwonderlijk. Bovendien stond de Nederlandse opstand (Tachtigjarige Oorlog) 's winters op een laag pitje. Volwassenen lieten zich in die tijd niet graag spelende portretteren, maar gaven de voorkeur aan een heldenrol, bijvoorbeeld op een schutterijstuk. De vele kinderportretten uit die tijd met colfattributen betekenen dan ook geenszins dat het toen uitsluitend om kinderspel zou gaan.

Kolfje naar zijn hand

Het kolf is zeker familie van het colf, maar het wordt niet over grote afstand gespeeld. Het is een kort spel op een speciale kolfbaan. Het gaat er niet om in zo weinig mogelijk slagen de doelen te raken, maar om met een drieledige slag zo zuiver mogelijk te spelen op beide palen aan begin en uiteinde van de baan. Er werd nog steeds om streepjes op een kerfstok om het 'gelach' gespeeld. De huidige puntentelling dateert pas van 1883 en is dankzij de kort daarop opgerichte kolfbond gebruik en later regel geworden. Herbergiers hebben veel bijgedragen aan de populariteit

van de kolfsport. Zij hielden de spelers bij het kolfspel dicht bij huis, wat voor hen profijtelijker was dan het colf over grote afstanden. Zij bouwden niet alleen de banen, maar organiseerden ook wedstrijden en stelden prijzen beschikbaar.

Het spelmateriaal dat de spelers eerder voor het colf gebruikten, werd gaandeweg aan dit 'modernere' kolfspel aangepast. In plaats van de ballen gemaakt van een kluwen haar en omwonden met leer of sajet, kwamen er grotere exemplaren. Meer massa rolt of, zoals kolvers zeggen, loopt beter. Sajet is een tot garen gesponnen wol die wel is gekaard, maar niet gekamd. De stof is daardoor minder vast en glad. De kolf, een stok met verzwaarde slof waarmee de speler slaat, wordt als klanknabootsing van het geluid bij het kolven wel kliek genoemd, of als klinkervarianten daarvan ook wel klik of klak. Net als de colfstok was de kolf 'tailor made'. De hand van de speler bepaalde de lengte en het gewicht ervan. Er zijn bij scheepswrakken zowel links- als rechtshandige colfstokken aangetroffen. Als gevolg van dit maatwerk kennen wij, van de vele aan het kolfspel ontleende uitdrukkingen, vandaag nog steeds het gezegde 'het is een kolfje naar zijn hand'.

De kolfbaan van het St. Eloyen Gasthuis

In 1792 telde de stad Utrecht 21 kolfbanen, waarvan er tien overdekt waren. Twee daarvan bestaan nog steeds. Allereerst de baan bij het St. Eloyen Gasthuis in de Boterstraat, die al die tijd in gebruik is gebleven. Daarnaast de hervonden baan van herberg *De Drie Dorstige Harten* aan de Dorstige Hartsteeg, die lang als verloren werd beschouwd, maar nu gerestaureerd is en als vergaderruimte deel uitmaakt van het Vechthuis aan het Jagerspad.

Van de vele honderden banen in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden waren er in 1911 nog 110 over. Op dit moment zijn nog slechts veertien banen in gebruik, op de Utrechtse kolfbaan in het St. Eloyen Gasthuis na, allemaal in Noord-Holland gelegen. Het is niet aardig de horeca-uitbaters van de teloorgang de schuld te geven, maar feit is wel dat zij in toenemende mate de ruimten van hun kolfbanen inruimden voor activiteiten waarbij zij meer klanten tegelijk aankonden. De opkomst van het biljart eiste haar tol en ook dans- en filmzalen werden lucratiever geacht.

VERHANDELING
OVER DE OORSPRONG VAN DEZE
KOLVEN,
Ontleeneye in de Maniere hoe het Spel gespeelt wordt, en Onkosten op het Kolven. De Herkomst van de Spel bevat andere Spelen aangeweezen. Regeeur der Spreekwoorden, in het Nederduitsch en Fransch. En eindelijk een Naamwyzer der Kolfbanen binnen en buiten Amsterdam, als ook in verscheide andere Steden en Dorpen.
Opgesteld ter vermaak der Liefhebbers.
DE TWEEDE VERBETERDE DRUK.
TE AMSTERDAM,
By JAN ROOS, en
GERBRAND ROOS,
Boekverkoopers.
MDCCXCII.

Titelblad van de anonieme verhandeling over de oorsprong van het kolven, uitgegeven in 1769 te Amsterdam en in 1792 bijgewerkt en herdrukt. Beide besproken Utrechtse banen worden hierin vermeld.
(Archief Kolfclub Utrecht St. Eloyen Gasthuis)

Kolven in de 21e eeuw

De Noord-Hollandse banen, waarvan de jongste net vijf jaar oud is, worden door een dertigtal verenigingen bespeeld. Zij hou-

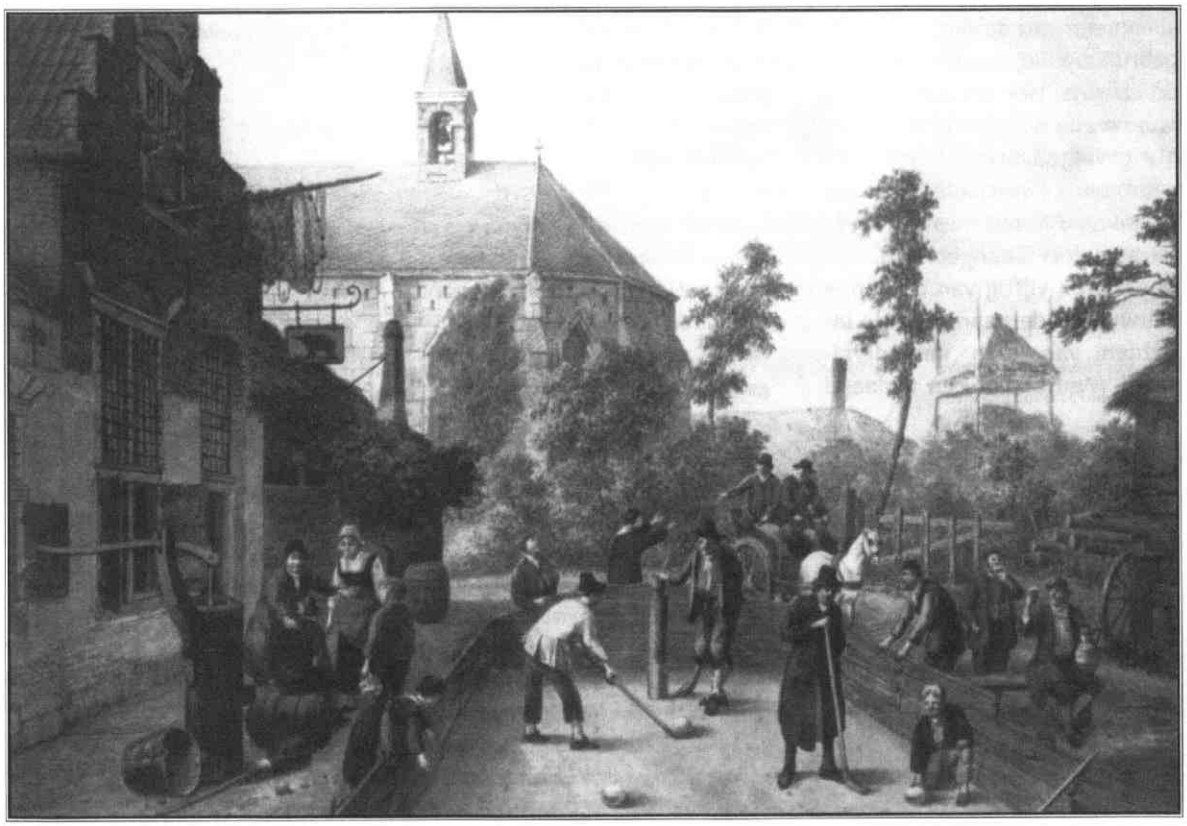

Kolfbaan bij 'De Olifant' in Maarssen, aquarel uit ca 1820 van J.H. Verheyen (1778-1846)
Foto: Het Utrechts Archief

Gravure van Henry Brown uit 'De Nederlanden' uitgegeven in 1841 met een kolfspeler in karakteristieke houding en kleding. Jas uit, hoed op en de pijp dwars in de mond om met beide handen zijn bal te kunnen slaan. (Archief Kolfclub Utrecht St. Eloyen Gasthuis)

den een jaarlijkse competitie waaraan de broeders van het Utrechtse Gasthuis - in 1907 nog landskampioen - al geruime tijd niet meer deelnemen. De Utrechtse kolfbaan in het St. Eloyen Gasthuis is in meer opzichten uitzonderlijk. Het is niet alleen een van de oudste nog in gebruik zijnde banen, het is zeker de charmantste en met 4,25 bij 14,40 meter ook de kleinste baan. Als gevolg daarvan heeft deze baan een afwijkende gebogen belijning, die met messing in de terrazzovloer is aangebracht.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw werd de baan naar de inzichten van toen gemoderniseerd. Men bracht een verlaagd boardplafond aan en een limbalambrisering. Gelukkig werd de kolfbaan in 1987 in oude luister hersteld en is hij weer het bekijken waard. Het Gasthuis en dus ook de kolfbaan zijn uitsluitend op Open Monumentendag opengesteld voor publiek. Dit jaar zal daarbij extra aandacht worden geschonken aan het kolf, met demonstraties en een expositie van antieke kolftegels, samengesteld uit de unieke collectie van J.A. Brongers sr.

Zowel een bezoek aan het St. Eloyen Gasthuis (Boterstraat 22) op Open Monumentendag, als een kijkje op het kolftoernooi in het Vechthuis (Jagerskade 13-15) zijn aanbevolen om nader kennis te maken het kolfspel, waarop onze voorvaderen zo verzot waren dat er tegen al te veel fanatisme gewaarschuwd moest worden, omdat jongelieden 'na het middagmaal anders te laat en bezweet op hun werk zouden geraken', zoals de Amsterdamse arts C.J. Nieuwenhuys het in 1816 formuleerde.

C.A.M. van Woerden is bouwkundige en pr-adviseur. De laatste paar jaar ook beheerder van Kasteel Loenersloot. Hij is tevens voorzitter van de kolfclub 'Utrecht St. Eloyen Gasthuis' en tweede huismeester van het gasthuis.

Boekje en jubileumtoernooi

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Kolfclub 'Utrecht St. Eloyen Gasthuis' is begin dit jaar een fraai geïllustreerd boekje verschenen met dezelfde titel als dit artikel heeft. Het nieuwe kolfboekje verhaalt over de rijke, maar tamelijk onbekende historie van de eens zo populaire colf- en kolfsport en aanverwante spelen. Daarnaast vormt de historie van de Utrechtse kolfbaan en kolfclub een belangrijk onderdeel, te meer omdat het secretariaat van de Koninklijke Nederlandsche Kolfbond ruim 25 jaar bij deze kolfclub in het St. Eloyen Gasthuis was gehuisvest, in de persoon van gildenbroeder en bondssecretaris A.P.L. Spuybroek. Het boekje *Kolven 'Het plaisir sig in dezelve te diverteren'* (ISBN 90 5479 051 2) is aan te vragen bij SPOU (030) 234 38 80 of bij de auteur van dit artikel.

Ook wordt in dit jubileumjaar op zaterdag 5 oktober aanstaande een landelijk kolftoernooi georganiseerd op de eigen baan en op de voor deze gelegenheid eenmalig in gebruik genomen kolfbaan bij het Vechthuis. Tijdens dit ochtend- en middagtoernooi is uitsluitend de gerestaureerde kolfbaan bij het Vechthuis voor publiek toegankelijk.

Gravure van Henry Brown uit 'De Nederlanden' uitgegeven in 1841 die laat zien hoe de halfopen kolfbanen bij de herbergen er gewoonlijk uitzagen. Soms kon de open zijde met losse ramen worden dichtgemaakt. Dit was onder andere zo bij de kolfbaan in de Dorstige Hartsteeg. De hele constructie is nu bij het Vechthuis nog goed te herkennen. (Archief Kolfclub Utrecht St. Eloyen Gasthuis)

Agenda

Beleef de Singels

Op 10 augustus vindt van 10 tot 11.30 uur onder deskundige leiding de laatste singelexcursie plaats door het Zocherplantsoen voor iedereen die mee doet of wil doen met de ideeënwedstrijd Beleef de Singels. Op 15 september worden op de Singeldag de prijzen uitgereikt voor het winnende en het meest ludieke idee om de Singels (be)leefbaarder te maken. De uitreiking wordt gedaan door wethouder Jan van Zanen.
Opgave voor de excursie bij Jacquelien Vroemen: (030) 266 29 14.

Excursie naar Vianen

Sinds januari van dit jaar is de provincie Utrecht uitgebreid met de voormalige Zuid-Hollandse gemeente Vianen. Deze uitbreiding is voor de vereniging Oud-Utrecht aanleiding om in samenwerking met het Historisch Platform op zondagmiddag 22 september een excursie te organiseren. Geïnteresseerden kunnen dan kennis maken met deze plaats, die omstreeks 1335 stadsrechten kreeg en die aangelegd is volgens een streng geometrisch plan. De bekende adellijke familie Van Brederode zwaaide ongeveer twee eeuwen lang de scepter in Vianen.
De excursie begint om 13.15 uur met een ontvangst in en bezichtiging van het Stedelijk Museum. Daarna volgt een stadswandeling onder leiding van Hans Kluit die de deelnemers meeneemt naar onder andere de verdedigingswerken, de poorten, het stadhuis, het woonhuis van de bekende schrijfster Ina Boudier-Bakker en uiteraard ook naar de Nederlands Hervormde kerk. Hier bevindt zich de indrukwekkende grafkapel van de familie Van Brederode. Als de weersomstandigheden het toestaan, kan de kerktoren beklommen worden om te genieten van een zeer fraai uitzicht over Vianen en omstreken. De rondwandeling eindigt waar deze begint: in het Stedelijk Museum Vianen. Na een afscheidsdrankje wordt de excursie om 16.00 uur afgesloten.
Opgeven bij Roel Mulder: (030) 289 98 46, uitsluitend tussen 20.00 en 22.00 uur. Kosten zijn € 9,- voor leden van de vereniging en het Historisch Platform, € 10,- voor niet-leden. Het bedrag wordt geïnd op het verzamelpunt van de excursie, waar deelnemers om 13.00 uur aanwezig moeten zijn. Verzamelpunt is de de bushalte Centrum in Vianen waar lijn 116 uit Utrecht stopt (vertrek 12.21 uur vanaf het busstation bij Utrecht CS). Wie met de auto komt kan deze kwijt op de parkeerplaats P2 daar vlakbij. Er kunnen maximaal 20 mensen deelnemen.

Wandelingen Middeleeuws Utrecht

In augustus en september organiseert Levend Verleden nog een aantal wandelingen door middeleeuws Utrecht onder leiding van cultuurhistorica Llewellyn Bogaers:

- Van de zesdelige serie Kerken Kijken in Utrecht kunt u nog meedoen aan de wandelingen in respectievelijk de Nicolaaskerk (9 aug. 14.15 - 16.00 uur), de Jacobikerk (23 aug. 14.15 -16.00 uur), de Lutherse kerk en de synagoge (31 aug. 11.00 - 12.45 uur) en de Gertrudis- en Willibrorduskerk (7 sept. 11.00 - 12.45 uur). Steeds wordt één thema speciaal belicht.
- De zondagse wandelingen van 14.15 tot 16.00 uur hebben als thema de Mariaplaats en omgeving (18 aug.), Armenzorg door de eeuwen heen (1 sept.), Stegen (8 sept.), en Merktekens van Karel V (22 sept.).
- Rondleidingen door de Buurkerk vinden plaats op 24 augustus, 14 september en 5 oktober van 10.15 tot 11.45 uur.

De wandelingen kosten € 14,-, voor U-Pashouders 11, de Buurkerk-rondleiding kost € 8,-. Opgeven bij Levend Verleden / Llewellyn Bogaers (030) 27 15 705. Voor de Buurkerk-excursie moet u zich aanmelden bij (030) 231 27 89.

Kerken-, kastelen- en tuinmaanden

In de provincie Utrecht zijn t/m september vele monumentale kerken en kastelen te bezichtigen. Alle informatie hierover is te vinden op de website www.kerkenmaand.nl Aan Kerken Kijken in de stad Utrecht, een initiatief dat dit jaar zijn 20e verjaardag viert, is een speciale, gratis brochure gewijd die te verkrijgen is bij alle provinciale VVV's.
T/m oktober openen vele (privé)tuinen in de provincie hun poorten. Ook zijn er allerlei activiteiten zoals concerten, markten en exposities. Ook hierover is alle informatie te vinden in een gratis bij de VVV's verkrijgbare brochure en op internet: www.tuinenmaand.nl

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr. 4, augustus 2002 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, tel: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00.
*Het **internetadres** van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl*

*U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:*
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt € 25 per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / huisgenootlidmaatschap € 10 / instellingen zonder winstoogmerk € 25 / instellingen met winstoogmerk € 50
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, J. Torenbeek, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 5/2002: 27 augustus

*Uw **bijdragen** kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy (in Word of WordPerfect).*
Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres.
Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: ..... / .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen Muus & IJzerman

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUD

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen bedrijfsjuristen

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Vondellaan 4
3521 GD Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-281 96 15
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

75e jaargang

5

2002

Park Voorn klem tussen stad en snelweg

De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

Utrechtse gevangenissen 5:
Depot voor Discipline Nieuwersluis

Maliebaan 55: pronkstuk van
architect Eduard Cuypers

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

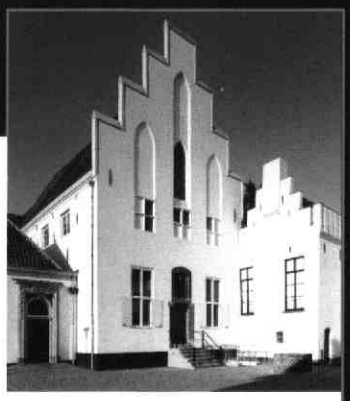

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-lop: 05 oct 1903

AB.DC

1 Park en oprukkende bulldozers

Een snelweg die verplaatst moet worden en een uitdijend verkeersknooppunt bedreigen Park Voorn en enkele monumentale panden aan de Leidsche Rijn. Over de cultuurhistorische waarde en wat er nog van te redden valt.

2 Vrouwe Justitia op drift

Ze sierde het Utrechtse stadhuis en de rechtbank, maar raakte in ongenade. In 1964 verhuisde het beeld van Vrouwe Justitia naar de rechtbank in Groningen. Hoe ze in Utrecht kwam, waar ze verbleef en waarom ze terug moet keren.

3 Villa voor dame van stand

In 1905 betrok mevrouw Van Boekhoven-Leydenroth haar nieuwe villa aan de Maliebaan. Ex- en interieur waren ontworpen door Eduard Cuypers die streefde naar fraaie doelmatigheid en ultieme eenheid tussen huis en inrichting.

> Inhoud

116 *Van de bestuurstafel*

117 *Cultureel Erfgoed*

Wouter de Heus 118 *Park Voorn bedreigd in nieuwe stedelijke omgeving*

Nienke Vette 122 *De omzwervingen van een Vrouwe Justitia*

127 *Literatuursignalement*

Douwe Koen 128 *Tucht en discipline voor Jan Soldaat*
Utrechtse gevangenissen 5: het Depot voor Discipline te Nieuwersluis

Maurice van Lieshout 131 *Dreigende opheffing Geveltekenfonds*

Nettie Stoppelenburg 132 *Maliebaan 55: de architect, het concept en de opdrachtgeefster*

137 *Agenda*

Van de bestuurstafel

Samen sterk

P.A. Blok, voorzitter

De vorige keer schreef ik dat de zomerslaap van onze vereniging slechts kort duurt. Alleen augustus verloopt rustig, op enkele telefoontjes na. Die strekken zich uit van de voorbereidingen op de lustrumviering volgend jaar tot informatie over de bereikbaarheid per e-mail van de eindredacteur van het Tijdschrift. Maar in juni en juli is er toch nog wel het nodige gebeurd. Naast de acht bijeenkomsten van het bestuur en van bestuursleden met commissies en redacties was er nog onverwacht een bijeenkomst, naar aanleiding waarvan ik u iets meer wil vertellen en waarop de titel van deze rubriek slaat, 'Samen sterk'.

Op de agenda van de extra bestuursvergadering op 12 juli stonden als onderwerpen: de begroting 2003, de bestuurssamenstelling, het nieuwe e-mailadres van Oud-Utrecht, de toekomst van de jaarlijkse kroniek in het Jaarboek, de tot dan helaas nog geringe respons op de drie prijsvragen en de organisatie van de Singeldag. Toen ging plots de telefoon. Voorzitter Schenk van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens legde me een verzoek voor dat ik meteen in ons bestuur aan de orde kon stellen. Eerder in de vergadering was dat verzoek al met een concept-tekst via onze Commissie Cultureel Erfgoed ter sprake gekomen. Het bestuur stemde in met het verzoek. Vervolgens kwam de onverwachte ontmoeting. Op een warme middag kwamen de heer en mevrouw Schenk per fiets bij me langs om de brief te laten tekenen. We wisselden ervaringen uit, lichtten elkaar in over ieders activiteiten en daarna fietsten beiden weer naar Vleuten terug met de getekende brief.

Waar ging die brief over? De *Ontwikkelingsvisie Leidsche Rijn* wordt na de zomer geactualiseerd. Bij het begin van de planvorming voor de grootste Vinex-locatie in ons land heeft het Cultureel Erfgoed een belangrijke rol gespeeld. Op basis van de Cultuurhistorische Effectrapportage is in het *Masterplan Leidsche Rijn* en vervolgens in het *Ontwikkelingsplan Rijnsche Park* in de hoofdstructuur recht gedaan aan dat thema. Bij de initiatie van het Belvedere programma is dan ook Leidsche Rijn genoemd als voorbeeld waar van het begin af aan het cultureel erfgoed gelijkwaardig aan andere thema's is opgenomen.

Echter, helaas lijkt ook nu weer Willem Elsschot gelijk te gaan krijgen met zijn vaststelling dat tussen droom en daad wetten in de weg staan en praktische bezwaren. Want bij de uitwerking is het cultureel erfgoed steeds meer uit het zicht verdwenen. Dat begon al met de Ontwikkelingsvisie van 1997 waarin geen hoofdstuk of paragraaf is gewijd aan de vraag hoe het rijke verleden in de nieuwe stad zou kunnen worden geïntegreerd. In de actualisatie van 1999 is zulks eveneens het geval. Ook in twee fotoboeken met prachtige opnamen komt het ontbreken van oog voor één van de centrale uitgangspunten bij de opzet van Leidsche Rijn tot uiting. De beelden hadden in elke Vinex-locatie geschoten kunnen zijn.

Die ontwikkeling moet worden gestopt en het cultureel erfgoed moet weer bij de actualisatie van de Ontwikkelingsvisie betrokken worden. Wij zijn bereid daarin mee te denken en daaraan bij te dragen. Overleg daartoe met het gemeentebestuur stellen wij zeer op prijs. Aldus onze brief, een poging in dit geval Elsschot geen gelijk te laten krijgen.

Wie zijn wij? Dat zijn de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens, de Provinciale Commissie Utrecht van de Bond Heemschut en de Vereniging Oud-Utrecht. Zij vertegenwoordigen bijna 4.000 leden, van wie velen zich vrijwillig actief inspannen voor studie en behoud van het cultureel erfgoed. Gedrieën zetten zij zich in en maken zij zich sterk voor de goede zaak. Steeds vaker weten zij elkaar te vinden om gezamenlijk op te trekken voor het behoud van het cultureel erfgoed. Ik roep in herinnering dat we samen met onze zustervereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens voor het Groenedijkje opkwamen en dat de Bond Heemschut samen met onze vereniging stelling heeft genomen tegen het voornemen onder het Lucasbolwerk een parkeergarage aan te leggen.

Ten slotte. Degenen, die deze rubriek meer lezen voelen 'm al aankomen. Immers ook nu weer blijkt het belang van een grote achterban. De bijna 4.000 leden van de drie organisaties hebben veel zeggingskracht. Beste leden, zorg er dan ook voor dat de vereniging Oud-Utrecht ruim boven de 2.000 leden komt en haar zeggingskracht blijft behouden in het belang van ons cultureel erfgoed. Laat Oud-Utrecht een factor van belang blijven, een steeds grotere factor worden. Blijf werven, met of zonder onze fraaie brochure.

Hoe meer leden, des te meer samen sterk voor de goede zaak.

Gevraagd: visie en beleid

JACQUELIEN VROEMEN

Onder de kop 'Plantsoen beter beschermen' meldt het *Utrechts Nieuwsblad* van 29 september 2001 dat Leefbaar Utrecht-raadslid Van Oldenborg een bouwcoördinator wil aanstellen bij wie alle bouwwerkzaamheden binnen de gemeente worden gemeld. 'De coördinator moet vervolgens controleren of het groen in de omgeving niet onder de werkzaamheden lijdt.' Dat dit laatste regelmatig het geval is, weet iedereen die rondkijkt in het Singelplantsoen. Niet alleen op het Lucasbolwerk; ook bijvoorbeeld het gedeelte achter Studentensociëteit Veritas is lange tijd opslagplaats geweest van bouwmateriaal, waarbij het groen te lijden heeft gehad. Een goed voorstel dus, vinden wij, van Raadslid Van Oldenborg.

De aanleiding tot zijn voorstel: 'klachten van omwonenden van het Zocherplantsoen in de binnenstad. Zij wezen de gemeenteraad de afgelopen jaren meermaals op schade die wordt aangericht door bouw- en onderhoudswerkzaamheden [...]'. Het is verheugend te lezen dat er soms toch geluisterd wordt naar dit soort signalen uit de burgerij. De Projectgroep Singels gaat een klachtenonderzoek (laten) uitvoeren: wij roepen iedereen, die ooit geklaagd heeft over schade aan het plantsoen, op dit aan ons te melden, en ook, wat er met de klacht gebeurd is. Tevens gaan wij inventariseren wat er de afgelopen tien jaar in het Utrechts Nieuwsblad geschreven is over het plantsoen. Zowel kritische artikelen als ingezonden brieven zullen worden meegenomen in het overzicht. Wij voorspellen dat de oogst aan klachten en kritiek groot zal zijn, en de positieve reacties en acties vanuit de gemeente klein.

Inmiddels dient zich een nieuw groot project aan in het plantsoen: de sloop van de bunker op het Servaesbolwerk en de bouw ter plaatse van een appartementencomplex. De aannemer heeft ons een mooi rapport gestuurd waarin wij kunnen zien en lezen hoe fraai het complex in het plantsoen zal worden opgenomen. Maar dat is toekomstmuziek. Wat gebeurt er met het groen tijdens de sloop van het betonnen gevaarte en de bouw van het complex? Een bouwcoördinator is er een jaar na de aanbeveling van Leefbaar Utrecht nog steeds niet. Een beleidsvisie over hoe met het plantsoen omgegaan dient te worden, ontbreekt. Ook is het niet duidelijk welke status de aanbevelingen hebben, die volgens de gemeente in acht moeten worden genomen tijdens de bouw. Toen wij wethouder Van Zanen tijdens ons laatste gesprek vroegen hoe het plantsoen beschermd wordt indien de bunker gesloopt zou worden, zei hij dat dit niet onder zijn jurisdictie viel en hij raadde ons aan een oogje in het zeil te houden! Dat dit een goed advies is, weten wij uit ervaring.

Alle aanbevelingen ten spijt blijkt in de praktijk telkens weer dat aannemers enorme schade aan kunnen richten aan het groen. Door de politiek wordt dit soort misstanden steevast afgedaan als incidenten, als uitzonderingen die de regel (van het goede beheer) bevestigen. Het wordt tijd dat men toegeeft dat zulke 'incidenten' onvermijdelijk zijn als er geen integrale visie, geen centraal toezicht en geen eindverantwoordelijke is. Wij pleiten daarom voor meer coördinatie, op basis van een beleid via planvorming op democratische wijze (zoals in het Plan ter Verdediging van het Utrechtse Singelgebied staat: 'een publiek zichtbare afweging van belangen'), zodat de coördinator weet waarop hij zich kan beroepen als een aanvrager betwist dat er sprake is van 'overlast', van 'verkeerd geplaatst bouwmateriaal' en 'schade aan het groen'.

Zo zou er ook nu al duidelijk gemaakt moeten worden: waar de ontzaglijke hoeveelheid puin, die vrijkomt als de betonnen bunker gesloopt wordt, opgeslagen moet worden, waar de bouwketen komen te staan, waar het zware verkeer zal moeten rijden en keren en wat er gebeurt als tijdens de werkzaamheden blijkt dat er schade aan het groen wordt toegebracht. Ook vinden wij dat van te voren moet worden nagedacht over vragen als: Wat als de toekomstige bewoners van het appartementencomplex een stukje van het park willen inrichten als privé-tuin? Wat als zij in de toekomst over meer dan één parkeerplaats willen beschikken? Sluiten wij van te voren uit dat deze behoeften ten koste mogen gaan van het plantsoen? Of laten we de dingen op zijn beloop en zien we straks wel hoe we daarmee omgaan? Ook hier geldt weer: maak van te voren duidelijk hoe met het plantsoen omgegaan dient te worden en creëer de mogelijkheden om dit waar te maken. De projectgroep Singels en de Erfgoedcommissie zullen de bunker en wat daarmee gebeurt de komende tijd scherp in de gaten houden. Reacties naar jvroemen@hotmail.com of naar de secretaris van Oud-Utrecht.

Park Voorn bedreigd in nieuwe stedelijke omgeving

Ridderhofstad Voorn op een anoniem schilderij uit het midden van de 17e eeuw.
Foto: Centraal Museum Utrecht

De bouw van Leidsche Rijn heeft voor de directe omgeving ingrijpende gevolgen. De verlegging van de A2 en de aanpassing van verkeersknooppunt Hooggelegen bedreigen een groot deel van het historische Park Voorn en monumentale gebouwen aan de Leidsche Rijn. Er zijn echter alternatieven om zoveel mogelijk van de cultuurhistorische waarde van het gebied te behouden.

WOUTER DE HEUS

Park Voorn maakt sinds de grenscorrectie van 1995 deel uit van de gemeente Utrecht. Tot die tijd lag het park in het dorp Vleuten-De Meern en daarvoor in het gerecht Vleuten (waarvan het deel boven de Leidsche Rijn 'Aan de Meern' werd genoemd). Park Voorn ligt ten westen (of liever: op de zuidoever) van de verzandde restgeul van de Oude Rijn en direct ten noorden van de Leidsche Rijn. Die gaat in de zuidoost-punt van het park onder de A2 (Utrecht - Amsterdam) door.

Ridderhofstad Voorn is een van de vele ridderhofsteden die ooit het gebied ten westen van Utrecht domineerden. Andere waren bijvoorbeeld Den Engh, Grauwaart, Den Hoed, Hof ter Weijde, Nijeveld, Den Ham, Bottestein, Ter Mey, Huis te Vleuten en De Haar. De ontstaansgeschiedenis van Voorn is pas vanaf de 15e eeuw goed gedocumenteerd. Hoewel de families Van Voorn en Taetse van Voorn al in de 12e en 13e eeuw voorkomen, is een band met het huis onzeker. Onbewezen, maar zeer waarschijnlijk, is dat Willem van Voorn al in de 12e eeuw een boerderij had op de plek van de huidige ridderhofstad. Het zou deze Willem geweest zijn, die in 1173 als stichter van de Oudwijker abdijkerk wordt vermeld en een hoeve land schonk aan de Meern, nabij de Rijn. In de 13e eeuw is het land rond Voorn in eigendom van het kapittel van Oudmunster. Oudmunster bezat erg veel grond en rechten in de gemeente Vleuten. Tot 1395 werd Voorn (inclusief acht morgen land) in leen gehouden door Gerrit van Voorn. In 1539 werd Voorn toegevoegd aan de lijst van erkende ridderhofsteden.

Vanaf de 14e eeuw heeft er een huis of kasteel gestaan. De basis daarvan werd blootgelegd tijdens opgravingen in de jaren 1952 - 1953. Een gravure uit 1615 laat zien hoe het huis er toen uit zag (zie pagina 121). De toenmalig eigenaar Cornelis van Resand liet dat jaar, zo vertelt de tekst bij de prent, het huis met landerijen en de 'vermaerde Herberghe met den Bomgaert daeraen staende aen den Voornschen Dam' veilen. Rond 1635 is het kasteel

De zuidzijde van Park Voorn, gezien vanaf de Leidsche Rijn, december 2001. Deze parkaanleg is van rond 1800. Foto: W. de Heus

grondig verbouwd en daarna behield het grotendeels de vorm zoals die te zien is op een anoniem geromantiseerd schilderij uit het midden van de 17e eeuw. In 1851 werd het huis gesloopt.
Het kasteeleiland met de ruïne bestaat echter nog steeds, evenals de twee duiventorens. In het begin van de 19e eeuw werd een groot deel van het terrein aangelegd in landschapsstijl. Henri Willem Meertens liet in 1873 een herenhuis bouwen op het zuidwestelijk deel van het landgoed, tegen de Leidsche Rijn. Dit herenhuis wordt sinds 1952 bewoond door de familie Van Seumeren.

Oprukkende snelwegen

Op dit moment wordt Park Voorn bedreigd door de toekomstige verlegging van de A2 en de noodzakelijke aanpassingen aan Knooppunt Hooggelegen. Om een beeld te krijgen van deze bedreigingen zijn de op de volgende pagina's afgedrukte illustraties relevant. Die op pagina 120 bestaat uit twee luchtfoto's en een getekende impressie van de toekomstige situatie. De schetsen op pagina 121 tonen een serie aanpassingen aan Knooppunt Hooggelegen en geven een goed beeld van de bedreiging voor de Leidsche Rijn en de monumenten langs de Rijksstraatweg. De meest linkse luchtfoto (1936) toont de omgeving die nog een volledige verbinding had met de stad Utrecht. De tweede luchtfoto is uit 1956 en laat de huidige A2 en Knooppunt Hooggelegen zien. De tekening komt uit de A2-integratiestudie *Licht aan het eind van de tunnel*.
Het valt op dat de auteurs van deze studie niet verwijzen naar de *Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn* (1995). Dit terwijl in deze rapportage slechts vijf gebieden, waaronder Park Voorn, de hoogste status meekrijgen van 'zeer belangrijk te beschermen structuur. Kijkend naar de toekomstschets zal er, ondanks de effectrapportage, een groot deel van het park vervallen. Ook de andere gebieden met de hoogste status in deze rapportage komen er in de plannen nogal bekaaid vanaf. Het gebied rondom Huis te Vleuten verdwijnt deels onder de spoorverdubbeling van het tracé Utrecht-Woerden en onder de Noordelijke Stadsas. Bij Ridderhofstad Den Engh komt Stroomweg De Tol en de oostelijke bebouwing dichtbij. De Heldammerstroomrug en Ridderhofstad Nijevelt te Veldhuizen hebben al zeer grote klappen opgelopen. Van de prachtige stroomrug (waarlangs de in 1997 ontdekte Romeinse weg is gelegen) is weinig over en de bebouwing benadert het kasteelterrein vanuit het westen tot op enkele meters. Voorts is daar het maaiveld fors verhoogd waardoor het kasteelterrein in een soort kuil is komen liggen.
Natuurlijk ontstaan er problemen in een gebied waar 30.000 woningen, vele kantoren en honderden kilometers nieuwe infrastructuur moeten komen. Park Voorn heeft de grote pech dat ooit direct ten oosten ervan het Amsterdam Rijnkanaal en de A2 zijn aangelegd. Door de steeds toenemende mobiliteit moet de A2 worden verbreed en voor de verbinding met Leidsche Rijn komen er nieuwe op- en afritten. Het is jammer, maar het is niet anders.
In principe is er voldoende ruimte om al deze ingrepen te plegen zonder Park Voorn aan te tasten. Echter: een belangrijk uitgangspunt van het *Masterplan Leidsche*

Vanuit Park Voorn richting het zuiden. Zichtbaar zijn de panden Rijksstraatweg 8a en 9 (direct aan de zuidzijde van de Leidsche Rijn). Foto: W. de Heus

Vanaf het huidige Huis Voorn loopt een pad naar het noorden. Aan het eind van dit pad doemt het kasteeleiland op met de twee overgebleven duiventorens zichtbaar. Foto: W. de Heus

Rijn (1995) is de wens om de bestaande stad en Leidsche Rijn tot een eenheid te smeden. Daartoe is het besluit genomen ruimte te creëren tussen het Amsterdam-Rijnkanaal en de A2 om woningbouw aan het kanaal mogelijk te maken. Om die reden moet de A2 een stuk naar het westen - dat wil zeggen richting Park Voorn - opschuiven. Bovendien kan er alleen woningbouw plaatsvinden aan het kanaal, als het geluid en de vervuiling van de A2 teruggedrongen worden. Dat kan door de snelweg ter plaatse te overkappen. Na een enorm aantal problemen werd pas in juli van dit jaar gekozen voor de in de getekende impressie weergegeven variant en werd er een financieringsconvenant gesloten met alle partijen.

Verwoestende uitwerking

Bij een verlegde A2 hoort ook een aanpassing aan het ten zuiden van de Leidsche Rijn gelegen Knooppunt Hooggelegen. Direct ten westen van de verlegde A2 is een stadsweg geprojecteerd die bedoeld is om het verkeer uit Leidsche Rijn te vervoeren naar Knooppunt Hooggelegen en vice versa. Rijkswaterstaat en het Projectbureau Leidsche Rijn Utrecht hebben in de afgelopen periode een fors aantal studies uitgevoerd om Knooppunt Hooggelegen zodanig aan te passen dat alle vervoersstromen technisch juist op elkaar konden worden afgestemd (illustratie onderaan pagina 121). Het wekte flinke verbazing dat ondanks het gestelde in de Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn, varianten werden ontwikkeld die van Park Voorn nagenoeg niets overlieten. De meest linkse variant heeft tevens een verwoestende uitwerking op een rij monumentale huizen, gelegen aan de zuidkant van de Leidsche Rijn, aan de westzijde van de A2-doorsnijding. Er is nog een belangrijk argument tegen deze variant met zijn groot aantal fly overs over de Rijksstraatweg en de Leidsche Rijn. Die leiden namelijk tot sociale onveiligheid voor fietsers van en naar het centrum van Utrecht.

Er wordt meer dan 500 miljoen euro uitgegeven voor het verleggen en 'inpakken' van de A2 (verbetering van de integratie Leidsche Rijn - bestaande stad), terwijl er op het punt waar de bestaande stad en Leidsche Rijn elkaar het dichtst raken (de loop van de Leidsche Rijn wordt slechts onderbroken door het Amsterdam-Rijnkanaal) slechts vernietiging plaats vindt. De tweede schets, waarin een kleiner deel van Park Voorn wordt

Drieluik van de omgeving rond Park Voorn. Links een luchtfoto uit 1936. De A2 en het Amsterdam-Rijnkanaal bestaan nog niet, maar de voorbereidende werkzaamheden zijn zichtbaar. De middelste foto is uit 1956 en laat de nog actuele loop zien van A2, Knooppunt Hooggelegen en het Amsterdam Rijnkanaal. Park Voorn is nog ongemoeid gebleven. De rechter illustratie laat zien hoe de A2 naar het westen opschuift en een deel van Park Voorn doet verdwijnen. Op deze illustratie is niet aangegeven hoeveel van Park Voorn zal verdwijnen door de aansluiting op het meer naar het zuiden gelegen knooppunt Hooggelegen. Foto's: Topografische Dienst Emmen, illustratie uit 'Licht aan het eind van de tunnel' (december 2001)

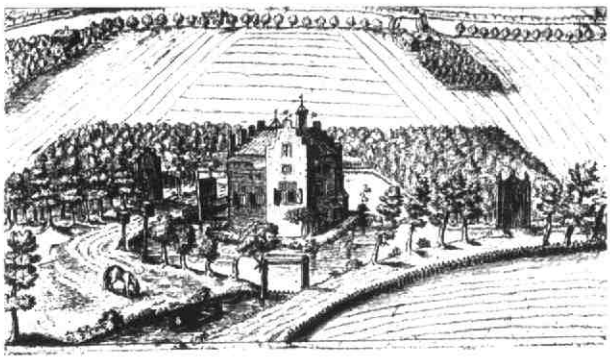

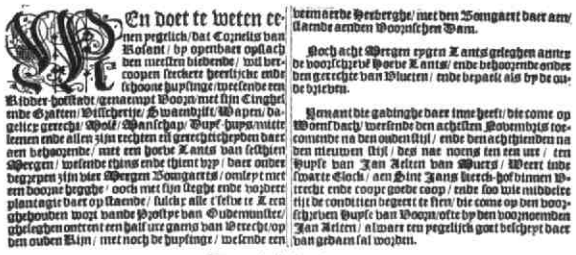

En doet te weten ee-
nen pegrelick/dat Cornelis van
Wolant/ op openbaere opslach
den meesten biedende/ wil ver-
coopen seckere heerlijcke ende
schoone huysinge/wesende een
Ridder-hofstadt/genaempt Voorn met sijn Singhel
ende Gaeten/Visscherije/Swaenbijlt/Wapen/da-
gelicx gerecht/Wolf/Manschap/Huys-huys-wette
leenen ende allen sijn rechten ende gerechtigheyden daer
een behoorende/ met een horve Lants van seshtien
Mergen/ wesende thiens ende thient bijt/ daer onder
begrepen sijn vier Mergen Boongaerts/ omleyt met
een hooge heyghe/ oock met sijn steghe ende voorbert
plantagie daer op staende/ suicks alle c'selve te Leen
ghehouden wort vande Hoofdye van Oudemunster/
ghelegheu omtrent een half ure gangs van Utrecht/op
den ouden Rijn/ met noch de huysinge/ wesende een
beimaerde Herberghe/ met den Boongaert daer aen/
staende aenden Voorsschen Dam.

Noch acht Mergen zygra Lants gelegheu aenter
de voorschreve horve Lants/ ende behoorende onder
den gerechte van Vlueten/ ende begrepen als vp de ou-
de bijcken.

Yemant die gadinghe daer inne heeft/ die come op
Woensdacht/ wesende den achtsten Novembris toe-
comende na den ouden stijl/ ende den achtsienden na
den nieuwen stijl/ des nae noens ten een ure/ ten
huyse van Jan Aelten van Muers/ Weert inde
swarte Eloech/ aen Sint Jans Steech-hof binnen Ut-
recht ende coope goede coop/ ende soo wie mildaete
rijt de conditien begeert te sien/ die come op den voor-
schreven huyse van Voorn/ofte vp den voornoemden
Jan Aelten/ alwaer een pegrelijck goet beschreyt daer
van gedaen sal worden.

Den ernen leggher den anderen voorst.

Aanplakbiljet van de openbare verkoop in 1615. Huis Voorn werd ontsloten naar de Voornse Steeg in plaats van naar de Leidsche Rijn (gelegen op de achtergrond). Op de plek van het zichtbare gebouw tegen de Leidsche Rijn ligt nu het huidige Huis Voorn. Foto: Het Utrechts Archief

aangetast, biedt een iets aangenamer beeld.

Om verbeteringen te bereiken dienden bewoners en belanghebbenden verschillende alternatieve studies in bij het Projectbureau Leidsche Rijn. De derde schets (tweede van rechts) is daar een voorbeeld van. Door een bepaalde A2-afrit te verleggen ontstaat er een smallere bundel van wegen over de Leidsche Rijn en worden enkele monumenten aan de Rijksstraatweg gespaard. Door deze alternatieven is het Projectbureau Leidsche Rijn dermate geïnspireerd geraakt dat er in samenwerking met Rijkswaterstaat is gewerkt aan een nieuwe variant (de meest rechtse schets). Deze variant moet nog worden doorgerekend op financiële haalbaarheid (het geeft een verlies aan uitgeefbare grond in deelgebied Strijkviertel), maar is technisch uitvoerbaar.

Het is te hopen dat het besef definitief is doorgedrongen dat een zo waardevol gebied met Park Voorn, de Leidsche Rijn en de monumentale lintbebouwing aan de Rijksstraatweg, maximale bescherming verdient. Om een vergelijking te maken: iedereen zou het toch onverteerbaar vinden als door het Utrechtse Wilhelminapark een weg wordt aangelegd. Om ook de formele status van Park Voorn te versterken hebben de huidige eigenaren onlangs een aanvraag ingediend het park en landhuis de status van Rijksmonument te geven. Het kasteeleiland en de ruïne van de oude Ridderhofstad bezitten die al. Eigenlijk zou deze 'stok achter de deur' niet nodig hoeven zijn. Toch geeft het wellicht het laatste zetje om mogelijke financiële bezwaren (hoewel het verlies aan uitgeefbare grond zal worden gedekt door het niet te hoeven aankopen van enkele monumenten aan de Rijksstraatweg) minder zwaar te laten wegen dan de evidente cultuurhistorische waarden.

Wouter de Heus is redacteur van het kwartaalblad van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens en columnist over Leidsche Rijn voor *De Brug*. Is als amateur-archeoloog sinds 1997 betrokken bij Leidsche Rijn, waar hij tevens woont en werkt.

Bronnen

H. van Essen en J. Kits Nieuwenkamp, *De gemeente Vleuten-De Meern, toen en nu.* Ljubljana, Van Geyt, 1994.

E. Graafstal, 'Limes en landschap', in: *Oud-Utrecht* 74 (2001) nr.6, 145 - 158.

H. de Groot (redactie), *Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn.* Gemeente Utrecht, dienst Volkshuisvesting, sector monumenten, 1995.

J. Kuyper, *Gemeenteatlas van de provincie Utrecht.* Leeuwarden, Hugo Suringar, 1868 [herdruk Groningen, BV Foresta, 1986].

F.W. Brouwer en K. Rijnboutt, *Licht aan het eind van de tunnel.* Utrecht, Arcadis / Projectbureau Leidsche Rijn, december 2001

B. Olde Meierink e.a. (redactie), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht.* Utrecht, Stichting Utrechtse Kastelen, 1995.

J.A. Storm van Leeuwen, 'Utrechtse zandpaden in de zeventiende eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2000*, 5 - 51.

J.A. Storm van Leeuwen, 'Het zandpad tussen Utrecht en Harmelen', in: *Kwartaalblad Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens* 21 (2001) nr. 3, 55 - 58.

O. Wttewaall, *Vleuten-De Meern geschiedenis en historische bebouwing.* Zeist, Uitgeverij Kerkebosch BV, MIP, 1994.

Vierluik van Knooppunt Hooggelegen. De linker twee illustratie zijn studies van Rijkswaterstaat. De twee rechtse varianten zijn de in het artikel besproken alternatieven.

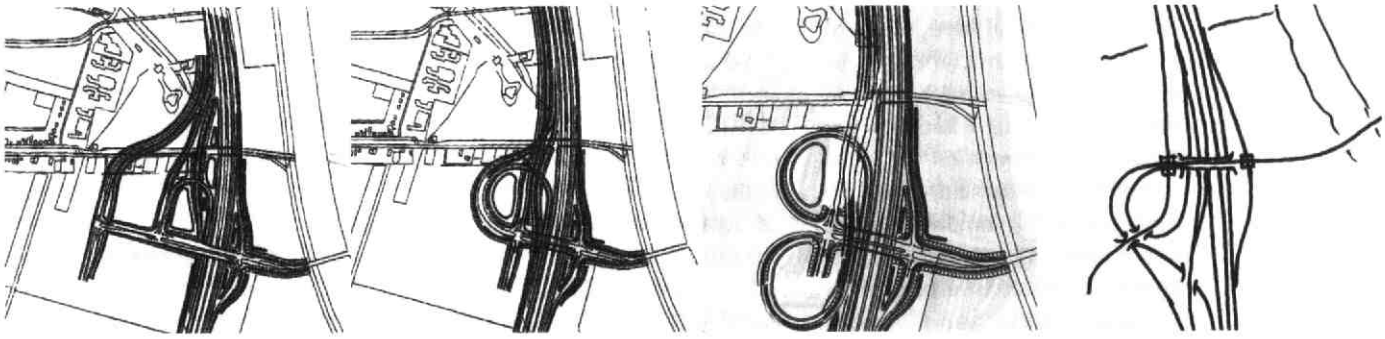

De omzwervingen van een Vrouwe Justitia*

Vrouwe Justitia in een nis aan de voorgevel van het stadhuis in Utrecht op een aquarel van P. van Oort 1824
Foto: Het Utrechts Archief

Zij begon haar loopbaan in de stad Utrecht in 1731, maar heeft inmiddels haar standplaats in Groningen: het Justitia-beeld van de beeldhouwer Jacob Cressant. Vrouwe Justitia is echter zodanig verbonden met de stad en het arrondissement Utrecht dat een terugkeer niet uitgesloten moet worden.

NIENKE VETTE

Het verblijf in Groningen heeft het uiterlijk en de carrière van deze Utrechtse Vrouwe goed heeft gedaan. Zij kreeg in Groningen een nieuwe arm aangemeten en werd voorzien van een nieuwe verflaag. Dankzij het NOS-journaal verwierf ze zelfs nationale bekendheid, want iedere keer als er aandacht wordt geschonken aan een spraakmakende rechtszaak verschijnt de Vrouwe Justitia van Cressant even in beeld. Hoezeer deze Vrouwe Justitia echter aan Utrecht verbonden is, blijkt uit de hiernavolgende schets van haar levensloop tot heden.

De opdracht

De Vrouwe Justitia is in 1730 uit zandsteen vervaardigd in opdracht van het Utrechtse stadsbestuur. Zij was bestemd voor de gevel van het (oude) stadhuis aan de Stadhuisbrug. Een beeld van Vrouwe Justitia aan de gevel van het stadhuis was een verwijzing naar de rechtsprekende taak van het stadsbestuur. Bij resolutie van 10 juli 1730 gaf de vroedschap toestemming 'het Justitiebeeldt dat voor het Stadthuis zal worden geplaetst te doen maken volgens het nieuwe model'. Op dat moment was er reeds een Justitia beeld van de hand van ene Verkerk, maar de vroedschap oordeelde in 1729 dat dit beeld 'zeer lomp (is) en gantsch niet voldoedt'.

Uit een latere resolutie, namelijk die van 19 maart 1731, blijkt dat de opdracht voor het maken van het nieuwe Justitia-beeld is verstrekt aan de beeldhouwer Jacob Cressant. Voor zijn werkzaamheden ontving hij een bedrag van ƒ300,- en nog eens ƒ100,- voor verdere bemoeiingen. Op 8 februari 1731 kreeg de beeldhouwer hiervan alvast ƒ200,- uitbetaald, het restant ontving hij ruim een maand later, op 19 maart. Blijkens de resolutie van 2 januari 1731 was het beeld op dat moment reeds voltooid.

Jacob Cressant

Volgens sommige auteurs van de voor deze bijdrage geraadpleegde bronnen is de beeldhouwer Jacob Cressant afkomstig uit het Noord-Franse Abbeville, volgens anderen kwam hij uit Antwerpen. Vaststaat dat hij zich omstreeks 1728 in Utrecht vestigde, waar hij in 1736 toetrad tot het Sint Lucasgilde. Om lid te kunnen worden van dit gilde moest volgens de statuten eerst een proeve van bekwaamheid worden afgelegd. Vanwege 'zijne groote kunst en kundigheid van Beeldhouwen' werd Cressant bij wijze van uitzondering toegelaten tot het beeldhouwersgilde

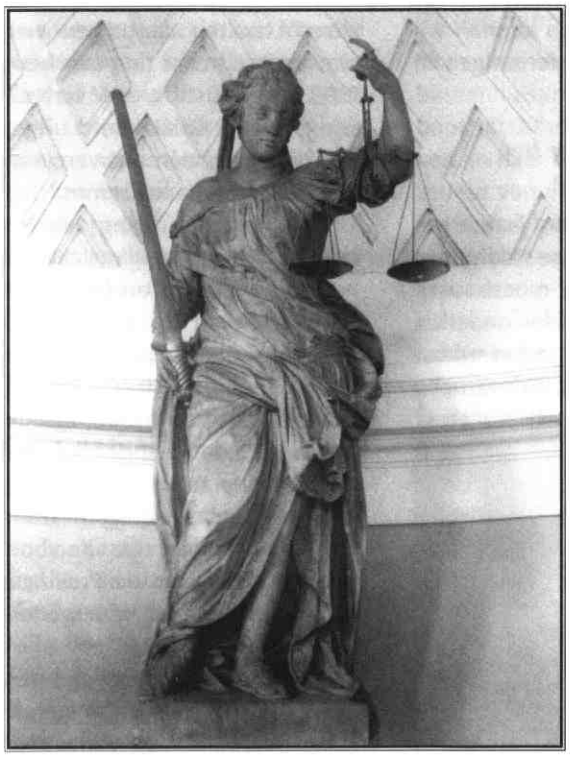

Het beeld op zijn oude plek in de Rechtbank te Utrecht in 1906 (links; foto: W.G. Baer, Het Utrechts Archief) en op zijn huidige plek in de Groningse Rechtbank (foto: J. Spanjers, Oosterhout).

zónder proef te doen. Aan deze vrijstelling werd wel de voorwaarde verbonden dat Cressant het gilde een bedrag van *f*25,- betaalde.
Cressant genoot in de stad Utrecht meer privileges. Toen hij - eveneens in 1736 - verzocht om toekenning van het burgerrecht, werd hem dit om niet verleend. In de betreffende resolutie wordt hij aangeduid als 'voornaem constenaar' en wordt voorts melding gemaakt van zijn 'zonderlinge kunst' en zijn 'goed gedrag, handel en wandel'. Waarom Cressant zich in 1728 in Utrecht vestigde, is onbekend. Niet onwaarschijnlijk is dat zijn komst naar deze stad verband hield met de nabijheid van kunstliefhebber David van Mollem, van wie hij veel opdrachten kreeg.
David van Mollem (1670 - 1746) was een zeer succesvol zijdehandelaar en -fabrikant. Hij importeerde ruwe zijde uit onder meer India, Italië en Perzië, en verwerkte deze tot garens die geschikt waren om te weven en te verven. Zijn fabriek lag in Utrecht buiten de Weerdpoort aan de Vecht. Naast de fabriek lag zijn woonhuis met daarachter een grote tuin. Het gehele complex heette Zijdebalen, naar de balen waarin de ruwe zijde over de Vecht werd aangevoerd.
De fabriek van Van Mollem trok veel bezoekers, zowel uit binnen- als buitenland. Een van hen was tsaar Peter de Grote. Maar ook de naastgelegen tuin was in die tijd een bezienswaardigheid. Van Mollem had deze laten omtoveren tot een waar 'lusthof' met niet alleen bijzondere planten en bloemen, maar ook vijvers, fonteinen en watervallen, beeldengroepen en vazen, een labyrint, een openluchttheater, enzovoort. Voor het beeldhouwwerk schakelde Van Mollem verschillende kunstenaars in, waaronder met name Cressant. Van zijn hand bevonden zich in het lusthof onder meer beelden van de Tijd en de Eeuwigheid, de Hemel en de Aarde, Bacchus, Flora, Neptunus, en verder diverse tuinvazen.
Ook toen de tuin van Zijdebalen voltooid was, waarschijnlijk in 1739, bleef Van Mollem Cressant bestellingen doen. Zo vervaardigde Cressant in 1740, ter gelegenheid van de 70e verjaardag van Van Mollem, twee portretbustes van terracotta: een buste van Van Mollem zelf met als pendant een buste van diens goede vriend admiraal Hendrik Grave. Voorts gaf Van Mollem Cressant kort voor 1745 opdracht de portretbustes van vier Utrechtse hoogleraren te vervaardigen. Van Mollem schonk deze terracotta beelden in 1745 aan de stad Utrecht om ze te plaatsen in de stadsbibliotheek.

De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

Het vertrek van Cressant uit Utrecht - vanaf ongeveer 1742 woonde hij in Amsterdam - lijkt samen te hangen met de voltooiing van het lusthof van Van Mollem. Hoewel deze hem ook nadien enkele opdrachten gaf en Cressant in 1741 nog een opdracht kreeg van het Utrechtse stadsbestuur, was het aanbod van werk in Amsterdam waarschijnlijk groter.

Vrouwe Justitia kijkt uit over de bijzondere terechtzitting inzake oorlogsmisdaden 9 december 1948 Foto: F. van der Werf, Het Utrechts Archief

De gegevens over Cressant na zijn vertrek uit Utrecht zijn summier. Zeker is dat hij nadien werken maakte voor verschillende Amsterdamse kerken, een houten vrouwenfiguur voor het Sint Lucasgilde in Amsterdam en een schoorsteen voor het Amsterdamse stadhuis. Ook maakte hij beelden voor een kasteel in de buurt van het Duitse Kassel en een preekstoel voor de Grote Kerk te Dordrecht. In 1753 en 1756 werden beelden van hem getoond op tentoonstellingen van de Académie de Saint Luc te Parijs. Verder zou Cressant in 1757 nog twee bronzen beelden hebben vervaardigd voor de Franse markies de Marigny. Hierna ontbreekt van hem ieder spoor.

Het spoor van Cressants Vrouwe Justitia daarentegen kunnen wij zonder moeite verder volgen in de tijd.

Van stadhuis naar het Paleis van Justitie

Na meer dan honderd jaar de gevel van het Utrechtse stadhuis te hebben opgesierd, moest Justitia in 1824 een ander onderkomen zoeken; in dat jaar werd begonnen met de afbraak van een deel van de gebouwen die tezamen het stadhuis vormden, waaronder de voorgevel van Huis (Groot) Lichtenberch en Huis Hasenberch.

Enkele jaren na de start van de verbouwing van het stadhuis - de werkzaamheden begonnen in 1824 en waren voltooid in 1846 - onderging in Utrecht ook het complex aan de Hamburgerstraat 28 - 30 een grondige verbouwing. Sinds 1596 was daar het Hof Provinciaal gevestigd. In 1838, met de invoering van de Wet op de Rechterlijke Organisatie, werd dit een Provinciaal Gerechtshof met daaraan toegevoegd een Arrondissementsrechtbank. Tot 1877, toen het aantal hoven in Nederland naar vijf werd teruggebracht waarbij Utrecht buiten de prijzen viel, was er in Utrecht dus een heus Paleis van Justitie. De verbouwing van dit Paleis werd uitgevoerd volgens een ontwerp van architect Christiaan Kramm.

Tijdens de verbouwing werden enkele, vermoedelijk laat-Romaanse kapitelen en basementen gevonden. Op 6 juni 1838 zond Kramm deze aan het college van B&W van Utrecht ten behoeve van het stadsarchief. In zijn begeleidende brief schreef Kramm erop te vertrouwen dat 'wanneer het Stedelijk bestuur in het bezit moge zijn van voorwerpen welke aan de Provincie van nut kan zijn' hij daar wederkerig op mocht hopen.

De reactie van het college van B&W kwam reeds de volgende dag: in een brief van 7 juni 1838 antwoordde het college Kramm als volgt: 'Volgaarne gebruik makende van het aanbod, ons bij uwen brief van gister gedaan, hebben wij de daarbij toegezondene voorwerpen van Oudheid bij onze verzameling van dien aard, ten stadhuize doen overbrengen. Onder dankzegging voor dat bewijs van attentie, verklaren wij ons gezind, om, in het bezit zijnde van voorwerpen welke der provincie van nut zoude kunnen Zijn, dezelve daar aan af te staan, en hebben de eer als nu reeds een bij ons nog voorhanden beeld der Gerechtigheid, hetwelk vroeger in den gevel van het Stadhuis geplaatst was, bij zoo ver hetzelve nog dienstbaar is, ten behoeve van het Hof van Justitie aan te bieden'

Hoewel zulks niet direct volgt uit de brief van Kramm en de reactie van het college van B&W zoals hiervoor weergegeven, is het mogelijk dat Kramm de gevonden

voorwerpen aan de stad Utrecht aanbood met het vooropgezette doel de Vrouwe Justitia van Cressant te verwerven voor het gebouw aan de Hamburgerstraat. Dit kan wél worden opgemaakt uit de beschrijving van de ruil door Kramm zelf. In 1857 schreef hij: 'Een [van Cressants; NV] voornaamste werken is wel het meer dan levensgroote beeld der Gerechtigheid, dat in eene nis in den voorgevel van het laatst gesloopte stadhuis, te Utrecht, heeft gepronkt, en thans nog op eene doelmatige plaats, in de groote audientiezaal van het Paleis van Justitie, te Utrecht, als een blijvend aandenken, bewaard wordt. Mijn doel was, dit Beeld weder eene eigenaardige bestemming te geven, en ik wendde dus pogingen aan bij de stedelijke Regering, om het tot dat einde af te staan, zoo als ik bij die der Provincie, in mijne betrekking als Provinciaal Architect, voorstelde, om wederkeerig een paar Bijzantijnsche kapiteelen en bassementen, die in de oude Abdij van St. Paulus aanwezig waren, in het Stedelijk Museum van Stichtsche Oudheden te doen plaatsen, welke een en ander, door mijne zorgen, toen ik als architect met den bouw van gezegd Paleis van Justitie belast was, ook tot stand is gekomen [...]'.

Vooropgezet doel of niet, dankzij Christiaan Kramm verhuisde de Vrouwe Justitia naar de Hamburgerstraat. Kramm, die haar 'in zijn soort fiks gebeiteld, goed gevormd en vol uitdrukking' vond, gaf Vrouwe Justitia een plaats in een absis in een grote zaal op de begane grond. Zij stond daar tot de volgende verbouwing die begon in 1954 en zou duren tot 1965.

Tussenstop: Centraal Museum

Voor deze verbouwing werd als binnenhuisarchitecte Betty Rodbard uit Amsterdam aangetrokken. In haar concept voor het interieur van de verbouwde rechtbank was geen plaats voor een vroeg 18e eeuws Justitia beeld. Cressants Vrouwe Justitia moest dus het veld ruimen. Of, zoals het in het rapport 'Bouwhistorische documentatie en waardebepaling' staat omschreven: 'De stelling, dat nieuwbouw belangrijker was dan het bewaren van oude restanten is typerend voor die tijd [...]'.

Op verzoek van het Ministerie van Justitie is het beeld in 1957 ondergebracht in het depot van het Centraal Museum te Utrecht. Het vertrek van Vrouwe Justitia uit het gebouw aan de Hamburgerstraat ging aan in ieder geval één advocaat in het Utrechtse arrondissement niet onopgemerkt voorbij; mr H.J. M. Gerlings bezocht de Vrouwe Justitia in haar nieuwe verblijfplaats, waarna hij zich in *Het Nederlands Juristenblad* beklaagde over het feit dat zij - Gerlings noemt haar bij haar Griekse naam: Themis - zomaar, zonder vorm van proces, aan de kant is geschoven. Zijn 'jammerklacht' staat hier integraal afgedrukt. De hartekreet van Gerlings ten spijt, Cressants Vrouwe Justitia keerde niet terug naar de Hamburgerstraat. Toen zij het museumdepot uiteindelijk in 1964 verliet, was dit om naar Groningen te gaan.

Van Utrecht naar Groningen

Het was op initiatief van mr C.J.J.W. van Groeningen, destijds President van de Groningse Rechtbank, dat de Vrouwe Justitia in 1964 van Utrecht naar Groningen verhuisde. Van Groeningen herinnerde zich haar uit de tijd dat hij substituut-griffier was in Utrecht. Blijkbaar heeft zij toen een onvergetelijke indruk op hem gemaakt.

Het beeld, 1.500 kilo zwaar, werd eind maart 1964 met een vrachtauto vanuit Utrecht naar Groningen getransporteerd. Volgens een krantenberichtje uit die tijd gebeurde dit 'met een gematigd vaartje van 40 kilometer per uur'. Na een paar dagen in een houten kist op het binnenplein te hebben gestaan, werd de Utrechtse Vrouwe op 1 april 1964 'door vier potige werklieden' geplaatst in een nis in de grote zittingszaal van de Rechtbank in Groningen, toen nog gevestigd aan de Oude Boteringestraat 36 en 38.

Enkele dagen nadat Vrouwe Justitia haar nieuwe nis had betrokken schreef Van Groeningen aan de toenmalige directrice van het Centraal Museum te Utrecht: 'Het beeld past wat stijl betreft prachtig in de zittingszaal van mijn rechtbank. De stijl van deze zittingszaal is, evenals die van het beeld, van de eerste helft van de achttiende eeuw'.

In diezelfde brief vroeg Van Groeningen of de sokkel, waar het beeld oorspronkelijk op had

Opmerkingen en Mededelingen

Themis vermist

Levensgroot heeft Zij gestaan op het podium van de gerechtszaal voor strafzaken in het Paleis van Justitie te Utrecht, wakend over rechters en justitiabelen. In naam spraken de rechters recht „in naam des Konings", maar in feite deden zij dat namens Themis, die, achter hen staande, met vaste blik hun hoofd en hart leidde. Waarom had het Utrechtse Gerecht de eer van Haar lijflijke tegenwoordigheid? Waarom had Zij zich geen blinddoek voorgebonden? Waar kwam Zij vandaan? Wij weten het niet. Het enige wat wij weten, is, dat Zij is verdwenen. Zonder afscheid, zonder bedankje zelfs is Zij afgedankt toen men met de thans aan de gang zijnde vernieuwing van het Paleis begon [1]. Haar Paleis, het Paleis van Vrouwe Justitia. In boeien heeft men Haar geslagen als ware Zij weerbarstig, en zo heeft men Haar naar buiten getakeld en op een open vrachtwagen weggevoerd. Zonder vorm van proces is Zij opgesloten, nog wel in een door de artillerie afgedankte donkere stal, achter het Centraal Museum. Als een ordinaire gevangene heeft men Haar ontwapend en Haar Haar ornamenten afgenomen. Het zwaard heeft men Haar hand ontwrongen. de weegschaal heeft men Haar andere hand ontrukt. Geen schande heeft men Haar bespaard. Als een stout kind heeft men Haar in de hoek gezet met het gezicht naar de muur.

Alvorens deze jammerklacht te uiten, wilde ik Haar nog eens bezoeken om Haar verlof tot publicatie te vragen, in de hoop Haar tevens in Haar verlatenheid wat te kunnen troosten. Hoe schrok de suppoost van het museum, die de staldeur voor mij opende, toen Zij er niet meer stond. Schuchter keek hij in de andere hoeken of Zij zich soms even had teruggetrokken, maar nergens was zij te ontwaren. Voor mij, mij van Haar goddelijke oorsprong bewust, was dit niet vreemd, maar de suppoost wilde er niet aan. Zij bleek naar een andere stal te zijn overgebracht en daar staat Zij nu temidden van een aantal karren tot spot, met bevallig opgeheven arm als een mislukte wagenmenster. Wreekt dan niemand deze verregaande, steeds verdergaande beledigingen van onze hoogste Ambtenaar in functie?

H. J. Marius GERLINGS.

'Jammerklacht' van de Utrechtse advocaat mr H.J. Marius Gerlings in Het Nederlands Juristenblad 1957, p.364

De omzwervingen van een Vrouwe Justitia

gestaan, zich nog in het depot van het Centraal Museum bevond; deze was namelijk niet meegekomen naar Groningen, waardoor 'het beeld nog provisorisch en veel te laag is opgesteld', aldus Van Groeningen. In antwoord op zijn vraag berichtte de directrice van het Centraal Museum hem dat, toen het beeld van de Rechtbank in Utrecht naar het museum werd vervoerd, de sokkel niet is meegenomen.

En zo kwam Vrouwe Justitia in Groningen op een veel lager voetstuk te staan dan zij in Utrecht, aan de gevel van het stadhuis en in de rechtbank, gewend was. Echter, in april 1998 verhuisde de Arrondissementsrechtbank in Groningen naar een nieuw gebouw en de 'import-dame', zoals de archivaris van deze rechtbank Vrouwe Justitia noemt, verhuisde mee. In het nieuwe gebouw staat zij in de hal op een aan de muur bevestigde sokkel, wederom hoog verheven boven de rechters en justitiabelen.

Overigens is het de vraag of het Justitia-beeld wel verplaatst had mogen worden van de oude Groningse Rechtbank aan de Oude Boteringestraat naar de nieuwe rechtbank aan het Guyotplein. Het gebouw aan de Oude Boteringestraat 36 - 38 is namelijk een Rijksmonument; sinds 9 november 1971 staat het als zodanig ingeschreven in het Register van beschermde monumenten.

In de omschrijving van het gebouw, zoals deze in voornoemd register is opgenomen, staat onder meer: 'In de zittingszaal betimmering en balies met gesneden spijlen, deur en pijlerbekroningen; eenvoudig stucplafond op met forse voluten versierde koof, alles 1754. In een der nissen Justitiabeeld'.

In artikel 11 van de Monumentenwet is onder meer bepaald dat het verboden is om zonder vergunning een beschermd monument 'in enig opzicht te wijzigen'. Door de Vrouwe Justitia uit de zittingszaal te verwijderen, is het gebouw aan de Oude Boteringestraat gewijzigd. Tenzij hiervoor een vergunning was verkregen, hetgeen gelet op de ongewijzigde omschrijving in het Register van beschermde monumenten niet waarschijnlijk is, kan degene die de Vrouwe Justitia heeft verplaatst ingevolge artikel 56 van de Monumentenwet worden gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of een geldboete van de vijfde categorie (thans €45.000,-).

Nog een laatste verhuizing?

Op grond van bovenstaande kan in ieder geval worden geconcludeerd dat de Utrechtse Vrouwe Justitia nu niet is waar zij hoort. Volgens het Register van beschermde monumenten zou zij in de oude zittingszaal van de voormalige rechtbank in Groningen moeten staan. Echter, nu deze zittingszaal niet meer als zodanig in gebruik is, zou zij ook daar niet meer op haar plaats zijn.

Volgens Utrechtse rechters en advocaten, waaronder de schrijfster dezes, hoort de Utrechtse Vrouwe Justitia überhaupt niet in Groningen thuis. Zij menen dat haar standplaats Utrecht behoort te zijn, de stad waar zij in 1730 werd gehouwen en waar zij haar eerste 234 jaren doorbracht. En wat zou voor deze Vrouwe Justitia nu een mooiere plek zijn om naar terug te keren dan de nieuwe rechtbank aan de Catharijnesingel in Utrecht?

Nienke Vette studeerde Nederlands Recht en Kunstgeschiedenis. Zij is nu bedrijfsjurist bij Petroplus International NV in Rotterdam.

* Dit artikel verscheen oorspronkelijk in W. Bekkers, A. Gommers en A. van Hoogstraten (redactie), *Hamburgerstraat 28.* Z.p., Kluwer, 2000 [Deel 3 in de serie Recht te Utrecht]. Omdat deze bundel (vrijwel) uitverkocht is en niet bij veel lezers van Oud-Utrecht bekend zal zijn, stelt de redactie de mogelijkheid op prijs het artikel hier opnieuw te publiceren. Het oorspronkelijke, zeer uitvoerige, notenapparaat is in te zien op de website van de vereniging [onder 'Tijdschrift']: www.oud-utrecht.nl

Literatuur

J. Knoef, 'De beeldhouwer Jacobus Cresant', in: *Oud-Holland* 58 (1941) 169 - 177.

C. Kramm, 'Zijde Balen te Utrecht', in: *Utrechtsche Volks-almanak*, Utrecht 1851, 50.

C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd.* Eerste deel A - C. Amsterdam 1857, 298.

J.N. van der Meulen, 'David van Mollem (1670-1746) eigenaar van zijdefabriek en buitenplaats *Zijdebalen*', in: *Utrechtse biografieën 3.* Utrecht 1996, 136 - 140.

S. Muller Fz., *Zijdebalen.* Utrecht 1912.

F. Talstra, 'Justitia en Libertas in Groningen', in *personeelsblad van de Arrondissementsrechtbank te Groningen* 1998.

C.C.S. Wilmer, 'Christiaan Kramm (1797 - 1875)', in: *Utrechtse biografieën 3.* Utrecht 1996, 96 - 101.

Zijdebalen - lusthof aan de Vecht; tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18e eeuw. Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum. Utrecht 1981, 78 - 79.

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Utrecht in beroering: patriotten en fransen in de Domstad 1780 - 1813 / door A. van Hulzen. Utrecht : J. Bijleveld, 2002; 191 p. ISBN 90 6131 361 9
Utrecht in de periode waarin achtereenvolgens de patriotten en de Fransen het bestuur van de stad in handen hadden. Vooral de jaren 1787 - 1795 waren voor Utrecht van bijzonder belang. Vóór die tijd streefden de Utrechtse patriotten naar hervorming van het stadsbestuur en na 1787 naar hervorming van het staatsbestuur. Boek geeft een overzicht van de overgangstijd waarin de Republiek (1588 - 1795) zich ontwikkelde naar een democratie.

De Blauwe Kamer: nieuwe natuur langs de Nederrijn / Arend van Dam; met foto's van Renk Ruiter e.a ; [eindred. Annemarie van Gijn]. Abcoude: Uniepers ; [z.p.] : Stichting Het Utrechts Landschap, 2002; 96 p. ISBN 90 6825 284 4
Uitgegeven t.g.v. het 10-jarig bestaan van De Blauwe Kamer, het rivieroeverreservaat dat begrensd wordt door de Nederrijn, de Grebbeberg en de Gelderse Vallei. Een aantal mensen vertelt vanuit verschillende disciplines over hun bijzondere band met De Blauwe Kamer en hoe de inrichting ervan tot stand kwam. De sfeerbeelden van fotograaf Renk Ruiter tonen flora en fauna van het natuurgebied in alle seizoenen.

De duiven kennen het koren niet meer: feiten en verhalen uit het boerenleven van Soest en Baarn / Hans Kruiswijk; [algem. coörd. Jan Wessels; foto's Patrick van Emst en Hans Kruiswijk]. [Soest]: Boekhandel Van de Ven, 2002; 96 p. ISBN 90 77112 02 2
Boek is gebaseerd op interviews van auteur met bewoners van boerderijen in Soest en Baarn over het gewone boerenleven en de geschiedenis van hun boerderij. De boerderijen zijn geselecteerd aan de hand van de Monumenteninventarisaties van de gemeenten Soest en Baarn.

Holland in touw: hennepteelt en touwfabricage in het Groene Hart / B.R. Feis, H. Hoogendoorn en P.M. Stoppelenburg. Woerden: Groene Hart Producties, [2002]; 118 p.
In dit boek, uitgegeven t.g.v. het 25-jarig bestaan van de Stichting Werkgroep Behoud Lopikerwaard, behandelen de auteurs de geschiedenis van het ontstaan van de hennepteelt en touwfabricage in het Groene Hart en in de Lopikerwaard (met veel aandacht voor Oudewater), en de ondergang van de Hollandse touwfabricage met een speurtocht naar restanten van de verdwenen touwindustrie.

Pneutax: over Zonnegloren en Molendael / Geke van de Merwe-Wouters. Huizen: Lorelax Productions, 2002; 203 p. ISBN 90 76 254 36 2
De geschiedenis van het verdwenen sanatorium en later ziekenhuis Zonnegloren / Molendael in Soest vanaf 1927 tot heden. Met veel persoonlijke herinneringen van de schrijfster - zelf zowel oud-patiënt als oud-verpleegster - en vele andere betrokkenen wordt een levendig beeld geschetst van de bijzondere sfeer in Zonnegloren. Ook uitgebreide aandacht voor de verwikkelingen rond de geleidelijke overgang van sanatorium naar ziekenhuis. De titel van het boek is ontleend aan het huisblad van Zonnegloren.

Utrecht in bedrijf: de economische ontwikkeling van stad en regio en de Kamer van Koophandel, 1852 - 2002 / Floribert Baudet. Utrecht: Matrijs, 2002; 143 p.
ISBN 90 5345 209 5
Uitgegeven in opdracht van de Kamer van Koophandel Utrecht i.s.m. Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur Universiteit Utrecht t.g.v. het 150-jarig bestaan van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht in 2002. Het boek is in belangrijke mate gebaseerd op het Archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht en Omstreken. Centraal staan vooral de naoorlogse economische ontwikkeling van de regio Utrecht en de rol van de Utrechtse Kamer daarin, maar ook belangrijke gebeurtenissen uit de eerste eeuw van het bestaan van de Kamer komen aan de orde.

Achter de Dom 7: de geschiedenis van een middeleeuws huis / [tekst door J.A. van der Hoeve; tek. van o.a. H. Hundertmark; onder red. van M.J. Dolfin; foto's Fotodienst Het Utrechts Archief (G. van der Haar) en J.A. van der Hoeve]. [Utrecht]: Stichting Publicaties Oud-Utrecht, 2002; 32 p. ISBN 90 5479 0490 (Utrechtse Monumenten Reeks 7)
Historische aspecten en bouwgeschiedenis van het huis Achter de Dom 7 te Utrecht. Oorspronkelijk was het huis eigendom van één van de kanunniken in het kapittel van de Dom. In 1998 is het gerestaureerd t.b.v. de Faculty Club.
In dit boekje worden nieuwe gegevens gepresenteerd die bij de bouw- en kunsthistorische onderzoeken aan het licht zijn gekomen.

Rondje Utrecht: fietsen rond het historisch hart van Nederland / Wim van der Ende en Kees Volkers; [fotogr. Wim van der Ende]. Amsterdam : Buijtenen & Schipperheijn, 2001; ISBN 90 5881 007 0
Fietsroute van 280 km in zes thematische etappes langs restanten van Middeleeuwse staatsgrenzen, langs kastelen, oude handelssteden en fortenlinies in de provincie Utrecht. De gids richt zich met name op de cultuurhistorie van het landschap. Als extra een losse routekaart met toeristische informatie.

Tucht en discipline voor Jan Soldaat

Utrechtse gevangenissen 5: het Depot voor Discipline te Nieuwersluis

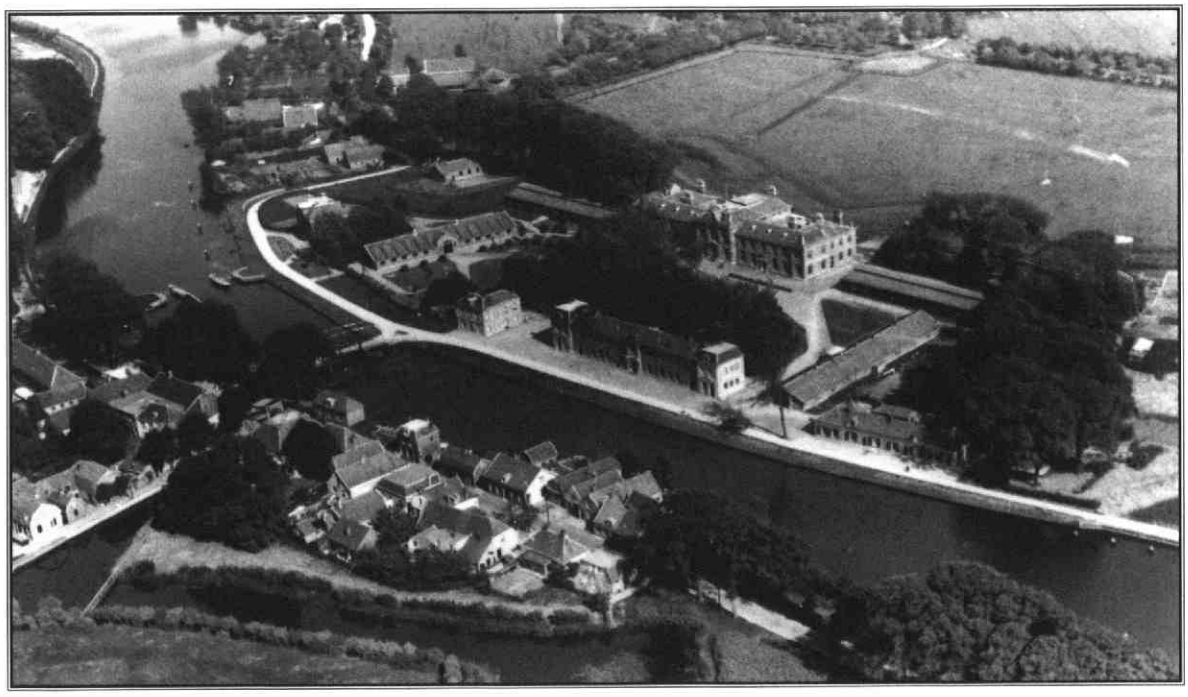

De Koning Willem III - kazerne bij Nieuwersluis, 1935
Foto: Sectie Luchtmachthistorie, Den Haag

Binnen het Nederlandse gevangeniswezen nam Depot voor Discipline te Nieuwersluis (1950 - 1997) een bijzondere positie in. Als enige militaire gevangenis in Nederland zaten hier met name dienstplichtigen hun straf uit. Een verblijf in Nieuwersluis stond garant voor veel tucht en discipline. Zo werd Jan Soldaat weer in het gareel gebracht, om daarna weer terug te keren naar zijn onderdeel. Maatschappelijke ontwikkelingen leidden tenslotte tot de opheffing van dit door militairen gerespecteerde instituut.

Douwe Koen

Net als in de burgermaatschappij veranderden ook in de krijgsmacht in de loop van de 19e eeuw de opvattingen over criminaliteit en straf. Binnen de krijgsmacht kwamen toen vanzelfsprekend ook algemene delicten voor, zoals diefstal en moord, waarvoor militairen tot een celstraf in een civiele gevangenis werden veroordeeld. Typisch militair waren echter overtredingen als het negeren van een dienstbevel, ondisciplinair gedrag en misdrijven zoals opruiing en insubordinatie. Overtreders kregen doorgaans een aantal dagen vrijheidsstraf en ze zaten die meestal in een cel binnen de kazerne of op de legerplaats uit. Voor het ondergaan van een langere straf wegens een militair misdrijf waren de locale accommodaties echter minder geschikt. In dat geval werden de veroordeelden opgesloten in een civiele gevangenis. Hier kwamen deze militairen echter in contact met criminelen uit de burgermaatschappij. Dit werd in toenemende mate ongewenst geacht, te meer omdat vele soldaten na het uitzitten van hun straf terugkeerden in militaire dienst.

De Straf- en Tuchtinrichting

Met het oprichten van het Algemeen Depot voor Discipline als landelijke militaire gevangenis te Medemblik in 1850 konden veroordeelden hun straf in een militaire omgeving ondergaan. Na enkele standplaatswijzigingen werd het Algemeen Depot in 1912 opgeheven. Tijdens de mobilisatieperiode 1914-1918, waarin grote aantallen militairen op de been waren gebracht, moest de krijgsmacht het weer noodgedwongen stellen met locale voorzieningen, omdat een centrale gevangenis ontbrak. Een reorganisatie van de krijgsmacht begin jaren twintig voorzag daarom in een nieuw instituut.

Als opvolger van het Algemeen Depot besloot defensie in 1922 de straf- en tuchtinrichting in het leven te roepen, ressorterend onder het Depot Politietroepen, met als standplaats Nieuwersluis. In dit kleine dorp aan de Vecht tussen Loenen en Breukelen lag een

belangrijk fort, een arsenaal en een middelgrote kazerne. Beide legeronderdelen werden ondergebracht in de uit 1877 - 1881 daterende kazerne. Het gebouwencomplex omvatte toen een logies- en lesgebouw en een tweetal exercitieloodsen, die in een carrévorm waren gesitueerd en een exercitieplein omsloten.
Voor de bestemming als gevangenis werd een exercitieloods tot cellengebouw ingericht, terwijl er in 1930 twee houten cellenbarakken werden bijgebouwd. Behalve als gevangenis voor de straf- en tuchtinrichting fungeerde de kazerne in 1935 enkele maanden als interneringskamp voor politieke vluchtelingen uit Duitsland. Tijdens de bezettingsjaren 1940 - 1945 bood het complex huisvesting aan het uit Amersfoort afkomstige Rijksopvoedingsgesticht met de daaraan verbonden tuchtschool.

Militairen van de strafklasse in het gelid, 1961
Foto: Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmacht, Den Haag

Het Depot voor Discipline

In 1945 maakte de krijgsmacht een nieuwe start met het opzetten van legereenheden voor de landsverdediging en de Expeditionaire Macht in Nederlands-Indië. Opnieuw kwamen grote aantallen militairen onder de wapenen. Als voortzetting van de vooroorlogse straf- en tuchtinrichting, werd op 1 september 1946 het Depot en Detentiekamp opgericht. De opzet voor deze instelling was ontleend aan de Engelse 'Detention Barracks'. De Depotafdeling was gedurende korte tijd bestemd voor dienstweigeraars, in die periode voornamelijk de zogeheten Indiëgangers, terwijl in de Detentieafdeling veroordeelde militairen van de Landmacht waren opgenomen. Bij een reorganisatie werd per 1 oktober 1950 het Depot voor Discipline voor de drie krijgsmachtonderdelen Landmacht, Luchtmacht en Marine opgericht, waarbij de samenwerking onder meer tot uitdrukking kwam in de gemeenschappelijke personeelsvoorziening, bestaande uit militairen en burgers.

Binnen het Depot voor Discipline bestond er een onderscheid tussen de militaire detentie voor militaire misdrijven en de straf- en tuchtklasse voor overtredingen van de krijgstucht. Bij plaatsing in de strafklasse ging het vaak om eenmalige zaken, zoals het niet op orde hebben van de uitrusting na aankondiging (vier dagen licht arrest), het niet opvolgen van een dienstbevel (tien dagen verzwaard arrest), 50 uur ongeoorloofde afwezigheid (twaalf dagen streng arrest) enzovoorts. In geval van het bij herhaling begaan van dit soort overtredingen volgde plaatsing in de tuchtklasse, waar een strenger regiem van toepassing was. De doorgebrachte tijd in Nieuwersluis telde vanzelfsprekend niet mee als dienstplichttijd.

Een zwaar dagprogramma

De straf- en tuchtklasse had als doel de gestrafte militair de nodige discipline en krijgstucht bij te brengen voor een correcte vervulling van zijn resterende dienstplichttijd. Deze doelstelling trachtte de gevangenisleiding te bereiken door de invulling van een verplicht en vrij zwaar dagprogramma met veel exercitie, marsen van vijftien tot twintig kilometer, roeien op de Loosdrechtse Plassen, oefeningen op de hindernisbaan enzovoorts. De meeste van deze activiteiten vonden in groepsverband plaats. Ook de huisvesting in de straf- en tuchtklasse was ingericht voor groepsverband, terwijl voor gezamenlijk gebruik een recreatiezaal, filmzaal en een bibliotheek beschikbaar waren.
Sterk vertegenwoordigd in de straf- en tuchtklasse waren de dienstplichtige militairen. Door allerlei oorzaken konden zij zich niet goed aanpassen aan het destijds vrij strenge regiem binnen de krijgsmacht. Relatief kleine vergrijpen en conflicten met een meerdere resulteerden vaak in een - doorgaans - kort verblijf in Nieuwersluis. In de periode 1950 tot 1970 verbleven er per jaar gemiddeld 300 tot 400 gestrafte militairen.
In 1957 kreeg het complex een justitiële status als huis van bewaring waarmee het complex mede onder het gezag van het ministerie van Justitie kwam. Een taakuitbreiding tot justitieel erkende gevangenis volgde in 1964. Die was bestemd voor militaire veroordeelden wegens burgerlijke of militaire misdrijven met een maximum straf tot zes maanden. Bij een langere strafduur volgde ontslag uit de militaire dienst en overbrenging naar een civiele gevangenis. Afgezien van de taakstelling en de aanwezigheid van enkele cellengebouwen, onderscheidde het Depot voor Disci-

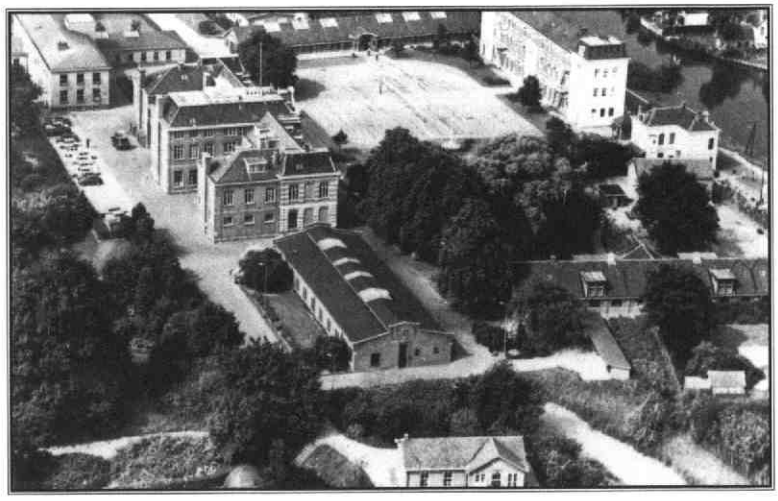

De kazerne met uitbreidingen, 1967
Foto: Militair Penitentiair Centrum Nieuwersluis

pline zich nauwelijks van enige andere Nederlandse kazerne. Er was een administratieve en geneeskundige dienst, een keuken, een transportdienst, sportfaciliteiten enzovoorts.

Straftucht = Ontucht!

De maatschappelijke democratiseringsgolf in de periode na 1965 ging ook aan de krijgsmacht niet ongemerkt voorbij. De afschaffing van de groetplicht en het toelaten van de vrije haardracht zorgden voor een vermindering van het aantal zaken, op grond waarvan militairen in Nieuwersluis geplaatst konden worden. Het waren roerige tijden, waarin het Depot voor Discipline meermalen de voorpagina's van kranten haalde en aanleiding gaf tot vragen in de Tweede Kamer. En soms waren er demonstraties van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) bij de ingang van de kazerne. Op meegevoerde spandoeken stonden leuzen als 'Straftucht = Ontucht!' Typerend voor die tijd is ook de 'ludieke aktie' van de VVDM op 3 december 1971. Toen plaatsten actievoerders bij de ingang van de kazerne een twee meter lange kartonnen schoen met wortel bij de ingang van de kazerne. Deze reuzenschoen was bedoeld als Sinterklaassurprise voor twee redacteuren van het blad *Alarm* van de VVDM, die drie maanden straf moesten uitzitten wegens een vermeend opruiend artikel. Bij een militaire tegenactie veegde een legergroen busje, dat plotseling vanaf het kazerneterrein kwam aanrijden, de surprise bijna de Vecht in. Volgens een krantenbericht 'stopte een officier een jongetje bovendien een doosje lucifers in handen en zou hem hebben aangezet, de reuzenschoen in de fik te steken'.

In de loop van de jaren zeventig was ook binnen de krijgsmacht duidelijk geworden dat de tijden veranderd waren. Het regiem in Nieuwersluis werd langzamerhand minder streng en in 1974 werd de tuchtklasse afgeschaft. In de jaren daarna verschoof bovendien het accent in het dagprogramma van de gestraften van zware lichamelijke training naar sportbeoefening en studie in militaire vakken en vaardigheden. De naamswijziging van Depot voor Discipline in Militair Penitentiair Centrum in 1981 symboliseerde dan ook de afsluiting van een tijdperk, waarin 'Nieuwersluis' voor veel militairen een bijzondere reputatie had gekregen.

Inkrimping, opheffing en doorstart

Het kazernecomplex had toen een capaciteit van ongeveer 100 plaatsen, waarvan er als gevolg van het teruglopen van het aantal gedetineerden, gemiddeld slechts 20 tot 30 bezet waren. Als gevolg van deze terugloop zou de opheffing van het Militair Penitentiair Centrum op de lange duur onvermijdelijk zijn. Gezien deze ontwikkeling en het cellentekort in het civiele gevangeniswezen, werd in 1984 besloten tot het beschikbaar stellen van celcapaciteit aan het ministerie van Justitie. Onder het beheer van Justitie zijn er daarna nog enkele cellengebouwen bijgebouwd.

De inkrimping van de krijgsmacht begin jaren negentig en de afschaffing van de dienstplicht in 1996 verminderden de instroom van gestrafte militairen nog meer.

Per 1 april 1997 droeg het ministerie van Defensie de Koning Willem III-kazerne officieel over aan het ministerie van Justitie. Defensie huurde een klein gedeelte van het complex vervolgens als Militair Penitentiair Centrum in afwachting van de oplevering van een klein, nieuw complex in Stroe in maart 1999.

Na een forse en goed ingepaste uitbreiding doet het kazernecomplex nu dienst als Penitentiaire Inrichting voor Vrouwen (PIV), met een capaciteit van 180 cellen, terwijl de oorspronkelijke, fraai gerestaureerde kazernegebouwen in gebruik zijn als landelijk vergadercentrum van het ministerie van Justitie.

Douwe Koen is werkzaam op de Afdeling Beeldmateriaal van het Utrechts Archief. Hij publiceert regelmatig over de Nieuwe Hollandse Waterlinie en andere militaire onderwerpen.

Literatuur

J. Cloosterman en E. Stastra, *Militair Penitentiair Centrum Nieuwersluis.* Breda, KMA, 1983.

M.R. van Gils, *De militaire straf- en tuchtklasse in het Depot voor Discipline te Nieuwersluis.* Diss. Meppel, 1963.

D.T. Koen, (red. C.J. van der Peet), *Bouwhistorische aantekening Nieuwersluis, Zandpad v.m. Koning Willem III-kazerne c.a.* Den Haag, Rijksgebouwendienst (Bureau Rijksbouwmeester), 1998.

D.T. Koen, *Nieuwersluis: van Starreschans tot Strafbastion.* Houten, Phoenix Publishers, 1998.

Dreigende opheffing Geveltekenfonds

Wie zijn ogen goed de kost geeft, ziet vooral in de oude binnensteden vele geveltekens. Die stenen of figuren op de gevels vertellen iets over de geschiedenis van een pand en/of de eigenaar. De Utrechtse stichting die zich al 25 jaar inspant om deze tekens te inventariseren, te behouden en te restaureren dreigt te verdwijnen.

MAURICE VAN LIESHOUT

Gevelsteen 17e/18e eeuw, Oudegracht 235
Foto: Het Utrechts Archief

Stichting Het Utrechtse Geveltekenfonds is een kleine organisatie die zich bezighoudt met een 'klein', maar daarom niet minder interessant onderwerp: zogenaamde geveltekens. Daaronder vallen gevelstenen, uithangborden en figuren en afbeeldingen op of aan gevels en balken van een pand. De stichting kent een vijfkoppig bestuur en daarnaast een wisselende groep vrijwilligers die geveltekens inventariseert en beschrijft.

Moderne gevelsteen 2001, Oudekamp 3

In de Vetten Os

Geveltekens kennen een lange geschiedenis die teruggaat tot de Romeinen. De eigenaars van wijn- en posthuizen en herbergen hadden al de gewoonte reclame te maken voor hun ambacht door middel van kleine stenen reliëfs of uithangborden. Het gebruik van uithangborden kennen wij uit de late Middeleeuwen, zoals de herbergen op schilderijen van Jeroen Bosch of Pieter Brueghel illustreren. Later kwamen er steeds meer wapenschilden, niet alleen op herbergen, maar ook op (stads-) kastelen en openbare gebouwen. Huizen aan de voorname straten en grachten hadden veelal een eigen naam (belangrijk bij het ontbreken van huisnummers) en een eigen gebeiteld of geschilderd geveltekeen. Van bijna ieder huis aan de Utrechtse Oudegracht is bekend welke naam het had (en vaak nog heeft). Huisnamen verwezen vaak naar de bewoners (bijvoorbeeld *Drakenborch*) of naar ambachten (*De Dri Kalckdragers, In de Vetten Os*). Vooral in de 19e eeuw zijn in Utrecht vele tekens gesneuveld bij de modernisering van de gevels van huizen binnen het Singelgebied.

Al eind 17e eeuw verschenen in ons land de eerste uitgebreide inventarisaties van geveltekens. De Utrechtse stichting voegde daar in 1990 en 1991 twee boekjes aan toe met wandelroutes langs de geveltekens in het oostelijk en westelijk deel van de binnenstad. De stichting beschikt niet over eigen kapitaal - er zijn geen donateurs -, maar kon de boekjes financieren met subsidies en sponsorgelden. Een derde boekje, over geveltekens buiten de singels, is in voorbereiding. Het Geveltekenfonds droeg verder bij aan het behoud en de restauratie van verschillende geveltekens en voorzag bewoners van informatie over de naam van hun pand en de mogelijkheden een nieuwe gevelsteen aan te brengen.

Noodkreet

'Die activiteiten en vooral een schat aan kennis dreigen nu te verdwijnen', aldus Luuk Waterman, die namens de Vereniging Oud-Utrecht zitting heeft in het bestuur. 'Ook het geplande symposium om het 25-jarig bestaan luister bij te zetten, hebben we voorlopig uitgesteld. Realiseren van onze plannen om de activiteiten uit te breiden naar andere gemeenten in de provincie lijkt helemaal ver weg.'

Om verschillende, dringende redenen zullen drie bestuursleden binnenkort aftreden en daarmee verdwijnt de ruggengraat van de stichting. Het bestuur heeft vooralsnog niet overwogen te fuseren met of op te gaan in een andere historische organisatie. Waterman: 'We vinden geveltekens belangrijk genoeg om een eigen stichting in stand te houden. Onze Amsterdamse zusterorganisatie laat zien dat het een heel actief en bloeiend bestaan mogelijk is. Wat we dringend nodig hebben, zijn nieuwe bestuursleden. Die moeten uiteraard interesse in het onderwerp hebben en als er een bij is die vrijwilligers kan coachen bij de inventarisatie is dat helemaal mooi'.

Wie interesse heeft in een bestuurslidmaatschap van de stichting kan contact opnemen met Suzanne Weide, Teugelhof 9, 3511 VR Utrecht, (030) 232 17 97, e-mail: suzawei@worldonline.nl

Maliebaan 55: de architect, het concept en de opdrachtgeefster

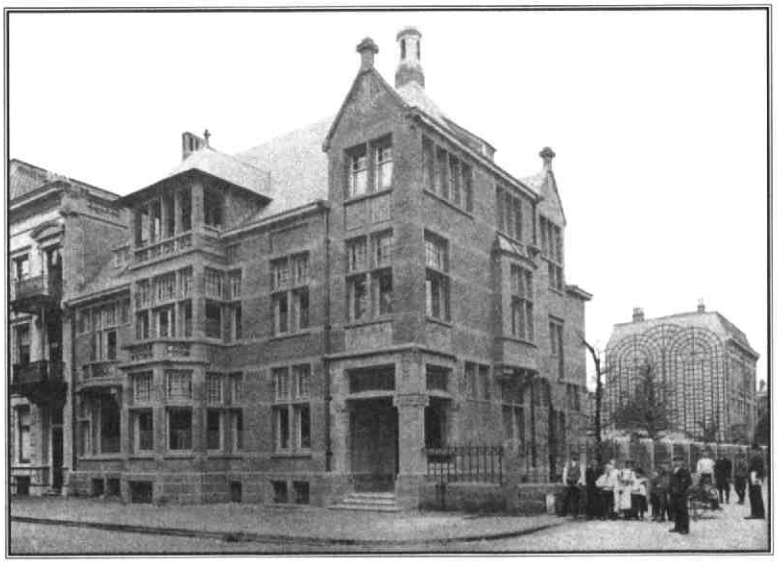

Voor- en zijgevel Maliebaan 55 ten tijde van de oplevering

Een van de opmerkelijkste panden aan de Utrechtse Maliebaan is de villa op de hoek van de Burgemeester Reigerstraat. Architect Eduard Cuypers ontwierp niet alleen het pand, maar ook alle meubels en de tuin. Door een uitvoerig geïllustreerde beschrijving in zijn eigen tijdschrift probeerden hij en de fabrikant van de meubels nieuwe klanten te winnen.

NETTIE STOPPELENBURG

Onder het grote publiek is de naam van de architect Eduard Cuypers niet zo bekend. De naam Cuypers zal ongetwijfeld P.J.H. Cuypers in gedachten brengen, de bouwer van vele neo-gotische kerken, van kasteel De Haar en van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam. Jawel, ze waren familie: Eduard was een neef van de grote Cuypers en heeft ook enige jaren in het atelier van zijn beroemde oom gewerkt.

Al op 21-jarige leeftijd, in 1881, begon Eduard Cuypers voor zichzelf. Zijn allereerste opdracht betrof de bouw van een fabriek. Vervolgens ontwierp hij enkele woonhuizen in Amsterdam, aan de Weesperzijde, de Sarphatistraat en de Nicolaas Witsenkade. De eerste grote opdracht was in 1896 het ontwerp voor het station van de Staatsspoorwegen in 's-Hertogenbosch. Andere voorbeelden van zijn werk zijn het Rode Kruisziekenhuis te 's-Gravenhage (1916), het Sint Canisiusziekenhuis te Nijmegen (1913, 1920, 1926), het Kennemer Lyceum te Bloemendaal (1923) en bankgebouwen zoals het bijkantoor van de Amsterdamsche Bank aan de Sarphatistraat (1911) en het kantoor van Lippmann Rosenthal's Bank (1906), beide in Amsterdam. In Utrecht verbouwde hij in 1906 de kapel aan de Nieuwegracht, nummer 14 (het huidige Ottone). Maar de woonhuisontwerpen bleven een belangrijk deel van zijn oeuvre vormen, vooral omdat Cuypers hierin veel van zijn ideeën en theorieën kwijt kon.

Ultieme eenheid

Cuypers bracht de theorie achter zijn ontwerpen naar buiten in zijn tijdschrift *Het Huis Oud en Nieuw*, dat voor het eerst verscheen in 1903. Het tijdschrift was ongetwijfeld niet alleen een medium om zijn theorieën te verspreiden, maar ook om klanten te winnen. In de latere jaargangen werden regelmatig foto's gepubliceerd van uitgevoerde ontwerpen. Hoewel Cuypers maar eenmaal een opdracht voor een woonhuis in Utrecht heeft uitgevoerd, wil het geval dat juist van die Utrechtse opdracht genoeg documentatie bewaard is gebleven om de theorieën van de architect duidelijk te illustreren.

In de visie van Cuypers is het van het grootste belang dat zowel het ontwerp van het huis als de inrichting door één persoon worden uitgevoerd. Het is een reden voor hem om het huren van een huis af te keuren. In zo'n geval wordt namelijk gekozen voor meubels die ook op andere plaatsen tot hun recht moeten komen en de ultieme eenheid tussen huis en inrichting ontbreekt. Eenheid is Cuypers' ideaal. Daarmee sloot Cuypers zich aan bij het ideeëngoed van William Morris die met *The Firm* zijn klanten de mogelijkheid bood om huis en inrichting in één stijl te laten uitvoeren. Het bezwaar dat de persoonlijke smaak van de bewoner niet tot uiting kan komen als de architect alles bepaalt, wuifde Cuypers weg. Een architect die zijn taak goed begrijpt, zal rekening houden met de wensen van zijn opdrachtgever. En als de meubels speciaal voor de opdrachtgever worden ontworpen, heeft die toch meer kans een meubilering te krijgen die aan

zijn verlangens voldoet dan wanneer hij of zij in een meubelzaak een keus moet maken.
Elk meubelstuk moet volgens Cuypers doelmatig zijn. Een rustbank moet zo lang zijn dat je je er op uit kunt strekken, een fauteuil mag niet onverplaatsbaar zwaar zijn, een stoel mag geen scherpe versieringen op de bovenranden hebben. Cuypers keurde, in navolging van Morris, ook het gedachteloos kopiëren van antieke meubelstukken af, omdat een meubel binnen de zeden en gewoonten van de tijd moet passen. Hij citeerde in dit verband een uitspraak van Morris: 'Zelfs de oorspronkelijkste kunstenaar is niet in staat een meubelvorm te tekenen, die iets anders zou zijn dan een ontwikkeling of ontaarding van eeuwenoude motieven'. Ook in zijn afkeuring van schijn-luxe en gekunsteldheid sloot Cuypers zich bij Morris aan. De illustraties bij zijn artikelen in jaargang 1903 van *Het Huis* tonen lichte meubelen, sierlijk maar zonder overdaad. Zowel op de meubels als in het verdere interieur is veel gebruik gemaakt van gestileerde bloem- en bladmotieven en ook daarin kunnen we de invloed van Morris zien.
Eduard Cuypers zorgde ervoor dat de meubels en decoratieve objecten die hij ontwierp ook daadwerkelijk werden uitgevoerd. In 1904 richtte hij het *Atelier voor Decoratieve Kunst Het Huis* op in de trant van William Morris en zijn navolgers, zoals de *Darmstädter Künstlerkolonie* en de *Wiener Werkstätte*. In het atelier waren een koperslagerij, een gieterij, een vlechterij, een schilderswerkplaats, een beeldhouwerswerkplaats en een atelier voor kunstnaaldwerk opgenomen. Er was ook een bescheiden meubelmakerij, maar de meeste meubelontwerpen werden door fabrieken uitgevoerd. Cuypers stelde zich in dit opzicht vrij pragmatisch op, zolang de afwerking en soliditeit van zijn ontwerpen maar niet in het geding was. In 1905 ging hij in een naamloze vennootschap een samenwerking aan met de meubelfabriek C.H. Eckhart te Rotterdam.

'Steedsch buitenhuis'

In 1905 wijdde Cuypers een artikel aan 'Het moderne landhuis'. Een villa of een zomerhuis op het platteland dient in zijn visie geleidelijk over te gaan in de buitenomgeving. Balkons, serres, waranda's, erkers en glazen deuren zijn de architectonische middelen om dat te bereiken en om binnenshuis te genieten van 'het buiten'. Een tuin is bij zo'n ontwerp natuurlijk onontbeerlijk. Cuypers greep hiermee terug op het concept dat door de *Arts & Crafts* beweging was ontwikkeld: de natuurlijke overgang van het huis via grote terrasdeuren naar de tuin. Bij de indeling van de plattegrond moet rekening gehouden worden met de windstreken. Als voorbeeld noemde Cuypers zijn ontwerp voor een villa in Aerdenhout, waar het terras van de woonkamer op het zuidoosten ligt om zo min mogelijk last te hebben van regeninslag. De keuken ligt op het noorden om de zon te mijden. Het huis dient zich ook aan te passen bij zijn omgeving. Een rieten dak of een levendig rood pannendak juicht hij toe, een leien dak zou te stedelijk van karakter zijn. De grote ramen, een absolute noodzaak naar zijn mening, kunnen een landelijk aanzien krijgen door een roedeindeling. Bij villa's in de buitenwijken van de steden, de 'steedsche buitenhuizen', hoeft dat landelijke karakter minder sterk doorgevoerd te worden.
Zo'n 'steedsch buitenhuis' bouwde Cuypers aan de Maliebaan in Utrecht, in opdracht van mevrouw Van Boekhoven-Leydenroth. Adriana Johanna Leydenroth (geboren 12 november 1840 te 's-Gravenhage, overleden 17 oktober 1917 te Utrecht) was de tweede echtgenote van de drukker Jacobus van Boekhoven. In de eerste jaren van haar huwelijk woonde zij in het pand Begijnhof 5, waar haar man in 1844 zijn bedrijf was begonnen. Nadat Van Boekhoven in 1897 was overleden, verhuisde zij naar Van Wijckskade (later Van Asch van Wijckskade) 19. Zij zou daar slechts enkele jaren wonen. In 1900 was, na het overlijden van Pauline Madeleine Duim, de weduwe J.A.A. Kam, het huis Maliebaan 55 leeggekomen. Het pand, op de hoek van de Maliebaan en de Baanstraat, werd aangekocht

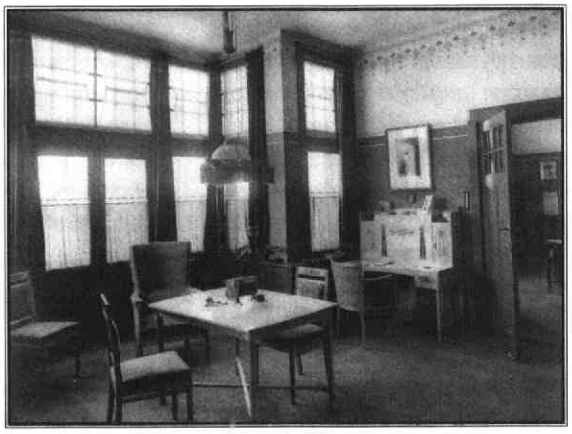

Van boven naar beneden: eetkamer, badkamer, woonkamer 1e verdieping (met gewijzigd meubilair). Foto's: Het Utrechts Archief

door mevrouw Van Boekhoven en gesloopt. Hoe mevrouw Van Boekhoven in contact kwam met Eduard Cuypers is onbekend, maar mogelijk behoorde zij tot de lezers van *Het Huis*. In ieder geval kreeg Eduard Cuypers de opdracht voor het ontwerp van een villa op deze plaats.

De Maliebaan was in de tweede helft van de 19e eeuw van een landelijke laan met koepels, buitenhuizen en kwekerijen veranderd in lommerrijke villalaan. Rond 1900 woonden hier burgemeester dr. B. Reiger, sigarenfabrikant G. Ribbius Peletier, rijks- en gemeentearchivaris mr. S. Muller Fzn., beeldhouwer F.W. Mengelberg, de douairière O.M. Strick van Linschoten, de baronesses Taets van Amerongen, jonkheer de Geer van Oudegein, uitgever A.W. Bruna en hoogleraar dr. K. Heilbronner. Aan de oostzijde van de Maliebaan werd in deze tijd nog heel wat bijgebouwd en verbouwd. Tekenend voor de uitbreidingen in deze wijk is de vernummering van de panden: het huidige pand Maliebaan 55 was in 1900 nog nummer 27 maar in 1907 al nummer 55.

Villa aan het Museumplein

Voor zover bekend, zijn er geen bestek en definitieve bouwtekeningen voor Maliebaan 55 bewaard gebleven. Bij Het Utrechts Archief bevinden zich niet uitgevoerde ontwerpen uit 1903 waarin de basisvorm van het huis al zeer herkenbaar aanwezig is. In het archief van Eduard Cuypers, dat zich bij het Nederlands Architectuur Instituut in Rotterdam bevindt, zijn wel het bestek en een ingekleurde tekening van een vergelijkbare villa aan het Museumplein in Amsterdam bewaard. Het ontwerp voor deze villa werd in 1904 gemaakt voor de heer Alberg, in hetzelfde jaar dus dat Cuypers werkte aan de villa voor mevrouw Van Boekhoven. Net als Maliebaan 55 laat de villa aan het Museumplein een speelse indeling van gevelpartijen en dakvlakken zien met een serre, balkons en loggia's. Het grote oppervlak van de ramen is optisch verkleind door het gebruik van roedes. In beide gevallen is voor het basement en voor de drempels en lateien (bovendrempels) natuursteen gebruikt. Voor de Amsterdamse villa noemt Cuypers Muschel-kalksteen voor het basement en zandsteen voor de drempels en lateien, voor de villa aan de Maliebaan respectievelijk lavasteen en Medarder-zandsteen.

Diverse aantekeningen in het bestek van de villa aan het Museumplein zijn zonder meer ook voor de Utrechtse villa toepasbaar. Zo werden voor het dak 'Belgische leien in een mooie paarsche toon' gebruikt. De specie diende gemengd te worden met wat kleurstof. Verder wordt het souterrain omschreven: hier zijn de keuken, de provisie, de 'service', de knechtskamer, de wijnkelder, een bergplaats en een closet. Het aanrecht in de keuken is voorzien van een marmeren blad, voor het aanrecht in de provisie staat niets vermeld. Of de keuken aan de noordzijde van het huis ligt, is door het ontbreken van plattegronden van het souterrain onduidelijk. Op diverse plaatsen in het Amsterdamse bestek wordt gesproken over ingebouwde kasten: in de eetkamer, in de woonkamer en in een slaapkamer. Verder wordt de basis voor de tuin aangelegd. Er is een omheining met een ijzeren hek voorzien en er moeten priëlen worden gebouwd. De totale kosten voor de bouw van het huis bedragen ƒ66.680,80. Voor de basale tuinaanleg wordt nog eens ƒ8.000,- extra berekend. Een interessant item in het be-

Details entree
Foto's: N. Stoppelenburg

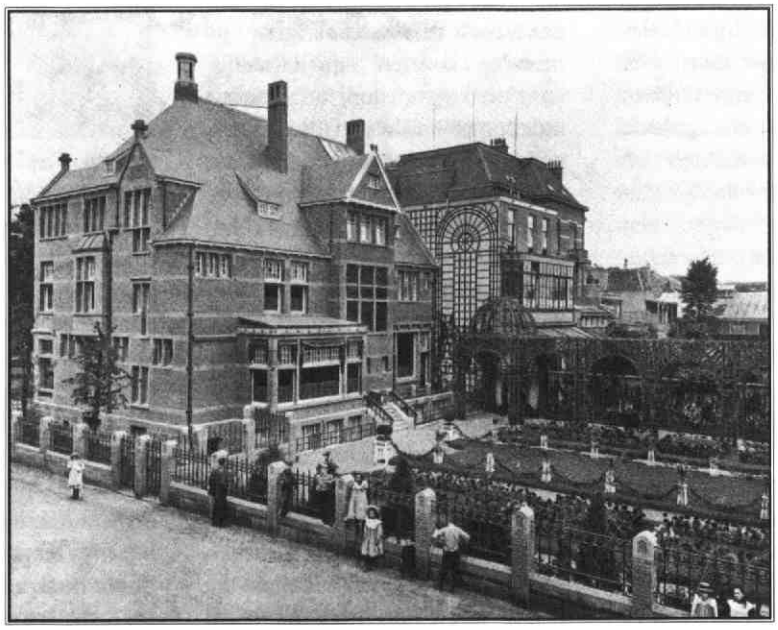

Achtergevel met tuin
Foto: Het Utrechts Archief

stek is de premie: voor iedere dag dat het huis na de afgesproken datum nog niet is opgeleverd zal ƒ25,- van de begroting afgaan; voor iedere dag eerder zal de besteder ƒ25,- premie betalen.

Kleurrijk interieur

In de zomer van 1905 diende Cuypers nog een bouwaanvraag in voor de aanleg van de riolering voor het huis van mevrouw Van Boekhoven. Op 7 september 1905 werd mevrouw Van Boekhoven-Leydenroth ingeschreven als bewoonster van Maliebaan 55. Het personeel bestond uit twee dienstbodes en een juffrouw van gezelschap, Suzanna Zoutendijk. Voor juffrouw Zoutendijk en haar opvolgsters is op de eerste verdieping een appartement beschikbaar: een eigen zitkamer en een slaapkamer. De zitkamer komt uit op de extra woonkamer op deze verdieping, die grenst aan de slaapkamer van mevrouw Van Boekhoven. Mevrouw, die in 1905 65 jaar zou worden, heeft kennelijk ingecalculeerd dat ze gezien haar leeftijd ook wel eens een rustige dag boven zou willen doorbrengen. Hier staat ook een bureau, zodat aangenomen mag worden dat ze zich hier kon wijden aan privé-zaken als correspondentie en boekhouding. Haar eigen vertrekken zijn ruim van opzet. Behalve de slaapkamer is er een toiletkamer met kledingkasten, een badkamer en een aangrenzend watercloset. Met een ruime logeerkamer is het oppervlak van de verdieping tenslotte compleet ingevuld.

In september 1905 is de fotoserie gemaakt die Cuypers in de derde en vierde jaargang van *Het Huis Oud en Nieuw* publiceerde. Uit zijn toelichting wordt duidelijk dat het interieur en de inrichting van Maliebaan 55 geheel van de hand van de architect zijn. Eerder in dat jaar heeft hij ook de ontwerptekeningen voor de schilderijenzaal en de schoorsteenwand in het boudoir op de begane grond van het huis gepubliceerd. De beschrijvingen bij de foto's geven de nodige uitleg. In de woonkamer staan meubels van mahoniehout met een bekleding van groen-gele tapisserie. De meubelen in de eetkamer zijn uitgevoerd in eiken met een groene moquette bekleding. De lambrisering in deze kamer is eveneens groen geschilderd, de gepleisterde wand daarboven deels rood en wit met een fries langs het plafond. Op de vloer ligt vloerbedekking, een 'vast Deventer tapijt' met rode ornamenten op een gele ondergrond.

Uit de foto's en de beschrijvingen blijkt dat de inrichting van de villa bijzonder kleurrijk was. Hal en trappenhuis waren in rood betimmerd en de wanden daarboven waren groen geschilderd, met gesjabloneerde versieringen. De badkamer van mevrouw Van Boekhoven is wit geschilderd met gele tegels langs de wand, rode tegels op de vloer en een groen marmeren blad op de wastafel. Dit gebruik van uitgesproken kleuren doet denken aan de ontwerpen van de kunstenaars rond William Morris zoals de 'Green dining room' in South Kensington Museum. Maar Cuypers kopieert niet: hij past de concepten van Morris in een geheel eigen stijl toe.

Uit de foto's blijkt ook dat de inrichting van de woonkamer op de verdieping is gewijzigd. Zo zijn een tafel en stoelen met veel spijlen vervangen door een lichtere tafel en met geruite bekleding uitgevoerde stoelen. Ook het oorspronkelijke bureau is vervangen door een damesschrijfbureau. De enige conclusie kan zijn dat mevrouw Van Boekhoven niet tevreden was met de eerste meubilering en dat Cuypers, getrouw aan zijn filosofie dat de ontwerper rekening moet houden met de verlangens van de opdrachtgever, de meubels heeft vervangen.

De meubels in het huis Maliebaan 55 zijn zonder twijfel door de meubelfabriek C.H. Eckhart vervaardigd. In advertenties voor de fabriek, opgenomen in *Het Huis Oud en Nieuw*, worden interieurfoto's van dit pand gebruikt, met onder andere een foto van de woonkamer op de bovenverdieping. Rond 1900 was het nog vrij normaal om meubels op bestelling te laten maken. De klant kon dan kiezen uit verschillende modellen stoel- en tafelpoten, afmetingen van tafelbladen en kasten aangeven en natuurlijk de houtsoort bepalen. Daarnaast werden in de meubelfabrieken ook meubels naar vaste modellen gemaakt, die vervolgens in de meubelmagazijnen te koop werden aangeboden. In 1905 was in Utrecht het bedrijf van F. de Kievit op deze manier werkzaam. De meubelfabriek was gevestigd aan de Van Wijckskade, het bijbehorende meubelmagazijn aan de Muntstraat. Er waren ook meubelzaken die niet gebonden waren aan een bepaalde fabriek. Het meubelmagazijn Hoogenstraaten en Voorn, gevestigd aan de Oudegracht bij de Bezembrug, verzorgde ook behangen en stofferen, maar had geen eigen meubelfabriek. Dat was wel een tamelijk nieuwe ontwikkeling: in het adresboek staan alle meubelbedrijven onder de categorie 'meubelmakers'.

Geurige rozengang

Net als bij de villa aan het Amsterdamse Museumpark werd ook bij de villa aan de Maliebaan een tuin aangelegd waarin de hand van de architect te herkennen is. De tuin ligt op het zuiden

Advertentie uit Het Huis Oud en Nieuw 1906
Foto: het Utrechts Archief

en de belangrijkste zichtas is gepland vanuit de serre aan de eetkamer. Een prieel en een gemetselde basis voor het ijzeren hek, zoals in Amsterdam, zijn ook in Utrecht aangelegd. Langs de buurtuin is een 'laube', een pergola-achtige constructie met aan weerszijden een koepel gebouwd. Het open latwerk doet op de foto's uit 1905 nog vrij kaal aan, maar hier heeft Cuypers ongetwijfeld Morris' uitspraak 'in the garden were trellises covered over with roses' geprojecteerd. Mevrouw Van Boekhoven zal enkele jaren later hebben genoten van een kleurige en geurige rozengang. De indeling van de tuin is vrij formeel: er zijn drie lange vakken. Het middelste vak is ingevuld als gazon, voorzien van een sierhek en een zonnewijzer. De vakken aan weerszijden hebben bloemperken beplant met rozenstruiken. Het middelste vak wordt afgesloten met een prieel dat tegen de zijgevel van een huis aan de Baanstraat staat. Cuypers diende voor deze 'tuinhut' in juni 1905 een bouwaanvraag in.

Cuypers sloot zich in dit tamelijk symmetrische ontwerp aan bij heersende ideeën, die vanuit Engeland in Nederland zijn overgenomen. Kunstenaars, architecten en landschapsarchitecten als William Morris, John Sedding, Sir Reginald Blomfields en Theodore Mawson propageerden een regelmatige tuinaanleg, gebaseerd op de Engelse renaissancetuin. Het idee dat het huis een geheel moet vormen met de tuin was in Nederland in 1899 voor het eerst verkondigd. Het tuinontwerp bij Maliebaan 55 is consistent met de ideeën die Cuypers op basis van deze invloeden ontwikkelde: geen tuin die overgaat in de natuur maar een tuin die past bij een 'steedsch buitenhuis'.

Cuypers bouwde aan de Maliebaan te Utrecht een villa voor een alleenstaande dame van stand. Hij paste zijn ontwerp aan de opdrachtgeefster aan. Het huis is bedoeld voor een teruggetrokken maar uiterst gerieflijk leven. Het huis van de heer Alberg aan het Museumplein in Amsterdam is meer gericht op een gezin dat regelmatig gasten ontvangt. Het heeft dubbele deuren die van de hal naar de woonkamer leiden, een lange tafel in de eetkamer, een wijnkelder in het souterrain en vanzelfsprekend kinderkamers. Mevrouw Van Boekhoven heeft twaalf jaar lang van haar huis kunnen genieten. In 1917 overleed ze. Tegenwoordig wordt het pand gebruikt als kantoorgebouw en van de inrichting is niets meer terug te vinden. De tuin achter het huis is verdwenen door de bouw van een winkelpand, de tuin naast het huis en het hek zijn opgeofferd aan de verbreding van de Baanstraat tot Burgemeester Reigerstraat.

Javasche Bank

In het architectenbureau van Eduard Cuypers werkten diverse jonge architecten die later naam zouden maken in de Amsterdamse School, zoals Michel de Klerk (1884 - 1923), Pieter Lodewijk Kramer (1881 - 1961) en Johan Melchior van der Mey (1787 - 1949). Gezamenlijk ontwierpen deze drie architecten het Scheepvaarthuis aan de Prins Hendrikkade in Amsterdam. Kramer ontwierp ook het gebouw van de Bijenkorf in Den Haag.

Eduard Cuypers ondernam in 1909 een studiereis naar Java en Bali en vestigde vervolgens ook in Nederlands-Indië een architectenbureau. Naar zijn ontwerpen werden onder andere de gebouwen van de Javasche Bank in Batavia, Medan, Semarang en Soerabaja gebouwd. In Soerabaja werd in 1926 ook een woonhuis naar zijn ontwerp gebouwd. In 1910 werkte hij aan zijn grootste opdracht op het gebied van buitenhuizen in Nederland: het landhuis De Hoge Vuursche in Baarn. In de jaren die volgden werd zijn roem overschaduwd door jongere architecten, maar er kwamen nog steeds grote opdrachten. In 1927 overleed Eduard Cuypers, 67 jaar oud.

Nettie Stoppelenburg is medewerker public relations en educatie bij het Utrechts Archief.

Bronnen

Archief E. Cuypers in Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam (code CUYZ)

Het Utrechts Archief: bevolkingsregisters, burgerlijke stand, adresboeken, bouwtekeningen

G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1890 - 1940* ('s-Gravenhage 1978).

G.W. van Heukelom, 'Ter herdenking van Eduard Cuypers', in: *De Ingenieur* (1927) p.646 - 647.

Het Huis en Het Huis Oud en Nieuw, jaargangen bevinden zich gedeeltelijk in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht en gedeeltelijk in het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam.

www.dutcharchitecture.com

Agenda

Ledenvergadering

De najaarsledenvergadering vindt plaats op *donderdag 14 november* 19.30u in het door Berlage ontworpen pand op de hoek van de Wittevrouwensingel en Nachtegaalstraat (ingang Nachtegaalstraat). Na afloop zal Bettina van Santen, specialist jongere bouwkunst bij het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht, een inleiding houden over de bescherming van jonge monumentenen. Zie de losse bijlage in dit nummer voor de agenda en de stukken van de vergadering.

Presentatie jaarboek

Het jaarboek 2002 van Oud-Utrecht wordt op *vrijdagmiddag 15 november* gepresenteerd in het Centraal Museum. In het volgende nummer vindt u nadere gegevens over het tijdstip en het programma.

Historisch café

Op *vrijdag 11 oktober* spreekt Toine Maas van Uitgeverij Matrijs over het uitgeven van historische boeken. Een maand later, op *vrijdag 8 november*, is Chris van Deventer te gast die vertelt over de Sint Maartensviering in Utrecht.
Plaats: 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht, 17.00u (gratis entree).

Expositie stadspompen

Loop naar de pomp is de titel van een tentoonstelling over stadspompen in Utrecht in het Waterleidingmuseum.

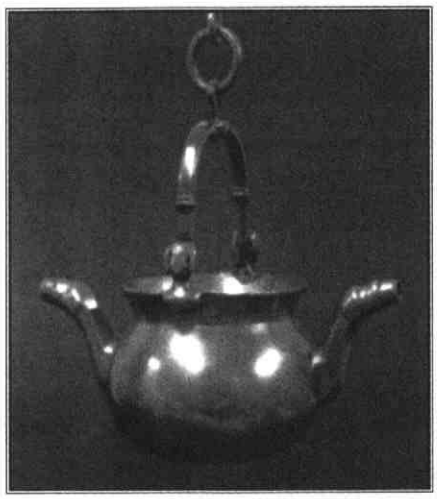

Op de expositie is ook een nieuwe aanwinst van het museum te zien: een 15e eeuwse lavabo, een pot met aan weerszijden een tuit die onder andere gebruikt werd om (drink)water te bewaren (zie afbeelding).
De tentoonstelling is te zien tot en met 16 november. Adres: Lauwerhof 29. Openingstijden: di t/m vr en zo van 13.30u - 17.00u, za van 11.00u - 16.00u. Meer informatie: www.waterleidingmuseum.nl

Rondleiding tentoonstelling Martens van Sevenum

Op zondag 27 oktober zal Renger de Bruin, conservator bij het Centraal Museum en hoogleraar Utrecht Studies, voor leden van de vereniging en introducés een rondleiding verzorgen door de tentoonstelling over de familie Martens van Sevenum, een bekend Utrechtse geslacht van o.a. bestuurders en rechtskundigen. Aanvang: 14.00u, verzamelen bij de hoofdingang, Agnietenstraat. Kosten: de normale entreeprijs van het museum. Bij grote belangstelling volgt een uur later een tweede rondleiding.

Wandelingen

Onder leiding van cultuurhistorica Llewellyn Bogaers vinden in het najaar de volgende wandelingen plaats: Jugendstil in Utrecht (*13 oktober*, 14.15u - 16.00u), beeldende kunst (*3 november*, 14.15u - 16.00u). Deze wandelingen kosten €14,- (U-pas €11,-), opgeven: (030) 271 57 05.
Verder zijn er rondleidingen door de Buurkerk (*5 oktober, 2 november en 14 december* van 10.45u - 11.45u, kosten zijn €8,-, opgeven: (030) 231 27 89 en door het Duitse Huis (nu Grand Hotel Karel V), inlichtingen: (030) 233 75 55 of www.utrechtmuseumkwartier.nl

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr. 5, oktober 2002 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199 - 201, 3572 KW Utrecht, tel: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00.
*Het **internetadres** van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl*

*U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:*
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders €20,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / instellingen zonder winstoogmerk €25,- / instellingen met winstoogmerk €50,-.
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, J. Torenbeek, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nr. 7/2002: 25 oktober
verschijningsdatum nr. 6 (themanummer): 1 november

*Uw **bijdragen** kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy (in Word of WordPerfect). Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.*

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen Muus & IJzerman

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUD

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Vondellaan 4
3521 GD Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-281 96 15
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

75e jaargang

6

2002

Thema: rampen en catastrofes

Utrecht geteisterd door watersnood, treinongevallen, gasontploffing, brand, storm en epidemie

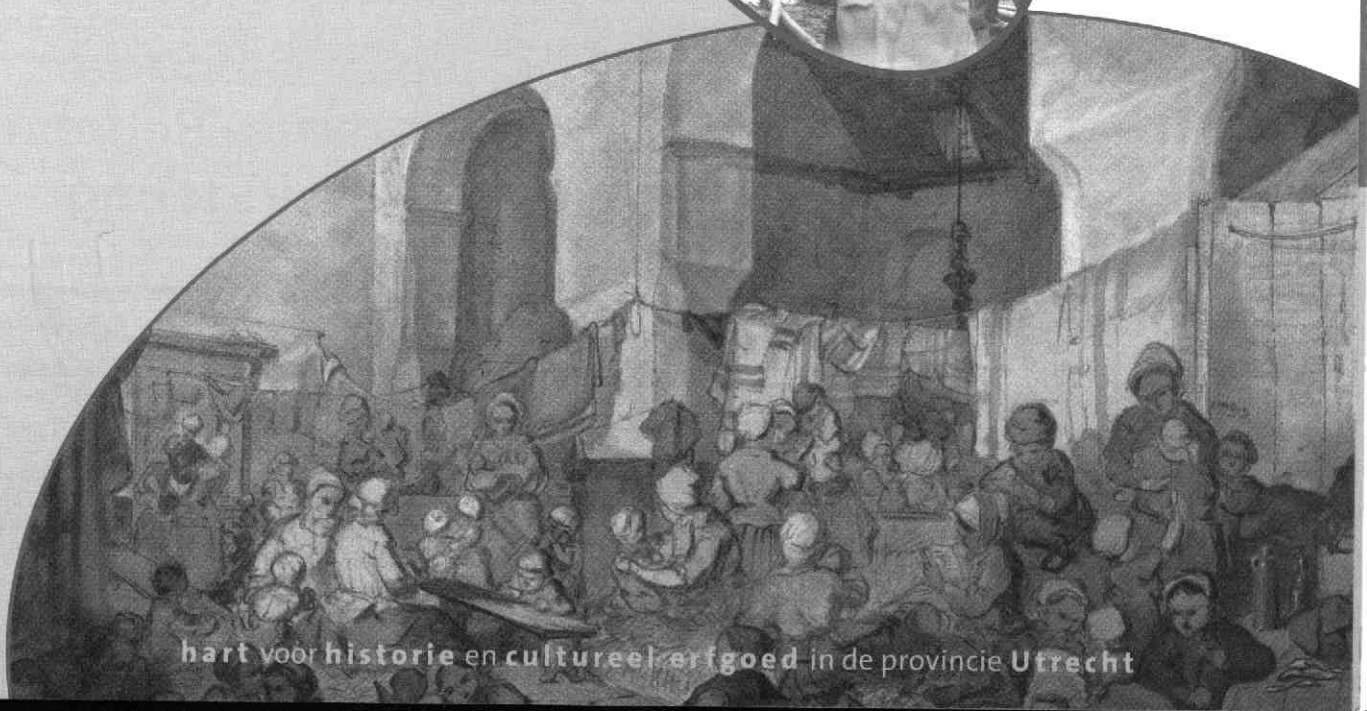

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-108 : TJ oct 1903 AB-IC

Rampen en catastrofes

Ze komen bijna altijd onverwacht. Ze laten meestal een spoor van vernieling na. Zijn ze ver af in tijd en plaats, dan raken ze snel in vergetelheid. Ze beitelen zich echter vast in de herinnering van wie slachtoffer of getuige was.
Rampen en catastrofes vertonen zich in vele gedaanten. Explosies en botsingen zijn kwesties van seconden waarin de wereld een ander aanzien krijgt. Branden duren uren en trekken toeschouwers die de spectaculaire beelden niet willen missen. Stormen treffen grote gebieden en wie rondvliegende dakpannen probeert te ontwijken heeft nog geen idee of er elders schade is, laat staan wat de omvang zal zijn. Overstromingen voltrekken zich veelal in drie fasen. Na de woeste of geleidelijke doorbraak van het water, die mensen, dieren en huisraad meesleurt valt de stilte. Landschap, dorpen en steden veranderen in watervlakten van een vaak poëtische schoonheid. Pas als het water zich heeft teruggetrokken, de derde fase, wordt de ware omvang van de ramp duidelijk. En dan zijn er nog de sluipende catastrofes, zoals epidemieën die hun slachtoffers één voor één maken, gedurende weken, maanden en soms jaren.
Stad en provincie Utrecht zijn ook vele malen getroffen door grote en kleine rampen en catastrofes. Enkele daarvan -met opzet niet de bekendste- worden beschreven in dit themanummer.

De redactie

> Inhoud

Gert A. van Beek	144	Veenendalers op de vlucht na doorbraak Grebbedijk
P.D. 't Hart	147	'Kerels als boomen in één dag weggemaaid' De Spaanse griep 1918-1920
R.T. Jongerius	152	Noodlottige vergissingen Spoorwegongevallen in en rond Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog
Bettina van Santen	158	De verschrikkelijke storm van 1911
R.P.M. Rhoen	160	Twee klappen, een fluittoon en steekvlammen De ontploffing van een hogedruktank voor stadsgas in Zeist in 1962
Bettina van Santen	164	De brand van restaurant Azië

Colofon
Oud-Utrecht, tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr. 6, oktober 2002 / ISSN 1380-7137
Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht, tel.: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl

U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders €20,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / instellingen zonder winstoogmerk €25,- / instellingen met winstoogmerk €50,-.
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.
Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 1/2003: 28 december
nummer 7/2002 verschijnt 2 december
Uw bijdragen kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 31/2 inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl
Maximale omvang: 3.000 woorden incl. noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Veenendalers op de vlucht na doorbraak Grebbedijk

Toen in 1855 de Neder-Rijn buiten haar oevers trad veranderde Veenendaal in een binnenzee. Dertien bewoners verdronken en velen van de godvruchtige bewoners werden opgevangen in, hoe kan het anders een Godshuis: de Utrechtse Geertekerk. 'Het zijn de goedertierenheden des heeren, dat wij niet vernield zijn.'

GERT A. VAN BEEK

Op 5 maart 1855 werden onder andere Veenendaal en De Klomp zwaar getroffen door een watersnoodramp. Oorzaak van deze catastrofe was een winter met veel sneeuw en ijs gevolgd door plotse dooi. De winter van 1854-1855 blijkt zowel in Duitsland als in Nederland een echt ouderwetse winter te zijn geweest. De KNMI-gegevens van beide jaren vermelden 90, respectievelijk 94 vorstdagen, 18 en 33 ijsdagen en 7 respectievelijk 24 zeer koude dagen. Na weken zacht kwakkelweer werden zelfs temperaturen gemeten tot 20 graden onder nul. Vrij plotseling viel eind februari in Duitsland de dooi in en ontstond er voor de Rijn een kritieke situatie. Door de aanvoer van veel smeltwater vanuit de bergen in Zwitserland en krakend ijsmassa's trad de rivier buiten haar oevers en braken de dijken. Zo kreeg de plaats Bingen aan de voet van de Hunsrück het zwaar te verduren.

Gezicht op de overstroming bij Veenendaal, 24 maart 1855. Staalgravure door N. Sörensen, naar een tekening door L. Ed. Taurel Illustratie: Het Utrechts Archief

'Vlucht! Het water komt!'

Ook de Grebbedijk tussen de steden Wageningen en Rhenen liep groot gevaar, vrijwel onmiddellijk kwam er dijkbewaking. Helaas kon men het tij niet keren, en de Wageningse/Grebbedijk brak op maandag 5 maart rond de klok van 15.30 uur door bij Landgoed 'De Doove' in de Plassenwaard (Blauwe Kamer, Veerweg, Plassenwaard). Er werd een gat geslagen van 100 tot 150 meter breed waar ijs en water met geweld naar binnen spoelden. De boerenhofsteden 'Het Verdriet' en 'Groote Doove' werden terstond met de grond gelijk gemaakt. In de Nude te Wageningen braken de bomen als lucifershoutjes af, en vanaf de Seinpost op de Bergrand klonken kanonschoten.

Een renbode hoog gezeten op zijn paard vertrok met spoed naar het wolkammersdorp Stichts (300 inwoners) en Gelders (1.700 inwoners) Veenendaal en De Klomp, met achter hem het aanstormende rivierwater van de Neder-Rijn. Aangekomen bij de grens van het dorp gelegen in de provincies Utrecht en Gelderland (de laatst twee genoemde plaatsen vielen onder de gemeente Ede) schreeuwde hij de bevolking toe: 'Vlucht, vlucht, het water komt!'

Terwijl de noodklok van de grijze - nu witte - Oude Kerk begon te luiden, en het gebulder van het water in de verte al te horen was, baande God zelf door de woeste baren en brede stromen voor de vluchtelingen een pad. De eersten van hen stroomden het kerkgebouw en de Stichtse Molen (in 1860 door een orkaan verwoest) binnen. De consistoriekamer van de Oude Kerk werd ingericht als noodhospitaal, kinderen werden geboren, ouderen stierven. Rampzalig moet het er geweest zijn, als we bedenken dat de vluchtelingen 's nachts op de kerkbanken sliepen en nauwelijks voedsel hadden.

Verschillende mannen, vrouwen en kinderen zochten een veilig heenkomen naar de buurgemeenten Bennekom, Ede Barneveld, Elst en Amerongen. De laatste twee stelden tabaksschuren beschikbaar. Deze vluchtelingen sliepen 's nachts in de holen van de bossen op Prattenburg, Dikwijls hoorde je hen zuchten: 'Hier scheen ons 't water t' overstroomen.' Dertien Veenendalers konden zich niet bijtijds in veiligheid brengen en stierven de verdrinkingsdood. Het overstroomde gebied strekte zich uit over vier provincies: Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland.

Op de morgen van 6 maart leek Veenendaal herschapen in een binnenzee. Het *Post & Telegrafie Jaarverslag* van 1855 vermeldt dat door de overstroming in maart en de stuk geslagen dijk van de Rhijnspoorweg nabij Veenendaal de telegraaflijn werd beschadigd. Door enkele ellen noodlijnen aan te leggen kon de verbinding weer hersteld worden.

't Geweld onttogen

Vrijwel onmiddellijk na de ramp vertrok koning Willem III vanaf Paleis Het Loo in Apeldoorn naar de Wageningschen (of Grebbe)dijk. Op woensdag 7 maart overzag hij vanaf de Grebbe de vloed, vertrok naar het Veen, waar hij op zaterdag 10 maart opnieuw arriveerde. Komende vanaf station Veenendaal-De Klomp voer men hem per aak naar het marktplein. Burgemeester H. van de Poll en wethouder H.G. van der Poel vingen hem op.

Gezicht op de markt te Veenendaal met op de achtergrond de Ned. Herv. kerk Pentekening door Chr. Schut, 1984 Illustratie: Het Utrechts Archief

Gezamenlijk werd een bezoek gebracht aan het al reeds genoemde Godshuis, waar de toestand steeds verder verslechterde. Direct werd ook een commissie in het leven geroepen waarin onder andere predikant C.J. Kraft zitting nam. Omdat de Veenendalers geëvacueerd moesten worden naar de stad Utrecht, was ook daar een commissie benoemd bestaande uit onder andere Mr. J.G.J. Baron van Ittersum en A.G.J. Baron Taets van Amerongen. Deze twee moedigden de ruim 450 vaders, moeders met hun zuigelingen plus kinderen en ouden van dagen aan te vertrekken naar de warme Ned. Herv. Geertekerk (nu Remonstrants).

En zo vertrok op zondag 11 maart vanaf de Emminkhuizerberg (Zwarte Brug) een speciale trein met vluchtelingen, die daar met schuiten naar toe waren gevaren, naar de stad. Dertien inwoners konden niet meer mee. Zij waren verdronken in het ijskoude water. Na uitgestapt te zijn, vertrok de stoet lopende vanaf de Jeremiabrug naar het Geertekerkhof, aangegaapt door de Utrechters. Wie een (gratis) bewijs van toegang tot de Geertekerk had en deze afgaf bij binnenkomst mocht de Veense vluchtelingen bekijken en bewonderen. Giften aan de hulpbehoevenden was verboden, maar bij de kerkdeur was een bus geplaatst.

Op zondag 18 maart 1855 opende Ds. J.H. Bösken uit Utrecht de dienst in de Geertekerk door na het votum en groet psalm 66:6 ('Door 's Hoogsten arm 't geweld onttogen') te laten zingen. De tekst uit de bijbel die de predikant had gekozen, kwam uit de Klaagliederen van Jeremia, hoofdstuk 3:21-23: 'Dit zal ik mij ter harte nemen, daarom zal ik hopen. Het zijn de goedertierenheden des HEEREN, dat wij niet vernield zijn, dat Zijn barmhartigheden geen einde hebben. Zij zijn allen morgen nieuw. Uw trouw is groot.' Voor de zegenbede zong de gemeente nog het Gebed des Heeren: 10.

Veenendaal-De Klomp

In Veenendaal was de situatie inmiddels catastrofaal. Het water in de huizen stond 2,5 tot 3 meter hoog, terwijl het huisraad door de straten van het dorp ronddreef. Tot overmaat van ramp brak op vrijdag 9 maart bij station De Klomp ook de spoordijk van de Nederlandsche Rhijn-

Verpleging in de Utrechtse Geertekerk van de door de watersnood verdreven Veenendalers
Tekening in gekleurd krijt door W.C. van Dijk, 1855
Illustratie: Het Utrechts Archief

spoorweg Maatschappij. Niet alleen de telegrafie kwam stil te liggen, maar ook het treinverkeer en het postverkeer. Dus moest P&T voor een goed alternatief gaan zorgen, welk zij niet had. Door de ramp in de Gelderse Vallei was het lange tijd niet of bijna onmogelijk post te bezorgen. Slechts een enkele brief of pakje met daarop een 5 cent (donker tot lichtblauw), 10 cent (karmijn tot rood) of 15 cent (donker tot geeloranje) zegel met daarop koning Willem III bereikte de eindbestemming.

In april verlieten tal van Veenendalers de Utrechtse Geertekerk om naar hun huis terug te keren - als dat niet verslonden was door het water -, de verbroken spoorwegverbinding te herstellen of te gaan werken. Nadat de Oude Hervormde Kerk grondig was gereinigd, vond de eerste dienst er weer in plaats op zondag 18 maart. Ds. C.J. Kraft preekte uit psalm 124. Een landelijke collecte kwam opgang en bracht veel geld op. Deze werd nog zeer lang jaarlijks herdacht op 5 maart met een herdenkingsdienst in het bedehuis. De laatste vond plaats in 1955. Sprekers waren toen Ds. A. Wisgerhof (Nederlands. Hervormd), burgemeester A. Bakker, hoofdonderwijzer Dr. J.G. Thoomes en de Ds. J. Overduin (Gereformeerd.). De heer C.M. Bos sprak een declamatie over 'De Watervloed' uit. Aan de uitgang was de collecte bestemd voor de restauratie van de Geertekerk te Utrecht.

Gedenktekens

Deze zelfde dag onthulde Gerrit van Wijk, wiens familie op de rampdag vijf kinderen en een oude vader verloren, en Herman Jansen op de hoek Kerkewijk / Stationssingel in een plantsoen een monument. De tekst daarvan luidt:

WATERSNOOD
5 MAART
1855
Ontembaar brak het water
Door de dijken: Van huis
En hof en have moest men
Wijken. De Bovenkant van
Deze zuil wijst aan, hoe
Hoog hier toen het water
Heeft gestaan.

Naast dit monument bestaat ook nog een gedenksteen met de inscriptie:

Hoogte van de vloed op
Den 10 Maart 1855,
H. van Schoonhoven Iz.

In het Veenendaals Historisch Museum 'Het Kleine Veenloo' zijn enkele watersnoodschilderijen en prenten te bewonderen, en een zilveren inktpot met de inscriptie: 'Aan Mr. S. Baron van Heemstra, Commissaris des Konings in de Provincie Utrecht. Aangeboden door de Commissie voor de noodlijdenden door den watersnood te Veenendaal. Uit erkentelijkheid voor verleende hulp en bijstand gedurende den watersnood van 1855.'

In de provincie Utrecht of net daarbuiten (provincie Gelderland) zijn in verschillende plaatsen nog gedenkstenen te vinden met daarop watersnoodteksten (Amerongen, Renswoude, Leusden en Dreumel) of overblijfselen van de watervloed zoals het Spinnemeer in Ederveen en het water achter het station Veenendaal-De Klomp. Wielen vindt men in de uiterwaarden van Lienden/Wageningen. Ook in de Utrechtse Geertekerk moet nog een gedenkplaquette te vinden zijn.

140 jaar na deze watersnoodramp leek de geschiedenis zich te herhalen. Tijdens de hoogwaterperiode van 1995 dreigde de Grebbedijk op hetzelfde punt stond door te breken als op 5 maart 1855. Een uur lang heerste een lichte paniek in de Gelderse Vallei totdat bleek dat er een foutief bericht was doorgegeven aan de radionieuwsdienst.

Gert A. van Beek is amateur-historicus en actief lid van de Historische Vereniging 'Oud Veenendaal'

Bronnen

Huibers, J., *Toen het water kwam...* (Overberg 1955)
Jaarverslag 1855 P&T (Nederlands PTT Museum, Den Haag)
Scheur, Martin van, *Watersnoodramp 1855.* Scriptie. (z.p. 1998)
Valkenburg, Rik, *Toen de vloed over het land raasde* (Veenendaal 1995)

Kerels als boomen worden in één dag door de Griep weggemaaid'[1]

De Spaanse griep 1918-1920

Canadese boeren met mondmasker tegen de Spaanse griep, 1918
Foto: Nationaal Archief Canada

De Spaanse griep die wereldwijd miljoenen slachtoffers maakte ging ook aan Utrecht niet ongemerkt voorbij. Vele duizenden mensen werden ziek, van wie er enkele honderden aan de ziekte bezweken. Over oorzaak en bestrijding tastte men in het duister.

P.D. 't Hart

Mensen die het kunnen weten, waarschuwen dat de wereld elk ogenblik een ernstige aanslag kan verwachten door het influenzavirus 'misschien wel het meest onderschatte virus ter wereld'. 'De uitbraak van een nieuwe griepepidemie die wereldwijd toeslaat, is slechts een kwestie van tijd' schreef een van hen kort geleden.[2]
Ach, denken we hoopvol als we zo'n bericht lezen, het zal allemaal wel meevallen. Maar diezelfde deskundigen waarschuwen dat zo'n nieuwe aanval wel eens net zoveel doden kan eisen als de Spaanse griep die tussen 1918 en 1920 heerste, dat wil zeggen tussen de 20 en 40 miljoen.[3] Het zijn schattingen, want in al te veel landen is niet of nauwelijks bijgehouden hoeveel mensen er in die jaren aan gestorven zijn. In elk geval waren het er veel meer dan de 10 miljoen die de Eerste Wereldoorlog eiste. Terwijl de schoolboekjes - althans in mijn tijd - vol stonden met informatie over politieke en militaire aspecten van die oorlog en nauwelijks aandacht besteedden aan de Spaanse griep. Volgens even onnauwkeurige schattingen is de helft van de wereldbevolking toen ziek geweest en dus moet in veel gebieden het maatschappelijk leven een tijdlang ontregeld geweest zijn. De Spaanse griep trof mensen wier weerstand was verminderd door de oorlogstoestand. Maar ook in gebieden waar de oorlog niet of nauwelijks was doorgedrongen, zoals in het neutrale Nederland, sloeg de ziekte toe.
Wij kennen de vijand - het influenzavirus - en we weten dat deze ziekteverwekker zich in vele gedaanten kan vermommen. Toch kost het telkens weer tijd om een nieuw vaccin te bereiden om hem te bestrijden. Intussen kan hij zijn gang gaan, net als toen. En ondanks alle deskundigheid, weten we nog steeds niet hoe het zich toen had vermomd. Onlangs meldden de media dat geleerden van plan zijn om in Alaska en op IJsland lichamen op te graven van mensen die in 1918-1920 aan de griep gestorven zijn. Ze hopen dan de boosdoener te kunnen ontmaskeren.
Als je dat allemaal weet, lees je met andere ogen het berichtje dat onlangs in de krant stond. 'Rare ziekte doodt al 374 Malagassiër.' De ziekte veroorzaakt griepachtige verschijnselen en treft vooral kinderen en ouderen.[4] Hebt u er wakker van gelegen?

Hoe het begon

In 1918 meldden de kranten dat er in het buitenland veel mensen ziek werden en stierven aan een geheimzinnig kwaal. Op 10 juli 1918 stond in de rubriek Gemengd Nieuws van het *Utrechtsch Nieuwsblad* - naast spannende verhalen over een paard dat op hol was geslagen in Arnhem en over een inbraak in Rotterdam - het volgende berichtje:

'Spaansche ziekte (?)
In de gemeente Losser, moeten twee arbeiders uit Essen zijn teruggekeerd, die verschijnselen vertoonden, van aangetast te zijn door de Spaansche ziekte.'[5]

Er bestond dus geen zekerheid en voorlopig was er veel interes-

De Spaansche ziekte. Te Dalen (Dr.) doen zich volgens de verklaringen van den geneesheer waarschijnlijk reeds drie gevallen voor van de zoogenaamde Spaansche ziekte.

Te Losser zijn reeds 38 personen door de Spaansche ziekte aangetast.

In het Engelsche interneeringskamp te Groningen is uitgebroken de zoogenaamde Spaansche griep. Er zijn ongeveer 100 gevallen. De toestand is niet ernstig. Men hoopt dat de patiënten binnen 2 dagen genezen zullen zijn

Te Sluis, in Zeeuwsch-Vlaanderen is een aantal militairen plotseling ziek geworden. Men vreest, dat het de zoogenaamde Spaansche ziekte is.

De verloven zijn geschorst.

Berichten uit het Utrechts Nieuwsblad over de Spaanse griep onder 'Gemengd Nieuws', 11 juli 1918

santer en belangrijker nieuws, zoals de verkiezingen voor de Tweede Kamer en natuurlijk het verloop van de Eerste Wereldoorlog. Bovendien wilden de kranten geen onnodige onrust oproepen, want men was ervan overtuigd dat daardoor de weerstand ondermijnd werd. De Spaanse griep bleef daardoor Gemengd Nieuws. Maar iedereen kon intussen wel weten dat de ziekte snel om zich heen greep. Op 11 juli meldde de krant dat er 38 personen waren aangetast in Losser, waarschijnlijk drie gevallen van 'de zoogenaamde Spaansche ziekte' in Dalen waren en 100 in het interneringskamp voor Engelse krijgsgevangenen in Groningen.

Op 12 juli werden gevallen gemeld uit Laren en Rotterdam. Op 13 juli bij twaalf militairen in Sluis en bij 800 mijnwerkers bij de staatsmijn Emma. Op 17 juli kwam het bericht dat veel Nederlandse arbeiders uit de grensstreek die in Duitsland werkten, voor de Spaanse griep naar huis vluchtten. Op 18 juli bleek dat er in het hospitaal in Amersfoort twintig manschappen met Spaanse griep opgenomen waren. 'Om het weerstandsvermogen te verhoogen wordt zooveel mogelijk melk toegediend.' Diezelfde dag werd gemeld dat er in het Utrechtse militair hospitaal enkele patiënten opgenomen waren. De vraag rees of het langzamerhand geen tijd werd om de verloven van militairen in te trekken? Dan konden zij tenminste de ziekte niet verspreiden. De legerleiding besloot ook later dat middel niet toe te passen, want de Centrale Gezondheidsraad had gemeld 'dat er geen maatregelen bekend waren, die tegen een zóó besmettelijke en zich zóó snel verbreidende aandoening met kans op slagen te nemen waren'.

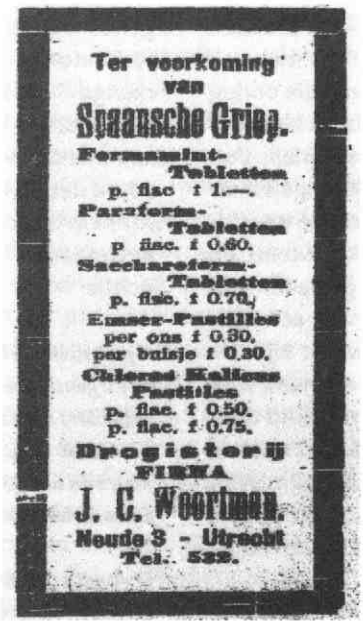

Ter voorkoming van
Spaansche Griep.
Formamint-Tabletten
p. flac f 1.—.
Paraform-Tabletten
p flac. f 0.60.
Saccharoform-Tabletten
p. flac. f 0.70.
Emser-Pastilles
per ons f 0.30.
per buisje f 0.30.
Chloras Kalicus Pastilles
p. flac. f 0.50.
p. flac. f 0.75.
Drogisterij
FIRMA
J. C. Woortman.
Neude 3 - Utrecht
Tel. 532.

Advertentie uit hetzelfde nummer

Op 24 juli meldde de krant dat het bezoek van de koningin aan Den Helder was uitgesteld in verband met de Spaanse griep. De volgende dag probeerde de directeur van de Utrechtse GGD de ongerustheid te sussen. Hij meldde dat de ziekte in Nederland goedaardig was. 'Zij vertoont zich ongeveer in den vorm van influenza, met dezelfde grillige afwijkingen in het verloop als deze ziekte. Het beste is, de ziekte als zoodanig te beschouwen, dat wil zeggen, zich niet noodeloos ongerust te maken, op tijd zijn geneesheer te raadplegen en geen buitensporigheden te verrichten.' Het klonk geruststellend, maar iedereen wist dat er in het buitenland veel mensen aan diezelfde ziekte waren gestorven.

De symptomen waren bekend: 'onuitstaanbare hoofd- en rugpijn, onbeschrijfelijke moeheid in de beenen, groote onrust, slechte smaak in den mond, een lastige, prikkelden drooge hoest.' [6] Maar rust, goed eten, frisse lucht, een glas goede wijn en reinheid zouden helpen. Dan kreeg het lichaam voldoende weerstand om het virus en dodelijke complicaties zoals longontsteking aan te kunnen.

Maar het hielp niet. Nederland werd overspoeld door de ziekte die zich 'met een door geen andere ziekte geëvenaard snelheid over de wereld verspreidde [...] De ziekte heeft zich, wat Nederland betreft, niet tot een enkelen aanval bepaald. Na van Juli tot September een overgroot deel der bevolking te hebben aangetast, is zij in de laatstgenoemde maand voor korten tijd teruggegaan, om in October, thans met ongekende virulentie, den aanval te hervatten. In Juni 1919 scheen zij geheel geweken; helaas stak zij echter in Januari 1920 voor de derde maal het hoofd op, al heeft deze, naar wij hopen, laatste, aanval het sterftecijfer niet zoo ontstellend vergroot als dat in het najaar van 1918 het geval was.' Aldus het officiële rapport over de gang van zaken dat in 1921 verscheen. [7]

'Een bijzonder iets'

Bij ernstige epidemische ziekten waarvan de veroorzaker onbekend is, vragen de mensen zich bijna altijd angstig af of het om de pest gaat, de zwarte dood die in de Middeleeuwen heeft huisgehouden. De wetenschap was

in 1918 ver genoeg gevorderd om te kunnen vaststellen dat dit niet het geval was. In het sputum van patiënten werden weliswaar bacteriën aangetroffen die 'angstig veel' op de veroorzaker van longenpest leken. Maar gelukkig waren het andere. En dus bleef de vraag onbeantwoord wat de griep dan wel was. Geloof maar dat er in talloze laboratoria over de hele wereld koortsachtig naar de 'griepbacil' is gezocht. Maar eerst moest in 1931 de elektronenmicroscoop worden ontwikkeld. Toen duurde het nog tot 1933 voordat het griepvirus was ontmaskerd en men althans wist waardoor de 'grootste medische holocaust in de geschiedenis'[8] is veroorzaakt.

Geleerden meenden in 1918 dat er 'een bijzonder iets' was waardoor het lichaam minder weerstand had tegen organismen die er al in aanwezig waren. Dat 'iets' zou bijvoorbeeld giftige lucht kunnen zijn. En zo dook de oude theorie van het miasma weer op. Die ziekteverwekker kon onder bepaalde omstandigheden ontstaan in en door bedorven lucht. Het moest wel via de lucht gaan, want hoe kon je anders verklaren dat de verspreiding zo snel ging, sneller dan de snelste trein en ook naar gebieden waar de ziekte niet door reizigers heen gedragen kon zijn? Je kon dus hopen dat je zo'n ziekte voorkwam en verdreef als je ervoor zorgde dat de lucht niet 'bedorven' raakte. Dat betekende met open ramen slapen en vuil en stof verwijderen. Tegelijk nam men waar dat er ook mensen waren die door contact met anderen werden besmet. Er waren geleerden die vermoedden dat er sprake was van een virus dat zich razend snel kon vermenigvuldigen. Men was deze ziekteverwekkers rond 1900 op het spoor gekomen. Maar bij influenza had onderzoek geen duidelijk en ondubbelzinnig resultaat. De theorieën verklaarden bovendien niet waarom niet alle inwoners

Over de oorzaken zijn wij beter ingelicht sinds de influenzabacil gevonden is, terwijl het tot heden nog niet vaststaat dat de ziekteverwekker van de Spaansche griep geheel met deze overeenkomt.

Nog steeds is men geneigd allerlei andere oorzaken te zoeken en wordt het vermoeden geuit, dat de ziekte zal samenhangen met al de rottingsklemen, van de vele lijken, die de slachtvelden bedekken, terwijl het publiek geneigd is de schuld te geven aan het slechte brood en wordt ondervoeding gaarne aangegeven als de oorzaak van deze bezoeking, zooals men alles en nog wat gaarne aan onze gewijzigde voeding wijt.

van kleine en overvolle huizen ziek werden. En hoe kwam het dat het tegenovergestelde ook en vaker voorkwam?

Er waren natuurlijk ook veel verklaringen voor de ziekte die niet op wetenschappelijk onderzoek berustten. Op 4 november 1918 stond er bijvoorbeeld een ingezonden brief in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad (UD)*. De schrijver meende dat veel mensen aan obstipatie leden door het slechte voedsel. Daardoor konden giftige gassen het lichaam niet op de normale manier verlaten en zochten ze een uitweg via de longen. Andere mensen werden ziek als ze die giftige adem binnenkregen. Als ze bedlegerig werden, zou de obstipatie alleen maar erger worden. Er zullen best mensen geweest zijn die zulke onzin geloofden. En natuurlijk waren er ook mensen die beweerden dat de epidemie een straf van God was voor ongeloof en andere zonden.

Mondmaskers en zweetkuren

De onzekerheid over de oorzaak van de ziekte maakte het ook niet makkelijk - misschien wel onmogelijk - om een sluitende verdedigingslinie te bouwen. Een aantal gemeentebesturen heeft de lagere scholen gesloten, maar dat kwam ook doordat er zoveel docenten ziek waren. De Universiteit van Leiden en de Technische Hogeschool van Delft zijn een poosje gesloten. In Den Haag werden de tramwagens met lysol ontsmet. De Centrale Gezondheidsraad adviseerde om vooral contact te vermijden met

Vaak is het geheele gezin aangetast, ofschoon ook zeer vaak slechts een der leden van het huis de ziekte doormaakt en vatbaar blijkt voor de baccillen. Dat de zwakken het eerst worden aangetast, komt niet overeen met de waarneming, dat de ziekte zijn intrede heeft gedaan bij de soldaten, en ook zal de koning van Spanje nog wel niet aan ondervoeding geleden hebben. Ofschoon men hier overal spreekt van de gevreesde ziekte, verloopt zij tot heden zeer mild, zonder nog tot complicatie aanleiding te geven, uitgezonderd enkele gevallen, waar het hart en het lichaam teveel hebben geleden om direct weer voor hun arbeid geschikt te wezen. Waar het verloop zoo gunstig is, is het in de meeste gevallen voldoende enkele dagen te bed te blijven om de ziekte goed uit te vieren en niet weer in te storten. Warme dranken om het zweeten te bevorderen en frissche lucht in de slaapkamers zijn gunstige factoren, terwijl in de meeste gevallen medicijnen niet behoeven te worden aangewend.

Zoo behoeft er dus geen angst te bestaan voor deze ziekte, als tenminste later niet het karakter van de kwaal kwaadaardiger wordt, hetgeen niet is te hopen.

Uit een ingezonden brief van de arts F.J. ten Cate in het Utrechts Nieuwsblad van 1 augustus 1918. Volgens Ten Cate hoefde men niet ongerust te zijn, zolang de ziekte niet ernstiger werd...

mensen die de eerste symptomen van de ziekte vertoonden. Maar ja, je kon je gezin toch niet in de steek laten als er een kind begon te hoesten?!

Je kon besmetting ook voorkomen door een masker voor mond en neus dragen. Maar de geleerden waren het er niet over eens of dat nu echt wel zin had. De een beweerde dat je net zo goed een paar plukjes watten in je neusgaten kon doen. Een ander toonde aan dat bacteriën er doorheen konden dringen. Er waren maskers die je als een kap over het hoofd moest dragen. Een ander model bestond uit het montuur van een stofbril waaraan een lap verbandgaas hing. Verpleegkundigen vonden dat maar lastig en werkten het liefst zonder. Andere modellen werden niet gebruikt, omdat de mensen ze te benauwd vonden of omdat ze het zicht belemmerden. Om te voorkomen dat patiënten hun omgeving besmetten, werden er in ziekenhuizen wel hele schermen van verbandgaas om de bedden gezet. Het hielp allemaal niet en in elk geval niet afdoende en dus moest telkens de vraag worden beantwoord, wat er misgegaan was.

Als iemand ziek werd ondanks de voorzorgsmaatregelen, konden

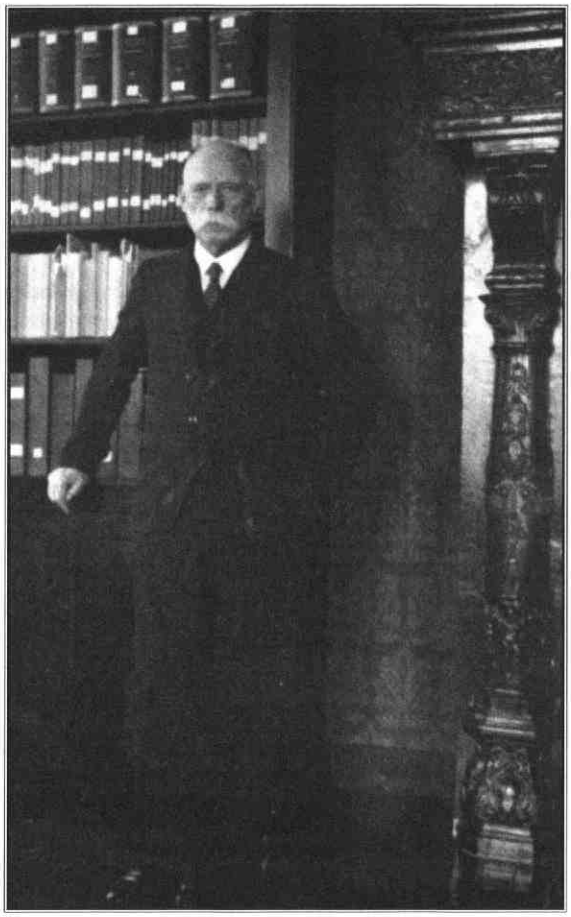

Dr. Schuckink Kool (1873-1956) was directeur van de Utrechtse Geneeskundige en Gezondheidsdienst toen de Spaanse griep heerste. Foto: Het Utrechts Archief

de dokters weinig anders doen dan symptomen bestrijden, naziekten behandelen en proberen te voorkomen dat het erger werd. Ze werkten met bacteriedodende middelen, koude omslagen, zweetkuren, inwrijven met geurige olie, ze lieten patiënten scherpe dampen inademen, ze spoten serum van herstelden in en schreven versterkende middelen voor. Soms meldde er een dat een bepaald middel had geholpen, maar anderen ontdekten dan dat het niet werkte.

In de kranten verschenen advertenties waarin de heilzame werking van allerhande gorgeldrankjes, poeders, tabletten en smeersels werd aangeprezen. Zelfs werd geprobeerd de lezers flesjes 'rode electriciteit' aan te smeren, want kwakzalvers en alternatieven zijn van alle tijden.

Militairen en vluchtelingen

Alles bijeen weten we veel over Spaanse griep in Nederland, maar de informatie over aantallen patiënten en zelfs overledenen zijn niet meer dan een benadering. De Spaanse griep viel niet onder de wet op de besmettelijke ziekten en dus hoefde er niet over te worden gerapporteerd aan de autoriteiten. Over het leger zijn de getallen nog het nauwkeurigst. In verband met de oorlog was dat gemobiliseerd en daardoor waren de omstandigheden waarin de militairen verkeerden ideaal voor besmettelijke ziekten. In overvolle kazernes en kampementen zaten ze op elkaars lip. Datzelfde gold voor de vluchtelingenkampen waar de hygiënische omstandighedenbedroevend waren. Tussen 14 juli en 2 september 1918 tastte de ziekte 43.350 manschappen aan. Maar hoeveel in de volgende maanden?

De schattingen van het aantal doden dat de ziekte in Nederland eiste, lopen uiteen van 21.000 tot 31.000. Hoeveel mensen er ziek zijn geweest, kunnen we zelfs niet schatten. Maar als we bedenken dat patiënten een tijdlang uitgeschakeld waren, kunnen we ons indenken hoezeer de Spaanse griep het maatschappelijk leven heeft ontwricht.

Opvallend is dat de ziekte op het platteland en in de kleinere gemeenten in het algemeen procentueel meer slachtoffers maakte dan in de steden. In Jaarsveld bijvoorbeeld 18 doden op een bevolking van 1.642, in Wijk bij Duurstede 38 op 3.241.

De Spaansche griep.

Wij hebben ons hedenmiddag nog eens gewend tot den directeur van den Gem. Geneeskundigen Dienst om dit oordeel ten aanzien van de griep-epidemie, welke ook hier ter stede haar slachtoffers maakt.

Dr. Schuckink Kool stelde voorop, dat er absoluut geen reden tot ongerustheid is; de toestand hier is bij lange na niet te vergelijken bij die in 't Oosten des lands bijvoorbeeld of te Amsterdam en andere plaatsen. Wel zijn hier tal van gevallen — evenals elders voornamelijk onder ouderen kinderen en personen in de kracht van hun leven — doch, hoewel de aard der ziekte kwaadaardiger is dan van den zomer, is het aantal sterfgevallen zeer gering. Die sterfgevallen zijn ook hier 't gevolg van longaandoeningen. Vooral personen, die door een kwaal of andere omstandigheden gevoeliger zijn dan gezonde menschen, moeten oppassen. Zij zoeken vooral zoo min mogelijk contact met andere menschen. Daarom is 't ook gewenscht, dat er zoo min mogelijk volksverzamelingen gehouden worden worden, als vergaderingen en dergelijke.

Over het statistisch verloop der ziekte, d.w.z. of zij haar hoogtepunt reeds bereikt heeft of niet, kon dr. Sch. Kool zich nog niet uitlaten. Dat was nog niet te zeggen. Op sommige scholen is eenige toename, op andere afname. Het aantal patiënten onder de gemeentewerklieden en de armlastigen is gering.

Bij het weggaan herhaalde de directeur nog eens, dat er volstrekt geen reden tot ongerustheid is. De menschen moeten maar zooveel mogelijk hun gewone gang gaan, doch vooral er steeds bij denken, dat frissche lucht de besmetting kon voorkomen.

De Spaanse griep in Utrecht [9]

Ook in Utrecht konden de kranten aanvankelijk berichten dat de Spaanse griep goedaardig was. De eerste gevallen werden gemeld op 18 juli. Op 4 augustus 1918 schreef het *UD*: 'Cijfers zijn uiteraard moeilijk te geven, maar wel is kenmerkend voor de nog niet zoo schrikbarende omvang dat de gemeentebedrijven geen stagnatie hebben ondervonden. Evenwel is het heel goed mogelijk dat binnenkort die stagnatie wel ontstaat; de ziekte heeft hier haar hoogtepunt nog niet gehad en er zijn enkele gevallen onder het gemeentepersoneel.' Tot midden oktober stierven er in Utrecht tien mensen waaronder zes militairen.

Er zullen best burgers geweest zijn die God dankten omdat Hij de stad had gespaard. Maar ze waren voorbarig, want in de volgende maanden werd het ernst. Het *UD* bleef er op hameren dat men niet overdreven angstig moest zijn omdat daardoor de ziekte meer kansen kreeg. De inspecteur van de volksgezondheid schreef op 4 november 'De meest waarschijnlijke, blijkbaar wel juiste verklaring is dan ook, dat we te maken hebben met een echte influenza-epidemie bij menschen, die om den slechten gemoeds- en voedingstoestand waarin Europa verkeert, zeer gevoelig zijn voor bijkomende besmetting met kiemen, waarte-

gen ze in normale tijden een grooteren weerstand bezitten. Ook het meer veelvuldig heerschen van andere besmettelijke ziekten als roodvonk, diphtherie, febris typhoidea e.a. wijst op een verminderden weerstand.' Veel zullen de lezers er niet mee opgeschoten zijn.

De GGD adviseerde het Utrechtse gemeentebestuur om alle scholen een extra lange herfstvakantie te geven, ook omdat er mazelen heersten en er een nijpend tekort aan brandstoffen was. Maar B&W vroegen zich af of de ziekte zich niet even snel zou verspreiden als de kinderen thuis zaten of op straat speelden. Zou de vakantie niet veel langer moeten zijn? Als de scholen te snel geopend werden, zouden de mensen denken dat de ziekte voorbij was en het gemeentebestuur verwijten maken als dat niet het geval bleek te zijn.

De stadsbestuurders vonden ook dat bij een ziekte die zo besmettelijk was, zulke maatregelen nauwelijks of geen zin hadden. Je kon toch niet ook alle bioscopen, kerken, schouwburgen en cafés sluiten? Dat zou immers de onrust onder de bevolking alleen maar aanwakkeren. Vandaar dat het college bepaalde dat scholen pas gesloten zouden worden als de helft van de leerlingen absent was.

Een tijdlang leverden de schoolhoofden op verzoek absentielijsten in bij de GGD en die kon op grond daarvan tot sluiting adviseren. Maar ze waren niet al te regelmatig en nauwkeurig, sommigen noteerden alleen absenten die griep hadden, anderen ook leerlingen die uit voorzorg thuis werden gehouden. En als een school gesloten was, kwamen er helemaal geen gegevens meer over binnen. In totaal heeft de directeur van de GGD 53 adviezen tot sluiting gegeven, waarvan er vier niet werden opgevolgd.

In sommige scholen werd gedurende een paar maanden het speelkwartier vervangen door een half uur wandelen, terwijl de lokalen intussen goed werden gelucht. De leerlingen konden dan niet bezweet raken en kou vatten. In die scholen kwam aanmerkelijk minder griep voor. Maar kwam dat door het wandelen, doordat ze niet speelden, door het luchten of door wat anders?

Op verzoek van de GGD hebben 47 van de 57 artsen een tijdlang vrijwillig informatie verstrekt over hun bevindingen met de Spaanse griep. Op 5 november 1918 hadden ze ruim 3.400 patiënten in behandeling. In totaal zijn er in 1918 meer dan 200 mensen gestorven aan de griep en zijn complicaties. Maar de registratie was ook in dit geval niet compleet of ondubbelzinnig. Zo werden mensen die longontsteking hadden gekregen na griep en daaraan stierven, in de statistieken opgenomen onder longziekten. Voor mensen met hartkwalen kan de Spaanse griep het einde hebben betekend, terwijl daarvan in de statistieken geen spoor terug te vinden is. Er heersten in die tijd ook in ernstige mate mazelen en difterie en dat kan de weerstand grondig hebben aangetast.

Er is over de Spaanse griep in Utrecht weinig bekend. Het lijkt wel alsof de autoriteiten de ziekte op een zijspoor hebben gerangeerd. Van een echte ramp was geen sprake. Het dagelijks leven ging zijn gewone gangetje, al was het ziekteverzuim onder gemeentepersoneel hoog: 70 procent van de ambtenaren jonger dan 35 jaar was in 1918 gemiddeld twintig dagen ziek. Maar het ziekteverzuim was ook al hoog geweest in 1917 en toen was er nog geen Spaanse griep geweest. In het gemeentelijke slachthuis was de administratie wat achterop geraakt doordat zoveel personeelsleden griep hadden. Maar we weten niet precies hoeveel mensen er in de stad aan de ziekte hebben geleden en eraan zijn gestorven. We weten ook niet of de ziekte ernstig heeft huisgehouden in Utrechtse bedrijven. Misschien dat diepgravend onderzoek nog meer aan het licht kan brengen. De situatie van toen wordt treffend getypeerd door de uitspraak van de Inspecteur van de Volksgezondheid in de krant van 4 november 1918: 'Onder de vele gesels van dezen tijd is zeker deze epidemie een striemende, rouw brengend in een groot aantal gezinnen. Wij moeten moed houden, trachten onze kalmte en geestkracht te bewaren en niet te bevreesd te zijn; dat is toch een der beste beschermingsmiddelen.'

Piet 't Hart is historicus. Hij werkte aan de universiteit, bij het Universiteitsmuseum en was van 1996 tot 2001 de eerste bijzonder hoogleraar Utrecht Studies.

Noten

1. Uit een advertentie voor Abdijsiroop, zie A.C. de Gooijer, *De Spaanse Griep van '18. De epidemie die meer dan 20.000.000 levens eiste* (Amsterdam 1978) p. 94.
2. Bijvoorbeeld A. Osterhaus in het *Utrechts Nieuwsblad*, 13 juli 2002.
3. Zie. bijvoorbeeld K.G. Nicholson, R.G. Webster en A.J. Hay, *Textbook of influenza* (Oxford 1998).
4. *Utrechts Nieuwsblad*, 10 augustus 2002.
5. *Stichtsche Courant. Dagelijks verschijnend nieuwsblad*, 10 juli 1918.
6. J. Voorhoeve, J., *Influenza* (Zwolle z.j.), p. 5.
7. A.A.J. Quanjer, *De griep in Nederland in 1918 tot 1920* (Uitgegeven met machtiging van den Minister van Arbeid, z.p. 1921).
8. CW. Potter, 'Chronicle of influenza pandemics' in: Nicholson, *Textbook*, p. 4 e.v.
9. Ik heb aan M.J.T. van Loon, *De Spaanse Griep in Utrecht* (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1989) veel ontleend over de gang van zaken in Utrecht. Ik deel haar sombere conclusie dat we daar nog maar bar weinig over weten.

Noodlottige vergissingen

Spoorwegongevallen in en rond Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog

De restanten van het achterste rijtuig van treinstel 636 nadat het van stoomloc 3927 was afgetrokken. Foto: A. Goudappel

Tussen 1868 en 1962 vielen er bij spoorwegongevallen in en rond Utrecht 105 doden, van wie het merendeel (93) bij de grote ramp bij Harmelen. De meeste ongevallen vonden plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een minutieus verslag van menselijke vergissingen met fatale gevolgen.

R.T. Jongerius

In de 163 jaar sinds de opening van Nederlands eerste spoorlijn, van Amsterdam naar Haarlem op 20 september 1839, hebben zich heel wat ontsporingen en botsingen van treinen voorgedaan. Meestal liepen die goed af en was er alleen materiële schade. Een enkele keer waren de gevolgen ernstiger. Tot op heden heeft zich 120 keer een spoorwegramp met dodelijke slachtoffers voorgedaan; minder dan één per jaar. Daarbij vielen zo'n 420 doden en rond de 1.000 gewonden. Tien van deze 120 ongevallen vonden plaats in de provincie Utrecht, waarvan zes in en rond de stad Utrecht (zie tabel 1). Merkwaardigerwijs vonden vijf van de zes Utrechtse ongevallen plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nu deden zich tijdens de oorlog door de moeilijke omstandigheden waaronder toen gewerkt moest worden relatief veel ernstige ongevallen voor (19 van de 120 - gemiddeld vier per jaar) maar deze Utrechtse opeenhoping is toch wel opvallend. In dit artikel beschrijf ik de toedracht van vier van deze ongevallen.

Spoorisolatie

Het spoorwegbedrijf in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog (en tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw) werd gekenmerkt door het grote aantal seinhuizen en bedieningsposten dat nodig was voor de regeling van de treinenloop. Dat geldt ook voor Utrecht en omgeving. Vermoedelijk waren er rond 1940 de seinhuizen als vermeld in tabel 2.[1] Dit nog afgezien van de vele overwegposten en blokposten langs de tussengelegen en aansluitende spoorlijnen. Van genoemde seinhuizen bestaat alleen nog post H, zij het niet de oorspronkelijke maar een opvolger uit 1965. Post K, eigenlijk niet meer dan een hut met daarnaast enkele losse wisselhandels, werd in 1982 vervangen door de huidige post OZ. Voor het overige wordt de treinenloop in Utrecht en wijde omgeving tegenwoordig beheerst vanuit het 'Seinpaleis' bij Utrecht CS.

De veiligheid van het treinverkeer stond of viel bij een zorgvuldige bediening van de apparatuur door de seinhuiswachter en het opvolgen van de seinen

door de machinist. De seinhuiswachter moest vooral de bezetting van de stationssporen en de wissels goed in de gaten houden. Sinds de eeuwwisseling was daarvoor weliswaar een hulpmiddel beschikbaar, de zogenaamde spoorisolatie, maar dat werd maar mondjesmaat toegepast. Zonder spoorisolatie kon een seinhuiswachter in een moment van onoplettendheid een trein laten binnenkomen op bezet spoor of een wissel omzetten onder een trein. De machinist moest de seinen goed in de gaten houden. Het was bijna onvermijdelijk dat van tijd tot tijd een machinist een sein 'miste'. Het rijden door onveilig sein was dan ook een belangrijke oorzaak van ongevallen. In de hierna te beschrijven ongevallen zien we afwisselend seinhuiswachters en machinisten noodlottige vergissingen maken.

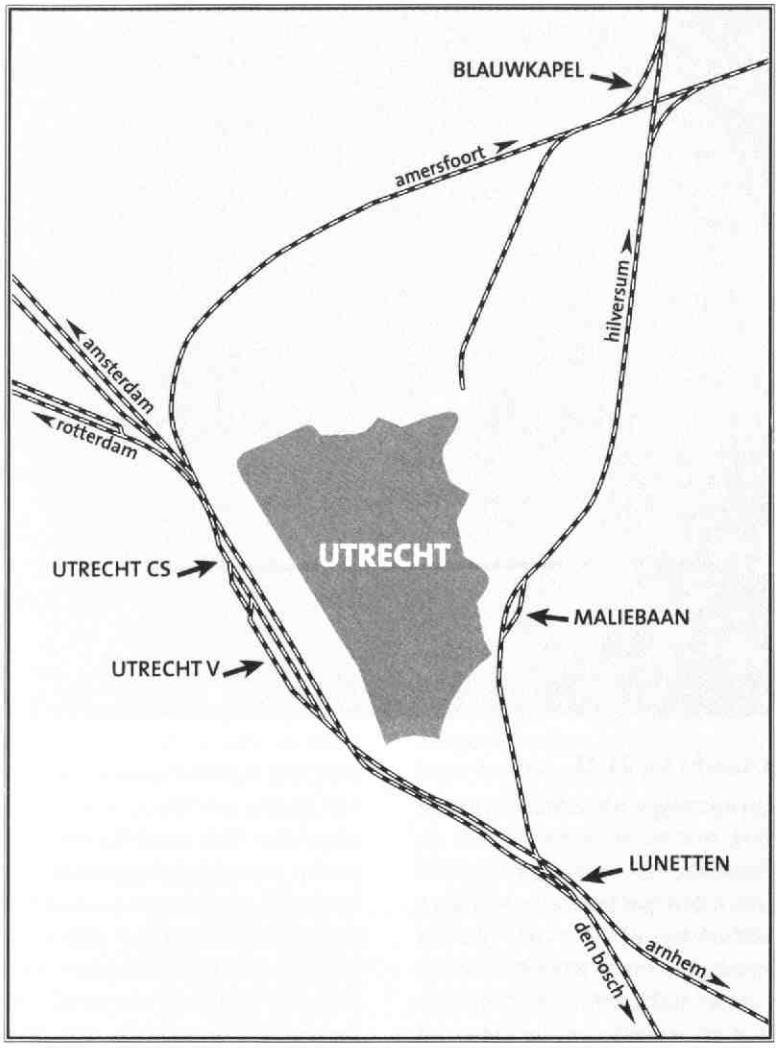

Plattegrond van stations en spoorwegknooppunten rond Utrecht circa 1940. Tekening: R.T. Jongerius

tabel 1 spoorwegongevallen in de provincie Utrecht met dodelijke slachtoffers

datum	plaats/baanvak	slachtoffers (*) doden	gewonden
2 juni 1868	nabij Breukelen	1 (0)	4 (1)
25 mei 1871	Schalkwijk	1 (1)	3 (3)
15 november 1920	Breukelen	1 (0)	7 (0)
7 oktober 1932	Utrecht CS	1 (1)	-
29 september 1941	Utrecht Lunetten	2 (0)	26 (1)
21 december 1941	Utrecht CS	1 (1)	12 (2)
20 januari 1942	Utrecht Blauwkapel	1 (1)	3 (1)
25 januari 1942	tussen Vleuten en Utrecht	2 (1)	12 (2)
19 november 1943	Utrecht Lunetten	2 (0)	3 (0)
8 januari 1962	Harmelen	93 (2)	52 (0)

(*) tussen haakjes: waarvan spoorwegpersoneel

De sporensituatie in en rond Utrecht zag er in die periode overigens veel eenvoudiger uit dan vandaag de dag. Het station Utrecht kende maar drie perrons met doorgaande sporen (de huidige sporen 7-12) en de twee zogenaamde buurtspoorperrons (met de huidige sporen 1-4, toen nog kopsporen die liepen tot de Noordelijke voetgangerstunnel). De sporen vanaf Lunetten tot Utrecht CS waren in 1937-1938 omhoog gebracht, waarbij de overwegen werden vervangen door onderdoorgangen. Voor de sporen vanaf Utrecht CS richting Amersfoort tot voorbij de Vechtbrug kwam dit in september 1941 gereed. De sporen richting Vleuten en Maarssen werden pas in de jaren 1960 omhoog gebracht.

tabel 2 (vermoedelijke) seinhuizen Utrecht rond 1940

Utrecht CS	P, A, B, C, D en K
Utrecht V (het goederenemplacement)	H, R
Utrecht Blauwkapel	Krp, Bln, Blo, Blz, Blw
Utrecht Maliebaan	P, I, II
Utrecht Lunetten	T, I

Drukte op het 3e perron van het station Utrecht CS, ergens tijdens WO II. De trein rechts zal om 13.53 uur naar Amsterdam vertrekken.
Foto: Het Utrechts Archief

Utrecht CS 1941

Op zondag 21 december 1941 om 8.22 uur 's ochtends botste de vertrekkende trein 609 Utrecht-Den Bosch pal ten zuiden van het station op een op het vertrekspoor staande zogenaamde elektrische trekkracht. Om 7.40 uur was uit Amsterdam op spoor VB (het huidige spoor 11b) de elektrische trekkracht[2] E2 binnengekomen; deze zou later op de ochtend door moeten naar Rotterdam Zuid. Om 7.49 uur kwam op spoor VA (thans spoor 11a) trein 1355 Amsterdam-Arnhem binnen. Om trein 1355 te kunnen laten vertrekken moest de elektrische trekkracht naar een ander spoor worden opgerangeerd. Treindienstleider Van Gend in post P op het tweede perron gaf om 7.50 uur via de telefoon aan seinhuiswachter Jansen op post C (bij de wissels aan de zuidzijde van de perrons) opdracht om de trekkracht om te rangeren naar spoor VI (thans spoor 12) achter de daar staande trein 1303.

Seinhuiswachter Jansen had sinds 22 uur de vorige avond dienst gehad en zou om 8 uur worden afgelost door seinhuiswachter Van Dalen. Of het nu was door vermoeidheid of eigenwijsheid, Jansen meende dat het materieel van trein 1303 eerst nog naar het opstelterrein bij post K moest (wat helemaal niet het geval was) en bovendien dat er op spoor VI voor de trekkracht achter trein 1303 geen plaats was (ook dat was niet het geval). Eigenmachtig en zonder toestemming van de treindienstleider vroeg hij aan de wachter van post K of het materieel van trein 1303 kon komen. Toen daar geen ruimte was, besloot hij de trekkracht zolang op het uitrijspoor naar Den Bosch te zetten zodat trein 1355 naar Arnhem kon vertrekken. Hij beweerde later dat hij dit ook zo aan zijn aflosser Van Dalen en aan de wachter op post P had gemeld. Die hadden echter iets anders begrepen. Inmiddels was er op aankomstspoor van Den Bosch een tweede elektrische trekkracht aangekomen, zodat Van Dalen de wachtende trekkracht op het vertrekspoor niet kon zien. Zo bleef het misverstand onopgemerkt. Toen om 8.21 uur door post P opdracht werd gegeven om trein 609 te laten vertrekken, zette hij zonder bedenkingen het uitrijsein op veilig.

Juist omdat de wachtende trekkracht uit het zicht stond, merkte machinist Bouman van trein 609 deze te laat op. Bij de botsing werden de kopwanden van de beide treinen verbrijzeld. Machinist Bouman kwam om het leven. Van de hulpmachinisten Bregonje en De Puit op de trekkracht raakte de eerste gewond aan hoofd en hand en liep de tweede een hersenschudding op. Vijftien reizigers raakten licht gewond. Hulp werd verleend door de soldaten van de post van het Rode Kruis op het eerste perron en door dr. H.P. ten Cate uit de Stationstraat 19. Het spoor Utrecht-Lunetten was versperd. Vijf treinen richting Den Bosch kregen vertraging. Om 16.30 uur was de versperring weer opgeheven. Seinhuiswachter Jansen kreeg een straf van twee daglonen opgelegd.

Utrecht Blauwkapel 1942

In de nacht van maandag 19 op dinsdag 20 januari 1942 werd trein 4642 van Utrecht naar Hilversum om ongeveer half vijf door seinhuis P te Utrecht CS per telefoon aan de treindienstleider Vreeken van Blauwkapel Kruispunt aangekondigd. Even later kreeg hij het kloksein[3] van Bilthoven als aankondiging van trein 4300 van Amersfoort naar Utrecht. Hij besloot voorrang te geven aan de trein naar Hilversum en gaf toestemming aan de posten Blauwkapel West en Noord om de wissels goed te leggen en de seinen voor trein 4642 op veilig te stellen. Terwijl deze trein zich in de richting van de wissels bij Blauwkapel West bewoog hoorde Vreeken nog een trein naderen. Hij keek naar buiten en zag in de richting Blauwkapel Oost een licht, dat zich verplaatste. Hij besefte dat dit het frontsein moest zijn van trein 4300 die voorbij het onveilig tonende afstandssein reed. Hij spoedde zich naar buiten om een gevaarsein aan trein 4300 te tonen. De trein was toen echter al vlakbij zodat dit geen effect meer had.

De trein reed op volle snelheid voorbij en kwam op de kruising bij Blauwkapel West in aanrijding met het vierde voertuig van achteren van trein 4642. Dit voertuig, een bagagewagen, ontspoorde doch werd nog enige honderden meters door het voorste deel van de trein voortgetrokken. Het daarop volgende postrijtuig kantelde en verloor zijn beide draaistellen, de beide laatste rijtuigen ontspoorden. Van trein 4300 ontspoorden de locomotief 6107 en vier wagens. Arbeider-remmer Van Dijk raakte zwaar gewond en overleed onderweg naar het ziekenhuis. Vermoedelijk zat hij in het remmershuisje van de vierde wagen van trein 4300. Van het personeel in het postrijtuig raakten drie personen gewond. De hoofdsporen naar Amersfoort en Hilversum werden versperd. De reizigerstreinen naar Amersfoort werden omgeleid over Utrecht Maliebaan-Lunetten. De treinen van en naar Hilversum reden naar en van Utrecht Maliebaan. Tussen Utrecht en Baarn werd een autobusdienst gereden. De versperde sporen waren op donderdag 22 januari om 9.45 uur weer berijdbaar.
Machinist Salemink van trein 4300 kon niet verklaren waarom hij zowel de baak (een waarschuwingsbord), het voorsein en het afstandssein van Blauwkapel gemist had. Het weer was helder en koud geweest. Zijn locomotief had stoomlekkage gehad waardoor hij geregeld met het hoofd uit het raam had moeten hangen om voldoende te kunnen uitzien. Te Bilthoven had hij zelfs even stoom moeten afsluiten om de seinen goed te kunnen waarnemen. Toch was dit onvoldoende excuus; hij kreeg een straf van drie daglonen opgelegd.

Vleuten-Utrecht 1942

Vijf dagen later, zondag 25 januari 1942 om ongeveer 7.20 uur 's ochtends vond er weer een ernstig ongeval plaats. Trein D 111 Den Haag Staatsspoor-Utrecht-Bentheim botste tussen Vleuten en Utrecht in diepe duisternis en dichte sneeuwval achterop de elektrische trein 605 Rotterdam Maas-Utrecht. Trein D 111 werd getrokken door loc 3927, het zwaarste type stoomlocomotief van NS, en telde zes rijtuigen. Trein 605 bestond uit de elektrische driewagenstellen 618 en 636. Treinstel 618 was afgesloten, alle passagiers zaten in het achterste treinstel 636. Loc 3927 boorde zich in het achterste rijtuig en ontspoorde, de loc was geheel omgeven door de wanden van het rijtuig. Een passagier was op de tender terecht gekomen, zat daar beklemd en moest worden uitgezaagd. Het middelste rijtuig kwam vernield naast de baan terecht. De neuzen van het voorste rijtuig van treinstel 636 en het achterste van treinstel 618 waren in elkaar gedrukt. Conducteur Witkamp en postbeambte Houthuis werden gedood. Zeven passagiers en vijf personeelsleden raakten gewond; daarvan werden er vijf naar het Academisch Ziekenhuis en twee naar het Militair Hospitaal vervoerd.
De hulpverlening na het ongeval kwam maar langzaam op gang. Aanvankelijk kwam in Utrecht alleen het bericht door dat de loc van trein D 111 was ontspoord en de bovenleiding naar beneden was gekomen. Hoofdconducteur Korevaar had dit doorgegeven. Toen hij even later zag dat er doden en gewonden waren, lukte het hem niet om station Utrecht weer aan de lijn te krijgen. Zodoende werd er eerst alleen een hulplocomotief met ongevallenwagen naar de gestrande trein gestuurd. Hoofddepotchef Van der Want was aan boord van deze hulptrein. Ter plaatse gekomen zag hij wat de aard en omvang van de ramp was. Pas toen werd met succes om geneeskundige hulp getelefoneerd. Om ongeveer 9.30 uur was geneeskundige hulp uit Utrecht ter plaatse. Inmiddels waren ook doktoren uit Vleuten gewaarschuwd die de gewonden eerste hulp verleend hadden. Die werden met het nog vervoerbare gedeelte van trein 605, getrokken door de hulploc, naar Utrecht vervoerd, waar zij om 11.43 uur aankwamen. Inmiddels was de ongevallenkraan uit Eindhoven ontboden om de wrakstukken op te ruimen. Het duurde tot 28 januari om 21.00 uur voor dat beide sporen weer vrij waren.
De toedracht van dit ongeval was bepaald merkwaardig. Het leek erop dat machinist Dekkers van trein D 111 bij Vleuten door onveilig sein was gereden en achterop de voor bloksein 8 stilstaande trein 605 was gelopen. Wagenvoerder Eckhard van trein 605 beweerde dat hij in de sneeuwstorm nauwelijks zicht op de seinen had gehad. Het licht van het voorsein van sein 8 was gedoofd, desondanks had hij bij het passeren gezien dat dit voorsein de stand 'langzaam rijden' toonde, zodat hij had afgeremd en op ongeveer 150 meter van sein 8 was gestopt. Hij was naar dit sein toegelopen, had gezien dat ook dit onverlicht was en onveilig toonde. Daarop had hij getelefoneerd met Utrecht en ten antwoord gekregen dat hij wel normaal veilig zou krijgen. Vervolgens was hij teruggelopen naar zijn trein en wilde hij de hoofdconducteur meedelen dat hij ging optrekken naar het sein. Daarop was hij naar achteren langs de trein gelopen. Bij het tweede stel aangekomen realiseerde hij zich dat de hoofdconducteur wel eens helemaal achterin kon zitten en was hij weer teruggelopen. Weer in de cabine gekomen had hij de trein in beweging gebracht. Kort daarna had de achteroprijding plaats gevonden. Een merkwaardig verhaal! Waarom zou een bekwaam wagenvoerder op 150 meter van een seinpaal stop-

pen? Langzaam rijdend had hij gemakkelijk veel dichter bij sein 8 kunnen stoppen. Het kon gewoon niet kloppen.
Sinds 6 oktober 1930 was er tussen Vleuten en Utrecht automatisch blok[4], de derde installatie van die soort in Nederland. De installatie was zo ingericht dat de blokseinpaal B2 bij Vleuten door de wachter aldaar alleen op veilig kon worden gesteld nadat de voorgaande trein met zijn laatste as 100 meter voorbij de eerste automatische seinpaal (met nummer 8) was gekomen, dan wel het blok achter die seinpaal geheel door die voorafgaande trein ontruimd was. De installatie bleek bij nameting geheel in orde. Trein 605 moest voorbij de onveilige bloksein 8 tot stilstand zijn gekomen en daarna zijn teruggereden tot voor sein 8; daardoor was het voorgaande blok vrijgekomen en kon sein B2 voor trein D 111 op veilig worden gezet.
Dit werd ook bevestigd door getuigenverklaringen van verschillende passagiers. Die hadden een spoorman langs de trein zien lopen, zien telefoneren bij een seinpaal aan de andere kant van het spoor (dit moet bloksein 5 geweest zijn) en weer terug zien lopen naar de voorkant van de trein. Passagier Jongsma was zelfs naar een balkon gelopen en had de deur geopend om beter te kunnen zien wat er buiten gebeurde. Hij had de langslopende spoorman schertsend toegeroepen 'of we een lekke band hadden' en had wat gebrom teruggehoord. Vervolgens had hij bemerkt dat de trein weer langzaam terugreed in de richting Vleuten, waarna de botsing plaats vond.
Eckhard was dus door onveilig sein 8 gereden, wat onder de slechte weersomstandigheden best begrijpelijk was. Hij had geprobeerd die fout te camoufleren door eerst bij blokseinpaal 5 met een argeloze vraag Utrecht te bellen en vervolgens de trein terug te zetten. Dit laatste was een gevaarlijke en absoluut verboden manoeuvre. Eckhard werd dan ook niet gestraft met de inhouding van enkele twee of drie dagen salaris maar met de terugzetting in de rang van wagenpoetser.

Utrecht Lunetten 1943

Op vrijdag 19 november kwam 's avonds goederentrein Amf 184 vanuit de richting Maliebaan binnen op de zijsporen bij Lunetten. Nadat de loc was omgereden vertrok de trein naar Utrecht. De trein reed slecht en bleef hangen tegen de helling naar post D (ter hoogte van de Westerkade). De achterste wagens stonden nog tot in de zijsporen bij Lunetten. Er moest een hulplocomotief uit Utrecht komen. Om ongeveer 19.45 uur kwam de trein weer in beweging.
Intussen naderde uit de richting Culemborg de trein 666 Eindhoven-Amsterdam, bestaande uit de elektrische stroomlijnstellen 605, 310 en 630. Treindienstleider Slik te Lunetten had aanvankelijk het inrijsein op onveilig gehouden. Toen hij afgaande op de tijd dacht dat de trein wel stil zou staan voor het inrijsein, stelde hij dit op veilig om trein 666 te laten oprijden naar het uitrijsein, waar die vervolgens nog wel enige tijd zou moeten wachten, totdat trein Amf 184 Utrecht had bereikt. Toen trein 666 het stationsgebouw Lunetten naderde, merkte Slik aan het geraas dat de snelheid te groot was. Hij liep naar buiten en zwaaide, staande in het licht dat door de geopende deur naar buiten viel met de armen om de aandacht van de wagenbestuurder te trekken. Een lantaarn had hij niet snel genoeg bij de hand. Hij hoorde toen de trein hem voorbij reed remmen en zag ook een vonkenregen, ten teken dat er krachtig geremd werd.
Slik had verkeerd ingeschat dat trein 666 al stilstond toen hij het inrijsein op veilig stelde. Wagenbestuurder Polderman zag toen hij Lunetten met een snelheid van ongeveer 110 kilometer per uur naderde duidelijk dat zowel het voorsein als het inrijsein veilig toonden. Hij overzag het voorsein van het uitrijsein (dit voorsein was aangebracht onder het inrijsein). Even twijfelde hij. Maar hij had uit het veilige inrijsein zo stellig de indruk gekregen dat hij kon doorrijden dat hij niet de bij twijfel enig juiste maatregel nam, te weten: de trein tot stilstand brengen. Pas toen hij onder het viaduct door het onveilig tonende uitrijsein zag, remde hij zo krachtig mogelijk.
Ter hoogte van de uiterste wissels botste trein 666 op de laatste wagens van trein Amf 184. Het voorste elektrische treinstel 605 ontspoorde en drong in de bij het Houtensche Pad gelegen woning nummer 2, bewoond door wegwerker Van der Velden. Diens 18-jarige zoon Nicolaas werd gedood, zijn vrouw gewond. De woning werd geheel vernield. Van de passagiers in trein 666 werd er één zo ernstig gewond dat hij spoedig overleed. Twee reizigers raakten gewond. De treinstellen 310 en 630 drongen met de neuzen tegen elkaar. Van trein Amf 184 werden drie wagens min of meer vernield en drie andere beschadigd.
Vanwege de versperring van de hoofdsporen reden de treinen van Culemborg bij Lunetten via de zijsporen de lijn naar het Maliebaanstation op, staken terug de Arnhemse lijn op en reden vervolgens verder naar Utrecht CS. Omgekeerd werd het zelfde parcours gereden. De opruimings- en herstelwerkzaamheden duurden tot 21 november; die dag was om 9.45 uur het hoofdspoor naar en om 15.20 uur het hoofdspoor van Culemborg weer berijdbaar.
Zowel treindienstleider Slik als wagenbestuurder Polderman

hadden schuld aan dit ongeval. Polderman had beter op het voorsein van het uitrijsein moeten letten en toen hij twijfelde over de stand had hij onmiddellijk moeten remmen. Anderzijds was hij wel op het verkeerde been gezet. Slik had - zolang het uitrijsein op onveilig stond - het inrijsein niet op veilig mogen zetten zonder de absolute zekerheid te hebben dat trein 666 eerst daarvoor tot stilstand was gekomen. Onder normale omstandigheden gold dat al zo voor doorrijdende treinen vanuit Culemborg. Sinds januari 1943 mocht 's nachts sowieso geen trein rechtstreeks meer tot een onveilig tonend uitrijsein worden binnengenomen; dit omdat de lichtsterkte van de seinlichten was teruggebracht (ter vermindering van het gevaar van luchtaanvallen) en er dus een verhoogd risico bestond dat een machinist een sein zou missen. Slik en Polderman kregen beide een geldboete van twee daglonen opgelegd.

Uniek voorval

Na de Tweede Wereldoorlog startte de NS met een modernisering van het Nederlandse spoorwegnet. Daaronder ook grootschalige invoering van automatische blokstelsel en voor de beveiliging van stations de invoering van relaisbeveiliging. De koppeling tussen wissels en seinen geschiedt bij deze beveiliging door middel van relais; de bediening vindt elektrisch plaats. Bij de relaisbeveiliging worden de belangrijkste sporen geïsoleerd. De seinhuiswachter behoeft niet meer zelf te kijken of sporen en wissels onbezet zijn. De controle hierop is opgenomen in de relaisschakelingen. Zo werd de seinhuiswachter als bron van ongevallen gaandeweg[5] uitgeschakeld.

De treinramp bij Harmelen in 1962 gaf de stoot tot de invoering van de ATB, de Automatische Treinbeïnvloeding, maar door allerlei problemen zou de invoering zich tot in de jaren 1990 voortslepen. De huidige ATB sluit ongevallen als gevolg van het rijden door onveilig sein overigens niet onder alle omstandigheden uit. Maar ernstige ongevallen als gevolg hiervan zijn tegenwoordig toch een zeldzaamheid.

Eigenlijk zou alleen het ongeval Vleuten-Utrecht 1942 zich opnieuw kunnen voordoen. In de spoorweghistorie was dit echter een uniek voorval. Dat ooit nog eens een machinist zijn trein zo ondoordacht in een voorgaand blok zal terugzetten is bijna niet voorstelbaar.

R.T. Jongerius is directeur planning en control van de Universiteit Leiden. Hij is zoon van een spoorman en houdt zich in zijn vrije tijd bezig met de geschiedenis van het spoor, met name de beveiliging en ongevallen.

Het interieur van post T Lunetten op 24 juni 1974, enkele maanden voordat deze gesloten werd en de taken werden overgenomen door de verkeersleidingspost op Utrecht CS. In de deuropening rechts probeerde treindienstleider Slik de aandacht van wagenbestuurder Polderman te trekken.
Foto: R.T. Jongerius

Noten

1. Dit is een inschatting op basis van bedieningsvoorschriften van vóór 1920 en na 1970, enkele Aanschrijvingen Bedieningsvoorschiften (ABV's) uit de tussengelegen periode en berichten in het tijdschrift *Spoor- en Tramwegen* uit de periode 1930-1945.
2. Wegens het kolentekort was een aantal elektrische motorwagens - de welbekende 'Blokkendozen' - aan de reizigersdienst onttrokken. Hieruit waren enkele combinaties van drie motorwagens geformeerd die in het goederenvervoer dienst deden ter vervanging van stoomlocomotieven, de zogenaamde elektrische trekkrachten.
3. Een belsignaal dat drie minuten voor vertrek van de trein aan het eerstvolgende station en de tussengelegen overwegen werd gegeven.
4. Automatisch blokstelsel, dat wil zeggen blokstelsel dat door middel van spoorisolatie en relais door de trein zelf bediend wordt waardoor er geen blokwachters meer nodig zijn.
5. 'Gaandeweg' want de klassieke beveiligingen verdwenen pas geleidelijk aan en haalden zelfs de 21e eeuw: De Utrechtse post H is de laatst overgebleven elektromechanische beveiliging. Op Utrecht V staan ook de laatst overgebleven armseinen.

Bronnen

Huurman, C., *Het Spoorwegbedrijf in oorlogstijd, 1930-1945* ('s-Hertogenbosch 2001)
Jongerius, R.T., *Spoorwegongevallen in Nederland, 1839-1993* (Haarlem, 1993)
Archief Dienst van Vervoer (Het Utrechts Archief inventarisnr. 963)

De verschrikkelijke storm van 1911

Nederland is gewend aan stormen die van tijd tot tijd over het land razen. Die van 1953 staat nog het sterktst in het geheugen gegrifd. Ook begin vorige eeuw eiste natuurgeweld tientallen slachtoffers. In Utrecht bleef de schade voornamelijk beperkt tot honderden geknakte bomen.

BETTINA VAN SANTEN

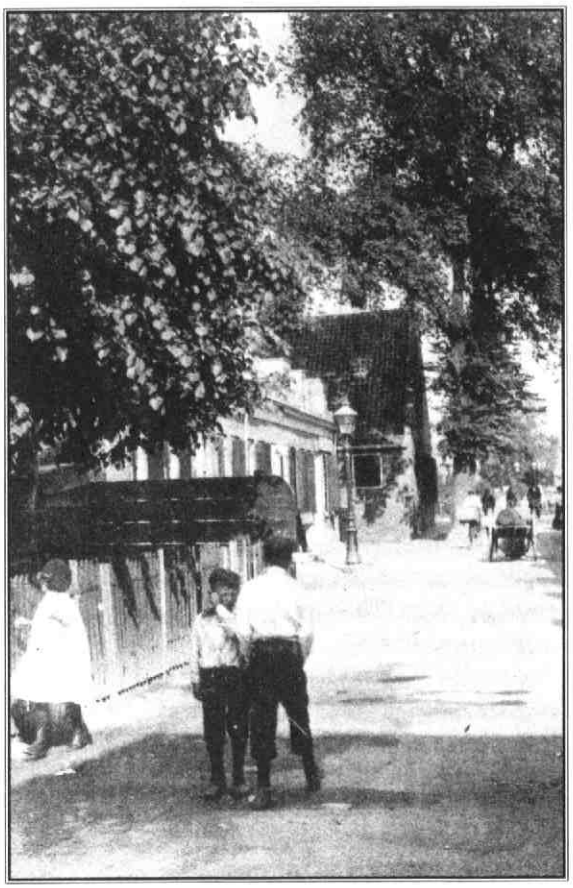

De bekendste storm in Utrecht en omstreken is ongetwijfeld de 'zwaren ende geweldigen Storm wint' van 1674 waarbij het middenschip van de Domkerk instortte. Deze storm is vele malen beschreven door auteurs variërend van historici tot KNMI-medewerkers en kinderboekenschrijvers. Maar wie kent nog de storm van 30 september 1911? Toch woedde er ook toen een storm over Nederland die zo heftig was dat de krant schreef 'dat deze laatste Septemberdag de eerste jaren wel niet zal worden vergeten'. De storm riep herinneringen op aan de Pinksterstorm van 1861 'toen in de Catharijnesingel de scheepvaart was gestremd door de hoeveelheid omgewaaide bomen'.

Een onschuldige depressie

De 29e september waarschuwde het weerbericht voor een stormachtige zuidwestenwind met regen en hagelbuien. De als onschuldig begonnen uitloper van een depressie bij Noorwegen kreeg precies boven het midden van ons te land te maken met een kern waar koude noordelijke lucht en warme zuidelijke lucht elkaar ontmoetten. De snelheid waarmee de barometer daalde nam bedenkelijke vormen aan en rond 10 uur 's avonds ging de voorspelde stormachtige wind over in een zeer zware storm. De grootste windstoot werd in Bilthoven even voor 11 uur gemeten en bedroeg 29,5 meter per seconde (106 km per uur).

De ochtend- en middageditie van de Utrechtsche Courant van zaterdag 30 september waren nog gewijd aan de politieke storm in Zuid-Europa, waar Italië die dag Turkije de oorlog had verklaard. Maar op 2 oktober (1 oktober was immers een zondag) was er alle ruimte voor de storm. Uit de grote steden kwamen vooral berichten over vele, zeer vele ontwortelde bomen, vernielde huizen en stilgelegde treinen en trams. Pas in de loop van de week kwamen berichten uit andere delen van Nederland door. Zo snel ging het immers nog niet en de bestaande communicatiemiddelen als telefoon en telegraaf hadden juist veel geleden onder de storm. In de scheepvaart en de zeevisserij bleken de meeste slachtoffers gevallen te zijn.

Stilstaande trams

In Utrecht was de storm nog geen kwartier op volle sterkte toen zij op het Janskerkhof een zware iep ontwortelde. Deze boom viel op het dradennet van de elektrische tram. De draden hielden de boom niet, bogen door en de iep zakte vervolgens met zijn kruin tot op het Stedelijk Gymnasium. Voorbijgangers wisten zich ternauwernood in veiligheid te brengen.

De politie was snel ter plekke en telefoneerde met de tramcentrale, die de stroom op het hele net onmiddellijk uitschakelde. Het moet een opmerkelijk gezicht geweest zijn: de verlichte trams in de stad werden abrupt in duister gehuld, gleden nog enkele meters door en stonden vervolgens stil. De Zeistertram (die zijn elektriciteit ook van het stedelijk net haalde) stond stil halverwege de Biltstraat, lijn 8 vlak voor de Boothstraat enzovoort. Maar er werd snel gehandeld, want technisch personeel onder leiding van de even snel gearriveerde directeur Smits van de trammaatschappij verhielpen het euvel binnen drie kwartier en toen konden alle trams hun weg weer vervolgen! Wat maar weer bewijst dat het een onmiskenbaar voordeel is als directeuren en personeel in de omgeving van hun werk wonen.

Geknakt als lucifershoutje

Zoals op vele andere plekken, waren ook in Utrecht de bomen het belangrijkste slachtoffer van de zware storm. Met name langs de Oudegracht waren vele bomen ontworteld. Bij de Weesbrug waren twee linden als het ware uit de grond gelicht door de wind en bij het neerkomen had de ene een straatlantaarn kapotgeslagen en de andere een tweede straatlantaarn geheel kromgebogen. Aan de Maliebaan waren drie oude bomen als waren het lucifershoutjes tegen de vlakte gegaan. Een had in zijn val nog wat ruiten van de bebouwing ingeslagen. In de Frans Halsstraat bleken alle acacia's omgegaan te zijn, terwijl de iepen waren blijven staan. Dit leverde het vreemde beeld op dat er om en om per huis een boom was gesneuveld.

In de Hortus aan de Lange Nieuwstraat was de reuze bonte iep geveld. Naderhand bleek dat zijn wortels al deerlijk aangetast waren. Maar jammer was het wel, want deze iep gold als een levend monument van de Hortus. Daarom liet men de boom nog enkele dagen liggen, zodat velen afscheid konden nemen.

Net buiten de (toenmalige) gemeentegrens aan de Blauwkapelseweg waren twaalf populieren omgegaan en daarbij hadden ze soms de helft van het wegdek aan hun wortels meegenomen.

Wonder boven wonder waren nergens slachtoffers gevallen ten gevolge van omwaaiende bomen. De omvallende iep op het Janskerkhof had door vallende takken wel enige omstanders verwond en aan de Weerdsingel was een boom zo aan het wankelen gebracht dat er een agent bij postte die voorbijgangers maande afstand te houden.

De Zonstraat vóór en na de storm van 30 september 1911
Foto's: Het Utrechts Archief

Het dichtste bij een ernstig ongeluk was ongetwijfeld de schippersfamilie aan boord van een turfschip aan diezelfde Weerdsingel. Een grote kastanje viel boven op het scheepje en de familie kon alleen met hulp van de politie uit hun benarde positie bevrijd worden.

Rondvliegende stenen

De Dom had natuurlijk de meeste pijnlijke herinneringen aan de storm van 1674. Maar ook ditmaal liet de wind de Dom niet geheel onbeschadigd uit de strijd komen.In 1903 was er begonnen met een restauratie van de Domtoren en toen acht jaar later de storm woedde was die bijna voltooid. Deze restauratie volgde op een lange discussie over het lot van de toren, waarbij zelfs stemmen waren opgegaan om hem maar te slopen. Gelukkig was de doorslag gegeven aan behoud en restauratie.

Op de avond van de 30e september 1911 stond nog een deel van de toren in de steigers. Al snel bleek dat de storm delen van de steiger en ook stenen en hout (gelegen op de steiger ten behoeve van de restauratie?) in het rond deed vliegen. De politie moest ook hier kordaat optreden en zette het Domplein en enkele omringende straten af voor het publiek.

Verdronken vissers

Utrecht is goed weggekomen bij deze storm. Dat gold voor de meeste grote steden, die vooral veel bomen te betreuren hadden. De echte slachtoffers waren gevallen aan de kust. Op maandag 2 oktober kwamen de berichten binnen uit Zeeland, waar op vele plekken langs de kust tientallen lijken aanspoelden. Overal waren de vissers de bevolkingsgroep die het zwaarst getroffen was door de storm. In Bruinisse was de vissersvloot gelukkig al binnen gevaren toen de storm losbrak. Maar diezelfde storm sloeg om zeven uur de havendijk over de totale lengte weg en de gehele vloot van 104 schepen werd op de golven meegesleept. Sommige schepen werden totaal vernield, de meeste zwaar gehavend. De getroffen vissers van Bruinisse kregen als troost de volgende ochtend koningin Wilhelmina op bezoek. Zij was al om tien voor zeven die ochtend opgestaan - zo meldde de Utrechtsche Courant - om per trein en auto het Zeeuwse plaatsje te kunnen bezoeken.

Bettina van Santen is werkzaam bij de sector Monumenten van de gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht

Bron

de Utrechtsche Courant, 30 september, 2 en 3 oktober 1911

Twee klappen, een fluittoon en steekvlammen

De ontploffing van een hogedruktank voor stadsgas in Zeist in 1962

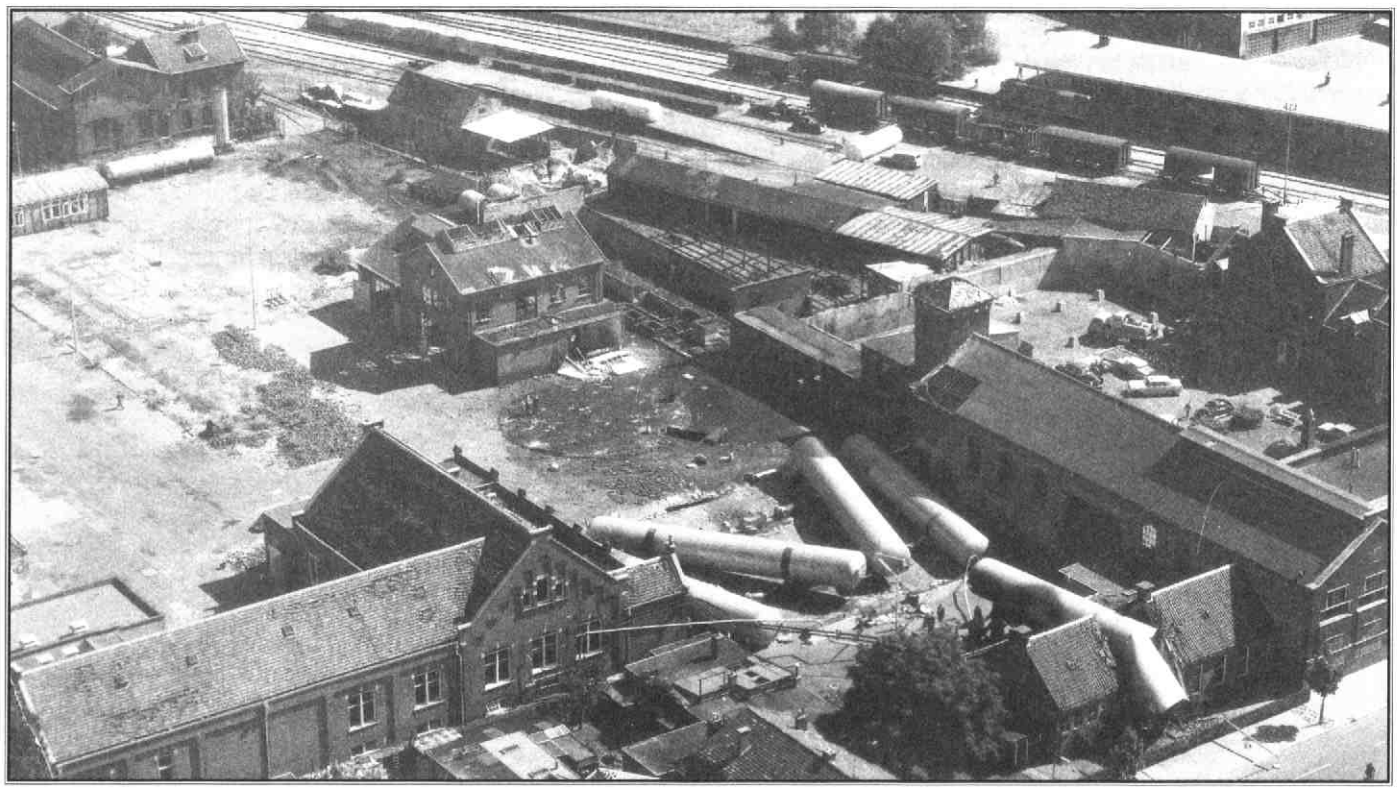

Eén dode en een ernorme ravage waren het gevolg van een gasontploffing in de binnenstad van Zeist. Dat er niet meer slachtoffers vielen op het bedrijfsterrein en in de directe omgeving was te danken aan het tijdstip van de ramp: zondag rond het middaguur. De klap klonk echter in de hoofden van vele Zeistenaren nog lang na.

R.P.M. Rhoen

Foto's: Gemeentearchief Zeist

Vraag aan een 50-plusser wat hij deed op het moment dat hij hoorde dat president Kennedy was vermoord. Waarschijnlijk kan hij je vertellen waar hij op die bewuste 22 november 1963 mee bezig was of waar hij zich toen bevond. Zo is het ook met veel Zeistenaren, wanneer je aan hen vraagt wat ze op zondag 12 augustus 1962 deden rond half twee 's middags. De gebeurtenis die toen in Zeist plaats vond, heeft bij velen van hen een onuitwisbare indruk achtergelaten.

Op die zondag om precies 13.39 uur werden de inwoners van Zeist en omstreken opgeschrikt door een tweetal explosies. Het juiste ogenblik is bekend, omdat de explosies door de seismograaf van het KNMI in De Bilt werden geregistreerd. De explosies deden huizen schudden alsof er een aardbeving plaats vond. Velen dachten in eerste instantie dat een straaljager van de nabijgelegen vliegbasis Soesterberg door de geluidsbarrière ging. Eigenlijk was dat uitgesloten, want op zondag werd er niet gevlogen. Na de explosies bleef een angstaanjagende fluittoon hoorbaar. De Zeistenaren vroegen zich natuurlijk af wat er gebeurd was en waar het gebeurd was. Voor de bewoners van de Steynlaan was het direct duidelijk, want daar hadden de explosies zich voorgedaan. Ze dachten meteen aan het gasbedrijf.

Het gemeentebestuur van Zeist had in 1887 een gemeentelijke gasfabriek opgericht. De fabriek was oorspronkelijk om veiligheidsredenen buiten de kom van de gemeente gesitueerd. Door de groei van de bevolking was op den duur het terrein om de fabriek volgebouwd en lag het fabriekscomplex in de kern aan de drukke Steynlaan en vlak in de buurt van een drukke winkelstraat, de Slotlaan. Na de beëindiging van de gasproductie in 1959 ging het gasbedrijf verder als Gasdistributiebedrijf Zeist en omstreken (GZO).

Tientallen brandweerlieden

Bij de gemeentelijke brandweer kwam de melding van de ramp om 13.42 uur binnen. Twee minuten later rukte de eerste bluseenheid al uit en vier minuten later was deze al op de plek van het onheil gearriveerd. Binnen enkele minuten werd de eerste bluseenheid versterkt door manschappen van het eigen brandweerkorps. In verband met de omvang van de ramp werd hulp verleend door brandweerkorpsen uit de omgeving. De brandweer van De Bilt arriveerde om 14.06 uur, de brandweer van de vliegbasis Soesterberg om 14.11 uur en van Driebergen-Rijsenburg om 14.44 uur. De na de explosies uitgebroken brand werd door 66 brandweerlieden bestreden. Tot 's avonds acht uur zijn ze in de weer geweest.

De politie werd meteen na de explosie telefonisch gewaarschuwd door een bewoner van de Steynlaan, die tegenover het gasbedrijf woonde. Maar ook de hulpverlening kwam snel op gang. De Rode Kruiscolonne, 25 in getal, was snel ter plekke. Spoedig waren ook enkele autoriteiten, onder wie de burgemeester, het hoofd van de Burgerbevolking, de officier van justitie te Utrecht en de bestuursvoorzitter en de directeur van het GZO, op de rampplek aanwezig. De buurtbewoners en kijkers die van andere kanten toestroomden, werden door de politie op een afstand gehouden.

De lucht in geslingerd

De oorzaak van de ramp was gelegen in het exploderen van een van de vijf gasvoorraadtanks, die opgesteld stonden achter het kantoorgebouw en de

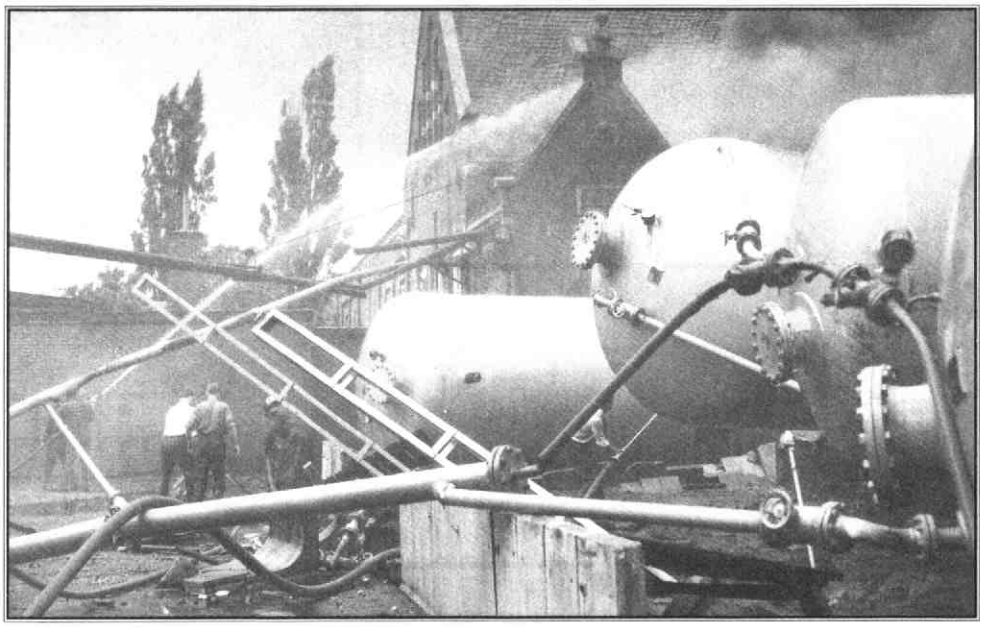

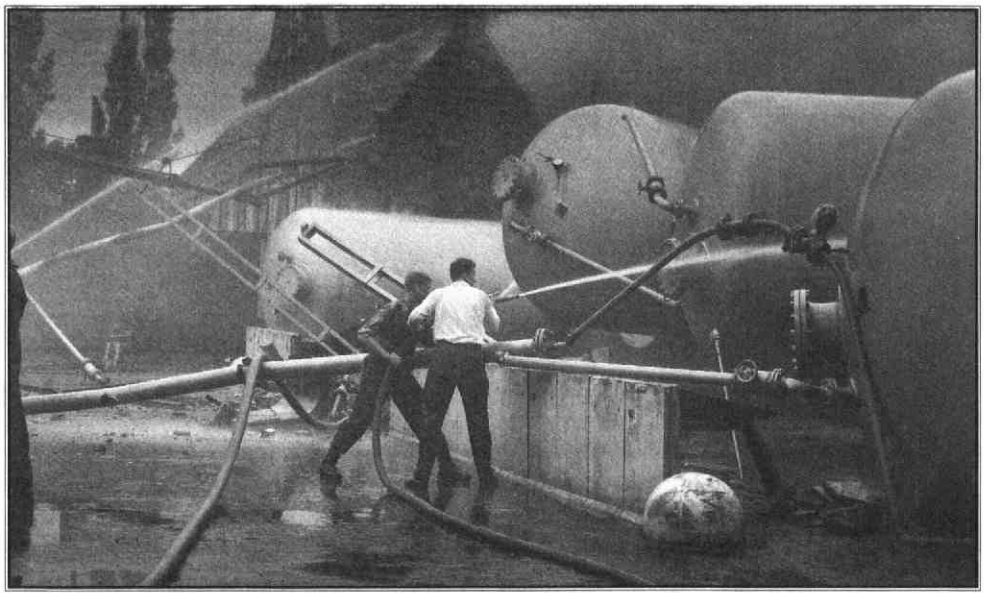

showroom van het GZO aan de Steynlaan. Het vijftal cilindervormige drukvaten was bestemd voor de berging van stadsgas en diende vooral gedurende de zomermaanden als reserve. De vaten hadden een doorsnede van drie meter en een lengte van 22,2 meter. De cilinderwand had een dikte van 13,5 mm en de bodems van 25 mm. Elke tank woog 27 ton. De onderlinge tussenruimte bedroeg circa een meter. De tanks waren in december 1955 door de firma Borsig te Berlijn - een op dat gebied gerenommeerd bedrijf - geleverd.

Van deze tanks was de middelste geëxplodeerd en de lucht in geslingerd en over zijn lengteas terechtgekomen op het dak van het badhuis aan de Steynlaan. Het achterfront van deze tank was door de explosie weggeslingerd en ongeveer 200 meter verder op het bedrijfsterrein terecht gekomen. Het gebouw aan de Steynlaan waarop de geëxplodeerde tank terecht was gekomen, was direct in brand gevlogen. De explosie van deze tank werd waarschijnlijk veroorzaakt door een scheur aan de achteronderzijde rondom een afvoerstomp. Een vrij onbekende vorm van corrosie, de zogenaamde spanningscorrosie, had het gelegeerde staal 'bros' gemaakt. Binnen een tijdsfractie volgde nog een gasexplosie.

De vier andere nog gevulde tanks werden van hun fundamenten gedrukt, waardoor de verbindingsleidingen afbraken. Zij waren door de explosies ernstig beschadigd. Enkele uren lang bestond er een groot explosiegevaar. De enorme afkoeling door het inzetten van twaalf à dertien stralen heeft dat waarschijnlijk voorkomen Het uitstromende gas van twee van deze tanks vatte onmiddellijk vlam. De brand sloeg ook over naar de belendende gebouwen. In de machinehal stond bijvoorbeeld een dieselelektrisch aggregaat. Het duurde twee uur voordat alle vier de tanks - vaak met enorme steekvlammen - leeg waren.

Verstoorde zondagsrust

Bij de ramp kwam de dienstdoende machinist, Stijn Wilhem van Butselaar, om het leven. De hulpverleners gingen meteen naar hem op zoek. Men verwachtte hem in zijn kantoor te vinden. Het kantoor, dat niet beschadigd was, was echter verlaten. Waarschijnlijk heeft hij wat gehoord en is hij poolshoogte gaan nemen. Hij was sinds 1949 in dienst van het gasbedrijf. Voor die tijd had hij bij de Koninklijke Nederlandse Marine gewerkt. De functie van machinist vervulde hij vanaf augustus 1955. Hoewel hem met ingang van 1 januari 1961 eervol ontslag was verleend, verrichtte hij blijkbaar nog steeds werkzaamheden voor het bedrijf. Om 14 uur zou de dienst voor Van Butselaar erop zitten en zou een collega het werk overnemen. In verband met de werkoverdracht had die collega al aanwezig moeten zijn, maar die dag had hij zich juist verlaat! Dat niet meer slachtoffers gevallen zijn, is waarschijnlijk te danken aan het feit dat het op een zondagmiddag gebeurde en het omstreeks dat uur uiterst stil op straat was. Een tijdstip dat veel Zeistenaren aan tafel zaten.

Half miljoen schade

Om veiligheidsredenen en door het uitvallen van de elektriciteitsvoorziening moest de gasvoorziening van Zeist maar ook van de gemeenten De Bilt, Driebergen-Rijsenburg en Doorn om 14.15 uur worden gestaakt. De inwoners van de vier gemeenten werd door middel van rondrijdende geluidswagens opgeroepen hun gaskranen te sluiten. Nadat men er in was geslaagd de gasvoorziening de volgende

morgen om 7 uur te hervatten, werden de inwoners - weer door middel van geluidswagens, maar ook via de radio - gevraagd bij het ontsteken van het gas voorzichtig te zijn, omdat mogelijk lucht in de gasleiding binnengedrongen zou kunnen zijn. Bij de hervatting van de gasvoorziening hebben zich echter geen moeilijkheden voorgedaan.

Als gevolg van de ramp waren verschillende gebouwen op het terrein van het GZO verwoest of ernstig beschadigd. Van de huizen en de winkels in de straten in de omgeving van het bedrijf waren de ruiten gesprongen. De schade werd op meer dan een half miljoen gulden geschat.

In de notulen van de maandelijkse vergaderingen van het bestuur van Gasdistributie Zeist en omstreken (GZO) van de vergaderingen die na de gasexplosie in 1962 werden gehouden, wordt summier aandacht aan de ramp geschonken en dan betreft het alleen nog de herstelwerkzaamheden. Het jaarverslag 1962 is wat uitvoeriger hierover. Daarentegen is het opmerkelijk dat het *National Nuclear Corporation Limited* in 1985 nog geïnteresseerd was in deze explosie en een exemplaar van het rapport opvroeg.

R.P.M. Rhoen is gemeentearchivaris in Zeist en redactielid van Oud-Utrecht.

Bronnen

Archief Gasdistributie Zeist en omstreken (Gemeentearchief Zeist).

Dijk, J.A. van, en J.G. de Voogd, 'Explosie van een drukvat met stadsgas te Zeist', in: *Het Gas*, december 1962, nr. 12.

Nieuwe Zeister Courant, 13 augustus 1962.

Utrechts Nieuwsblad / NZC, 11 augustus 1982.

De brand van restaurant Azië

Het was niet de grootste brand in de geschiedenis van de stad, er vielen slechts twee licht gewonden, maar hij trok wel een massa toeschouwers. Plaats van handeling: het Vredenburg, augustus 1969.

Bettina van Santen

De vlammen slaan uit het dak van restaurant Azië
Foto: Het Utrechts Archief

De Utrechtse binnenstad heeft in de 20e eeuw een aantal spectaculaire branden gekend, zoals de brand van het huis Zoudenbalch (11 augustus 1903), de Galerie Modernes (13 maart 1939), het Centraal Station (december 1938) en de brand van het conservatorium (K&W) op de Mariaplaats (12 maart 1988). Hoe vernietigend en angstaanjagend branden ook kunnen zijn, tegelijkertijd is het fascinerend om naar te kijken. Een brand trekt altijd kijkers.

Een brand in de binnenstad betekent vuur in een dichtbebouwde omgeving en gevaar voor het overslaan van het vuur naar de naastgelegen gebouwen. Zo portretteerde Godfried Bomans ooit in zijn boek *Kopstukken* een brandweerman, die zijn werk als volgt samenvatte: 'de belendende panden nathouden'. Al deze aspecten speelden een rol bij een minder bekende brand in het hartje van Utrecht in de nacht van donderdag 8 op vrijdag 9 augustus 1969.

Vredenburg als uitgaanscentrum

Op de hoek van het Vredenburg en de Drieharingstraat bouwde de *Twentsche Bank* aan het begin van de 20e eeuw een indrukwekkend gebouw in een mengeling van neostijlen en opvallende gevelbekroningen. Toen de bank uit het pand vertrok wisselde het diverse malen van eigenaar om uiteindelijk in gebruik te worden genomen als Chinees restaurant, genaamd *Azië*. Dat er zich uiteindelijk een restaurant vestigde was niet vreemd, aangezien het Vredenburg en directe omgeving lange tijd de plek bij uitstek was in Utrecht om uit te gaan. Er waren aardig wat hotels, restaurants en bars, een bioscoop en zelfs een nachtclub, genaamd *Limburgia*. In 1969 was Vredenburg nog niet het lege plein met de dichte winkels die het tegenwoordig 's avonds is. Niet dat het een optimaal gebruikt plein was, want een deel was ingericht als parkeergelegenheid en een ander deel was bebouwd met de grote bakstenen Jaarbeursgebouwen. Maar er was nog genoeg leven rondom het plein om een brand niet onopgemerkt te laten.

Groot alarm

Op 8 augustus om twaalf minuten voor twaalf 's avonds kreeg de brandweer een melding vanuit restaurant *Noord-Brabant* en direct daarop volgden nog een aantal meldingen: er was brand op het Vredenburg. De brandweer arriveerde met materiaal voor een middelgrote brand, maar dat was het ondertussen al niet meer. De brand, die waarschijnlijk in de keuken van het restaurant Azië was ontstaan, had zich razendsnel door het gebouw verspreid en volgens ooggetuigen sloegen binnen enkele tellen de vlammen al uit het dak. Brandmeester Straub sloeg direct groot alarm. Er kwamen een derde autospuitwagen bij en een extra ladderwagen. Aangezien het restaurant al volledig in brand stond, werd de eerste taak nu 'de belendende percelen nathouden'. Dit belendend perceel was met name hotel-restaurant Noord-Brabant. Het personeel van Noord-Brabant had al enige voorzorgsmaatregelen getroffen. Zo was een kostbare piano naar de andere kant van het gebouw verplaatst en de tafeltjes van het restaurant aan de Drie-

haringstraat werden afgehaald. Over de eigen klanten hoefde het personeel zich niet druk te maken: die waren allemaal naar buiten gelopen om naar de brand te kijken.
Ondanks alle zorg kon de brandweer niet voorkomen dat de muur van het restaurant van Noord-Brabant aan de Drieharingstraat door de brand zwaar werd beschadigd. Maar blijkbaar was de brandweer toch op een gegeven moment gerust over het belendende pand Noord-Brabant en kon er serieus overgegaan worden tot het blussen van de brand in Azië. In totaal waren er 27 spuitgasten bezig de brand onder controle te krijgen. Uiteindelijk ging het blussen ook nog snel, want om 00.35 uur kwam het sein brand meester, maar daarna werd er nog tot in de vroege uren van de vrijdagochtend nageblust. Het resultaat van de brand was een zwart geblakerd gebouw, waarvan alleen de buitenmuren nog overeind stonden. Binnen was alles door het vuur verteerd.

Triest beeld

Er waren Utrechters die vreesden dat de eigenaar boven het restaurant woonde en slachtoffer was geworden van het vuur. Wat zij vergeten waren, was dit de vorige eigenaar gold: de heer Y. Ma. Toen deze vier jaar daarvoor het restaurant exploiteerde woonde hij inderdaad met zijn gezin boven de zaak. De nieuwe eigenaar J. Raman woonde echter met zijn vrouw in De Bilt. Raman hoorde om kwart over twaalf van de brand en kwam per taxi naar Utrecht om het trieste beeld van het afbranden van zijn zaak met eigen ogen te aanschouwen. Zijn vier compagnons wisten nog van niets. Zij hadden de zaak rond elf uur 's avonds verlaten en hoewel bekend was dat zij in de Singelstraat woonden, was het exacte adres van de heren P.Y Shou, Te Shih We, Tsong Ling Li en Li Mey Su bij niemand bekend. Zij werden dan ook niet op de hoogte gebracht en zullen vreemd opgekeken hebben toen zij de volgende dag naar hun werk dachten te gaan.

Ramptoerisme

De brand trok al direct een enorme massa mensen. Zoals vermeld liepen de gasten van Noord-Brabant meteen de zaak uit om buiten te kijken. Al snel stonden er zo'n 1.500 toeschouwers op het Vredenburg. Hoe het bericht zich zo snel door de stad verspreidde in een tijd zonder mobiele telefoon mag nu een raadsel lijken, maar ook de auteur van dit stuk herinnert zich dat de hele familie die late avond in de auto stapte om naar de brand te gaan kijken. Wellicht dat het geluid van brandweersirenes en zwarte rookwolken aan de horizon mensen op het spoor bracht. Gevaarlijk was het ramptoerisme natuurlijk wel, want op een gegeven moment dreigde één van de muren van Azië in te storten. Dit kon maar net door de brandweer voorkomen worden.
Ook de dag erna trok het pand nog veel bekijks en moesten hekken geplaatst worden om het publiek enigszins op veilige afstand van het uitgebrande gebouw te houden. Het verkeer dat via het Vredenburg en Lange Elizabethstraat ging (dat kon toen nog), werd gedeeltelijk omgeleid vanwege de vele mensen.
Overigens liet niet iedereen zich verleiden tot ramptoerisme: terwijl de brandweer vanaf het dak van bar *Extase* de brand bluste, bleven de klanten van de bar rustig hun drankje nuttigen terwijl de brandweer achter hun rug heen en weer liep.

Gewonden

De brand brak na sluitingstijd uit en boven het restaurant stonden de verdiepingen leeg, met enkel wat opgeslagen meubilair. Toch vielen er twee gewonden. Toen de brand net begonnen was, poogde een voorbijganger de deur van het restaurant in te trappen. Dit lukte, maar bezorgde hem wel een gebroken middenvoetsbeentje. Een tweede gewonde viel toen een kelner van restaurant Noord-Brabant een markies naar beneden trok uit voorzorg tegen de rondvliegende vonken. De kelner kon na verzorging in het ziekenhuis met een pleister op de wonde weer naar huis vertrekken. Het belangrijkste slachtoffer was het gebouw zelf. Dat kon niet meer gered worden en werd naderhand gesloopt.

Het uitgebrande gebouw
Foto: Het Utrechts Archief

Bron
Utrechts Nieuwsblad 8 en 9 augustus 1969

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

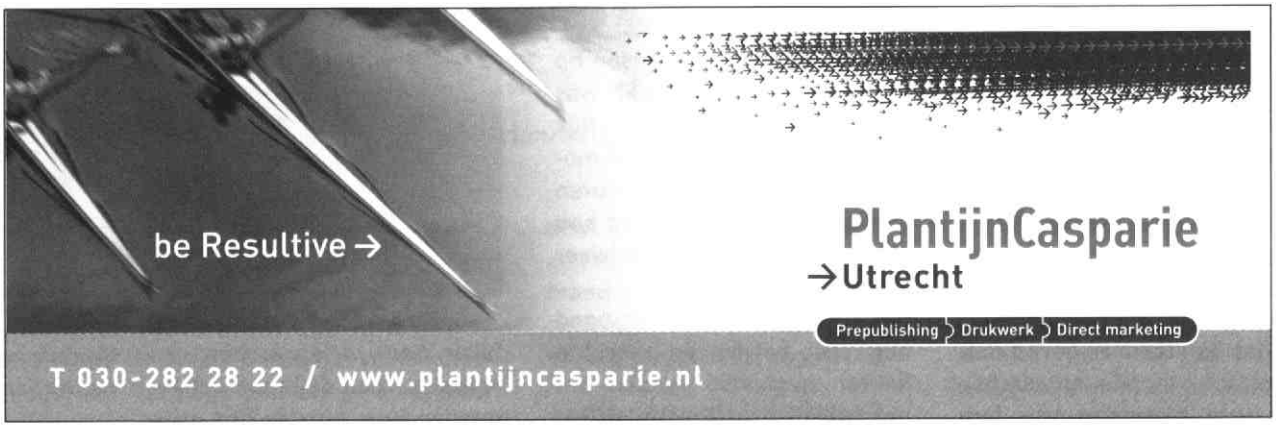

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUD

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030 - 263 11 11
fax: 030 - 262 32 74

e-mail: info@vanzoelen.nl
website: www.vanzoelen.nl

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J.C.V. Geenen

Kantooradres
Vondellaan 4
3521 GD Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden
- Contracten maken
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereen kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

75e jaargang

7

2002

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

Honderd jaar Stichts Asyl voor Dieren

De sloop van de Utrechtse Stevensfundatie

Utrechtse gevangenissen 6:
Penitentiaire Inrichting Nieuwegein

Bouwgeschiedenis van het Zeister landhuis Molenbosch

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Begijnekade 20
3512 VV Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Fax 030-666 14 41

PKC

Binnen beginnen, buiten winnen

Paul Kok Consultants B.V.
Communicatie Adviseurs
Koningin Wilhelminaweg 469
3737 BE Groenekan
Postbus 9533
3506 GM Utrecht
Telephone 0346 217 117
Fax 0346 217 118
e-mail: consultants@pkc.nl
www.pkc.nl

PKC is lid van: IPREX

'beeldbepalend in bouwen'

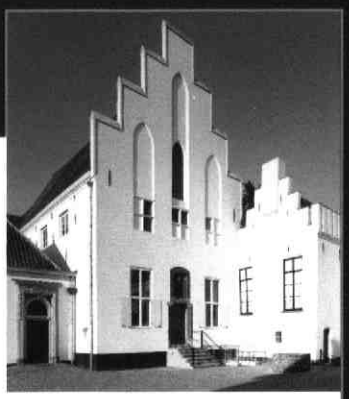

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN BV
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:
- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging
- Telematica

Kaap de Goede Hooplaan 7
3526 AR UTRECHT
Tel 030-288 24 64. Fax 030-288 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

A8-60 P: TJ oct 1903 A8-IC

174 'Uit mededoogen met het lijdende dier'

De katten kregen er in 1919 melk met havermout en aardappelen met gehakt. Wat tijdens de 100-jarige geschiedenis van het Utrechtse dierenasiel wél hetzelfde bleef: hoe sommigen honden en katten verwaarloosden en mishandelden en anderen ze liefdevol opnamen, verzorgden en soms noodgedwongen af moesten maken.

187 Hard verblijf in mooi gebouw

Zesde en laatste deel in de serie Utrechtse gevangenissen: de Penitentiaire Inrichting in Nieuwegein. Het strenge regime in een high tech gebouw op historische grond.

190 Het einde van een woonidylle

De Stevensfundatie, ooit gebouwd voor protestantse ambachtslieden, werd in de jaren zestig voornamelijk bewoond door studenten. Totdat de slopershamer hen wegjoeg. Verslag van een ooggetuige.

> Inhoud

172 *Van de bestuurstafel*

173 *Cultureel Erfgoed*

Jellie van der Meulen 174 *'Uit mededoogen met het lijdende dier'*
Stichts Asyl voor dieren 100 jaar

181 *Literatuursignalement*

R.P.M. Rhoen 182 *'De uitzichten zeer mooi en het huis solide'*
Het landhuis Molenbosch van J.D. Zocher jr. (1791-1870) exact gedateerd

Has Seulijn 187 *'Doelmatig, veilig en sober, maar wel humaan'*
Utrechtse gevangenissen 6: de Penitentiaire Inrichting Nieuwegein

Bettina van Santen 190 *De sloop van de Stevensfundatie*

193 *Agenda en berichten*

vereniging Oud Utrecht u december 2002

Van de bestuurstafel

Oud-Utrecht waarheen?

P.A. Blok, voorzitter

Niet vanwege het komende lustrum of het ten einde neigen van het jaar is het bestuur op een middag in oktober de hei opgegaan. Die hei bestond overigens uit de met heideplantjes gesierde woning van onze secretaris. Doel was zich te bezinnen op de toekomst. Waarom? In onze vereniging wordt het relatief kleine aantal actieve leden steeds zwaarder belast. Dat leidt ertoe dat het steeds moeilijker wordt nieuwe bestuurs-, commissie-, redactie- en werkgroepleden te vinden. Over die problematiek ging de heidesessie.

Eerst stelden we vast dat het met Oud-Utrecht naar buiten en naar de leden toe best aardig gaat. Juist die omstandigheid zorgt grotendeels voor de geschetste problematiek. Het gaat vrij goed, mede omdat steeds nieuwe dingen ter hand worden genomen en de bestaande taken meer aandacht krijgen. Een paar voorbeelden. Dat bestuursleden bepaalde aandachtsvelden, zoals activiteiten, Cultureel Erfgoed of het Tijdschrift in hun portefeuille hebben zorgt voor een goede communicatie. Voor hen betekent het echter een verdubbeling van het aantal vergaderingen. Ook het periodiek contact met de redacties van Jaarboek en Tijdschrift en de Activiteitencommissie kost extra tijd. Het opkomen voor het cultureel erfgoed is meer actief aangepakt.

Ik wijs op het verbreden van de taken van de Commissie Cultureel Erfgoed en het instellen van de Projectgroep Singels. Naar wij ervaren wordt dat door de leden gewaardeerd, zoals bijvoorbeeld uit een spontaan applaus in twee ledenvergaderingen blijkt. Echter, het betekent wederom meer werk, allereerst voor de leden van Commissie en Projectgroep, maar ook voor het betrokken bestuurslid. Ook het meer en beter samenwerken met onze zustervereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens en met de Bond Heemschut is zeer nuttig maar kost meer tijd. Dat geldt ook voor de periodieke contacten met de Utrechtse wethouder voor monumenten en de contacten op ambtelijk niveau. Erbij kwamen ook het groot evenement en de Van der Monde-lezing. Deze extra en verdiepte activiteiten vragen ook meer van onze portefeuillehouder public relations, die zich voorts heeft ingezet voor de fraaie, nieuwe brochure en voor ledenwerfacties.

Kan het anders, was de volgende vraag. Vergelijking met een andere historische vereniging levert stof op voor verdere discussie. Het commissiewerk zou wellicht in meer en dus kleinere clusters kunnen worden onderverdeeld. Want ook voor de commissieleden geldt dat hun hooivork steeds meer beladen raakt. Bovendien wordt elders wel gewerkt met een administrateur en met een intendant, die het werk van de clusters stimuleert en coördineert. Afgesproken is dat de bestuursleden een lijstje maken van hun werkzaamheden en aangeven welke door iemand anders gedaan zouden kunnen worden met daarbij vermeld de geschatte tijdwinst. Die lijstjes worden in de vervolgdiscussie besproken.

Ziehier beknopt de problematiek, die zich voordoet. We moeten daarover overigens niet dramatisch doen, want de vrijwilligers en dus ook de bestuursleden doen het werk met plezier. Dat is ook een deel van het probleem. Uit betrokkenheid zeggen ze niet snel neen en 'doen ze het er wel even bij'. Voorkomen moet echter worden dat sommige schouders gaan doorbuigen. De continuïteit van onze vereniging mag niet in gevaar komen omdat nieuwe vrijwilligers bijna niet meer te vinden zijn.

Ook wordt in de discussie betrokken of het verantwoord is bepaalde activiteiten te verminderen of te staken. Zo is er de Kroniek. Tegen opname in het Jaarboek worden vier aansprekende argumenten aangevoerd. Het Jaarboek is geëvolueerd van een verenigingsboek met ledenlijst en Kroniek tot een zelfstandige wetenschappelijke publicatie, waarin de Kroniek een laatste rudiment vormt. Ten tweede is een Kroniek in november van het jaar daarna wel erg laat. De Kroniek is verder onevenwichtig, vanwege de vele edities van het Utrechts Nieuwsblad en de verscheiden regionale bladen. Bovendien vraagt de Kroniek veel extra redigeerwerk van de redactie. Opname in het Tijdschrift levert voor die redactie weer vrij veel extra werk op. Bovendien zou dan de winst van het extra, zevende, nummer goeddeels ongedaan worden gemaakt.

Het overleg met de beide redacties leidt tot het volgende. In deze column leg ik u, leden, het bestuursvoorstel voor het uitgeven van de Kroniek te staken, tenzij zich voldoende vrijwilligers bereid verklaren die voortaan geheel te verzorgen en te redigeren. De Kroniek zou dan als apart product kunnen worden vervaardigd. Dan zouden bovendien criteria moeten worden geformuleerd om te bepalen wat het waard is voor het nageslacht vast te leggen. Ook zou dan de financiële haalbaarheid moeten worden onderzocht.

Oud-Utrecht waarheen? Met overtuiging luidt mijn antwoord en, naar ik vertrouw, van u allen: naar het zestiende lustrum in 2003 en nog vele lustra daarna!

Beleidsvisie Singelgebied

JACQUELIEN VROEMEN

'Beleef de Singels!' was het motto van de prijsvraag die de vereniging enkele maanden geleden had uitgeschreven. Er waren 28 inzendingen. De jury heeft de eerste prijs toegekend aan het voorstel van de heer Jhr. A. Six om een beter maaibeleid te realiseren. En daarbij hoort wat hem betreft ook een terugbrengen in oorspronkelijke staat van het plantsoen. Wij hebben deze aanbeveling doorgegeven aan onder andere de heer L. Koops, directeur van de Dienst Stadsbeheer van de gemeente Utrecht. De tweede prijs was voor mevrouw Y.M. Donkersloot-de Vrij, met het plan het Panorama van Utrecht, uitgegeven door P.W. van de Weijer in 1859, op groot formaat op locatie in het plantsoen te verwezenlijken. Momenteel zijn wij aan het onderzoeken waar en hoe dit idee gestalte zou kunnen krijgen. De prijs voor de meest originele inzending (een ballonvaart boven de provincie) was voor het plan van F. Driessen om alle gevels rond het singelgebied wit te schilderen.

Tijdens de feestelijke uitreiking op 15 september in de Leeuwenberghkerk is tevens de Beleidsvisie van de Vereniging Oud-Utrecht op het behoud en herstel van de cultuurhistorische waarde van het Utrechtse Singelgebied uitgereikt aan onze burgemeester en aan de voorzitter van de raadscommissie Algemene Zaken. Ruim 70 personen en instellingen hebben adhesie betuigd aan onze beleidsvisie. U heeft hem ontvangen samen met dit nummer van Oud-Utrecht. Wij zijn zeer geïnteresseerd in uw reacties op dit rapport.

De gemeente is thans bezig met het opstellen van een beheerplan voor het singelgebied. Wij, de leden van de Projectgroep Singels, vinden dat dit plan niet ver genoeg gaat en komen daarom met onze eigen beleidsvisie. Tegen de tijd dat het beheerplan in de gemeenteraad zal worden besproken zullen wij ervoor zorgen dat ook onze beleidsvisie geagendeerd wordt. De burgemeester heeft ons gevraagd om tegen die tijd ook de leden van het college in het park rond te leiden. De Projectgroep Singels zal dat zeker doen.

De Projectgroep wil met behulp van kaarten aanschouwelijk maken hoeveel 'groen' er in de afgelopen tijd al is opgeofferd aan parkeerplaatsen en andere verhardingen. Wij zoeken iemand die kaarten uit drie 'ijkjaren' (ongeveer eind jaren zestig, circa 1980 en nu) kan vergelijken en daarvan een kaart kan maken waarin de overgang van 'groen' naar 'rood' goed te zien is. Wilt u ons helpen met het inkleuren van deze kaarten, dan kunt u zich hiervoor aanmelden bij ondergetekende.

Tenslotte nog een nieuwe paragraaf in het vervolgverhaal over de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de parkeergarage in het Lucasbolwerk. Wij hebben een tijd geleden naar buiten gebracht dat de Rijksdienst ons gemeld had dat hij niets weet van de plannen voor de parkeergarage en daarom ook zijn mening niet kan geven. Dit terwijl de wethouder van verkeer mevrouw Y. van de Bergh had gezegd dat de Rijksdienst zo goed als akkoord was met de plannen. Dit kwam in de landelijke pers, waar mevrouw Van den Bergh niet verheugd over was. Later heeft de directeur van de Rijksdienst ons in een persoonlijk gesprek nogmaals verzekerd dat zijn dienst niets over de plannen kon zeggen omdat ze aldaar niet bekend waren. De heer Stafleu, hoofd van de Sectie Monumenten van de gemeente heeft mij onlangs verteld hierover verbaasd te zijn. Monumenten heeft namelijk wel degelijk regelmatig overleg over deze kwestie met de Rijksdienst. Het 'officiële' standpunt van de Rijksdienst strookt dus niet met wat er in feite gebeurt. Wij van Oud-Utrecht weten niet wat we hiervan moeten denken. We hopen dat het ons zeer binnenkort duidelijk mag worden.

Uw reacties graag naar jvroemen@hotmail.com of schrijf naar de secretaris van de vereniging.

'Uit mededoogen met het lijdende dier'

Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

Getekende kattenkop bij presentielijst ledenvergadering 20 maart 1925
Foto: Het Utrechts Archief

Voor het Utrechtse dierenasiel aan het Oude Houtensepad is 2002 een gedenkwaardig jaar: een eeuw geleden vond de oprichting plaats en na jarenlange vertraging ging eindelijk de eerste paal de grond in van de dringend noodzakelijke nieuwbouw. Het verwerven door Het Utrechts Archief van de bewaard gebleven archiefstukken maakt het mogelijk voor het eerst een beknopte geschiedenis te schrijven van deze 'sterke uiting van particulier initiatief'.

JELLIE VAN DER MEULEN

In de 19e eeuw ontstond geleidelijk belangstelling voor de bescherming van dieren. Tot die tijd waren huisdieren vooral beschouwd als nuttige 'werktuigen'. Zo werden honden onder meer gebruikt voor het trekken van karren. Er waren ook veel straathonden, die een ellendig bestaan hadden. Steeds meer mensen kwamen in verzet tegen het misbruiken en mishandelen van dieren. In 1864 werd in Den Haag de eerste *Vereeniging tot Bescherming van Dieren* opgericht en al een jaar later werd dat voorbeeld in Utrecht gevolgd. In 1877 kwam er een landelijke vereniging tot stand. Aan het begin van de 20e eeuw ontstonden er allerlei verenigingen die zich specialiseerden op een terrein van dierenbescherming, zoals de opvang van dieren. Na Den Haag en Amsterdam was Utrecht de derde stad waar burgers een dierenasiel oprichtten.

Negen praktische dames

De oprichting van een 'toevluchtsoord voor noodlijdende dieren' in Utrecht was het initiatief van negen dames, die een 'Voorloopig Comité' vormden. Op donderdagavond 10 april 1902 organiseerde dit comité een vergadering in het gebouw *Irene* aan de Keistraat om een vereniging in het leven te roepen. 26 personen woonden de vergadering bij en al zo'n 400 mensen hadden toegezegd lid te zullen worden. Voorzitster van de bijeenkomst was mevrouw H.W.J. de Feyfer-van Tussenbroek. In haar inleidend woord wees zij erop hoe ook uit de bijbel bleek dat het dier de bescherming van de mens nodig had, maar ze waarschuwde wel voor 'ziekelijke overdrijving'. Wellicht speelde zij daarbij in op gevoelens van onbegrip die in de stad heersten: was het wel nodig dieren een luxe leventje te bezorgen, dat voor het gros van de mensen niet eens weggelegd was? De oprichters van het asiel hadden echter niet de illusie dat zij de asieldieren konden vertroe-

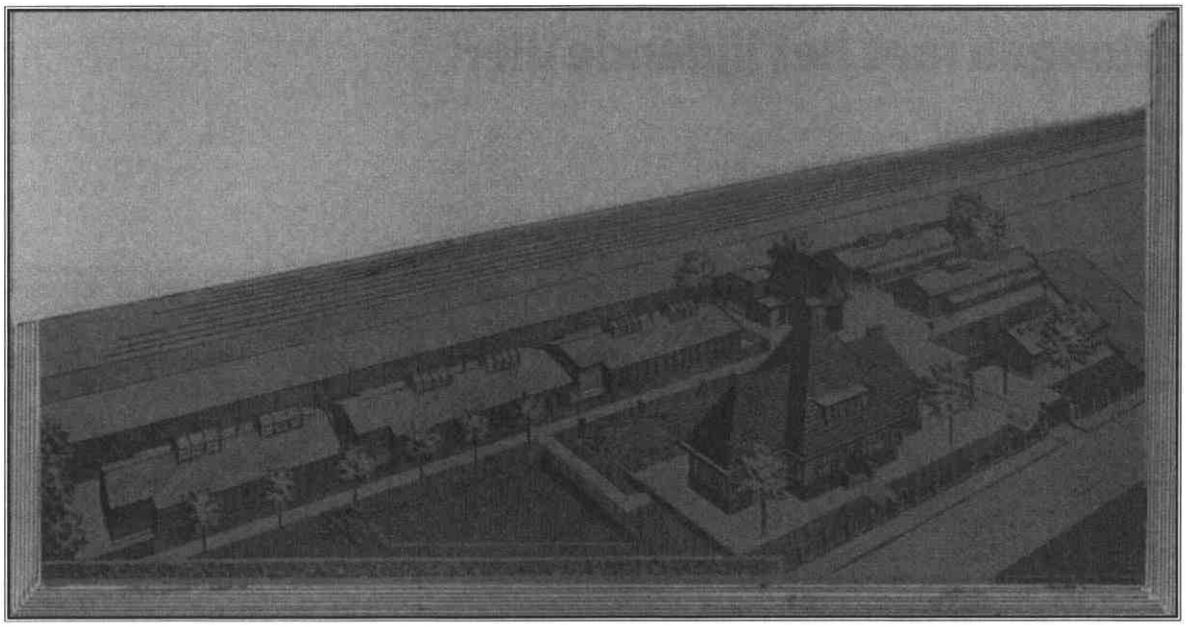

Het nieuwe complex aan het Oude Houtensepad
Foto: Het Utrechts Archief

telen. Zij wilden op een praktische en zakelijke manier de problematiek van de talloze zwerfhonden en -katten proberen op te lossen en ze brachten in korte tijd veel tot stand.

De instelling kreeg de naam *Stichtsch Asyl voor Dieren* en de vergadering koos bij acclamatie het voorlopige comité tot definitief bestuur van de vereniging. Tijdens hun eerste vergadering, op 10 mei 1902, verdeelden de bestuursleden hun functies opnieuw. Presidente werd nu mevrouw J.F. Ebeling-Wakker, die in het voorlopige comité eerste secretaresse was geweest. Zij zou het bestuur ruim 40 jaar lang leiden.

Al vanaf mei 1902 werden dieren opgevangen op de zolder van de woning van mevrouw Ebeling aan de Ramstraat nr. 9 en in het huis van de toekomstige beheerder, Philippus Sollman, aan de Hovenstraat. Het ging om huisdieren van leden van de vereniging én om zwervende dieren. Natuurlijk was dit een noodoplossing en moest er een afzonderlijk gebouw komen. De bestuursleden gingen ijverig op zoek naar een geschikte locatie en ze lieten hun oog vallen op een terrein aan de Abstederdijk op de hoek van de Markstraat. De algemene ledenvergadering van 11 augustus machtigde het bestuur tot het huren van dat terrein en van het aangrenzende huisje Markstraat 1, dat als woning voor de 'bewaarder' kon dienen. Sollman werd in die functie aangesteld en hij verhuisde in december naar het nieuwe adres. In en bij zijn huis kon hij, vooruitlopend op de bouw van het asiel, noodlijdende of in bewaring gegeven honden en katten herbergen.

In het eerste jaar traden 317 personen toe als lid van de vereniging en werden ruim 100 giften ineens ontvangen. Contributies en giften vormden een belangrijke bron van inkomsten, naast de vergoedingen voor het verzorgen van dieren die tijdelijk in de kost waren. De vereniging kreeg geen subsidie - dat zou pas veel later gebeuren - en was geheel zelfstandig. De *Vereeniging tot Bescherming van Dieren* sympathiseerde uiteraard wel met de nieuwe instelling en zou in de loop van de jaren geregeld (financiële) hulp bieden.

Verstikkingstoestel

Architect W.M. Reyerse te Blauwkapel, die lid van de vereniging was, maakte geheel belangeloos een bouwplan voor het op te richten asiel. Op 16 oktober 1902 vroeg het bestuur bij B&W de vergunning aan. Het ging om een gemetseld gebouw voor 60 katten en een inrichting met houten wanden voor ongeveer 50 honden. Hoewel de 'inspecteur over het bouwen' zich met een vooruitziende blik afvroeg of het oprichten van een bewaarplaats voor dieren in de onmiddellijke nabijheid van een bewoonde buurt geen bezwaren zou opleveren door stank en lawaai, werd de vergunning al na twee weken verleend. De opening van het gebouw vond plaats op 12 mei 1903.

In het eerste jaar verzorgde het asiel 238 kostdieren en 478 zwerfdieren. Het was dus steeds goed bezet en er moesten zelfs al acht kennels bijgebouwd worden. Vanaf 1906 was het ook mogelijk honden tegen betaling in het asiel te laten wassen. Een van de leden had voor dat doel een badkuip cadeau gedaan. Voor de zwerfdieren zocht het asiel zoveel mogelijk een goed tehuis.

Toch was het nog steeds noodzakelijk dieren af te maken. De Vereeniging tot Bescherming van Dieren had daarvoor een verstikkingstoestel in bruikleen gegeven, dat later geschonken werd. De beheerder gebruikte het toestel niet alleen voor zieke of gewonde asieldieren, maar ook voor dieren die op verzoek van de

'Uit mededoogen met het lijdende dier'

Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

eigenaren afgemaakt werden en voor honden die bij de politie beland waren. Deze zwerfhonden waren bij een politiepost afgegeven of door speciale hondenvangers opgepakt, omdat zij geen belastingpenning droegen. Vroeger werden deze stakkers verdronken of in kratten 'verpakt' naar Den Haag vervoerd om daar afgemaakt te worden. Nu konden ze snel en pijnloos op het terrein van het asiel door middel van gas worden gedood. Hieruit blijkt dat de dames bestuursleden met beide benen op de grond stonden, al waren zij van mening dat voor sommige van de af te maken honden nog wel een goed tehuis gevonden had kunnen worden. Het publiek kreeg het advies om loslopende honden bij het asiel af te leveren en niet bij de politie, waar zij haast altijd ter dood veroordeeld werden. In 1907 kregen de bestuursleden het na lang aandringen voor elkaar, dat deze 'politiehonden' voortaan in het asiel op hun einde mochten wachten. Omdat de taak voor de bewaarder daardoor zwaarder werd - alleen al in 1907 droeg de politie 355 honden over! - werd een tweede oppasser aangesteld.

De zwerfdieren die het asiel opnam, kregen een proeftijd van veertien dagen, waarin de bestuursleden probeerden een goed tehuis te vinden. Na het verstrijken van die periode was er geen andere keuze dan het afmaken van de dieren, al werd die termijn bij gezonde levenslustige exemplaren vaak overschreden. Voor de honden die door de politie aangeleverd werden, bedroeg het uitstel van executie slechts drie dagen. Als zich dan geen eigenaar gemeld had, was er geen genade meer. Deze honden bleven eigendom van de gemeente, zodat de bestuursleden daarover niets te zeggen hadden. Zij mochten tot hun verdriet geen nieuwe baas zoeken, maar hooguit proberen de eigenaar op te sporen. Soms lukte dat en kon de eigenaar zijn huisdier op de valreep ophalen. Katten stond de gemeente wel af aan het asiel, omdat voor deze dieren geen belasting verschuldigd was.

Dramatische verhalen

Het dierenasiel bleek in een behoefte te voorzien. Het aantal verenigingsleden nam toe en er werden steeds meer dieren verzorgd. Naast zwerfdieren en dieren die aan de vereniging waren afgestaan, waren er doorlopend kostdieren aanwezig, die voor inkomsten zorgden. Als voor een asielhond een tehuis gevonden was, kon de nieuwe eigenaar het dier in de beginjaren gratis meenemen, al werd gehoopt op een vrijwillige gift. In 1909 kreeg de bewaarder toestemming om voor elk weggegeven dier een bijdrage van minstens 25 cent te vragen. Er werd ook een vergoeding gevraagd voor het afmaken van dieren op verzoek van de eigenaren. Deze macabere vorm van dienstverlening nam in de loop van de jaren toe, terwijl het aantal zwerfhonden afnam. De bestuursleden vonden dit een treurige ontwikkeling, maar zij troostten zich met de gedachte dat de dieren beter een pijnloze dood konden vinden dan dat ze de straat op werden gejaagd, waar zij ten prooi vielen aan gebrek of mishandeling.

In mei 1910 verleenden B&W vergunning voor het vergroten van het kattenhuis, het maken van een houten paviljoen met aangrenzend schuurtje en het aanbrengen van een omheining langs de Markstraat en de Abstederdijk. De verbouwing zorgde voor een grote verbetering en het bestuur constateerde vergenoegd dat het asiel nu 'keurig in orde' was. In 1914 liep het huurcontract af van het terrein waarop de gebouwen stonden. De vereniging was in de gelegenheid de grond aan te kopen. De schuld die ze daarvoor moest aangaan, kon ze al in 1915 aflossen door een legaat van 10.000 gulden. Het volgende jaar werd ook het huisje naast het asiel, waarin de beheerder woonde, eigendom van de vereniging.

De bestuursleden voelden zich nauw betrokken bij het reilen en zeilen in het asiel. Eens per week bezochten zij beurtelings de instelling om toezicht te houden en soms tekenden de dames daarbij dramatische verhalen op die hen niet onberoerd hadden gelaten. Zo kwam er in 1913 een hond binnen van een oude afgeleefde man die een zelfmoordpoging had gedaan. De man had het dier gebruikt om zijn karretje te trekken, 'wat niet belette dat beiden zeer aan elkaar gehecht waren en hun sober en moeilijk verdiend stukje brood broederlijk deelden'. In een wanhopige bui had hij de hond losgemaakt en was hij met karretje en al het water ingereden. Het kwam toch nog goed: de drenkeling werd gered en naar een instelling in Groningen gebracht en de hond kreeg via het asiel een nieuwe baas. Een echte tranentrekker was het verhaal over een wit doeshondje, dat achter de ruitjes van het verstikkingstoestel nog mooi ging opzitten...

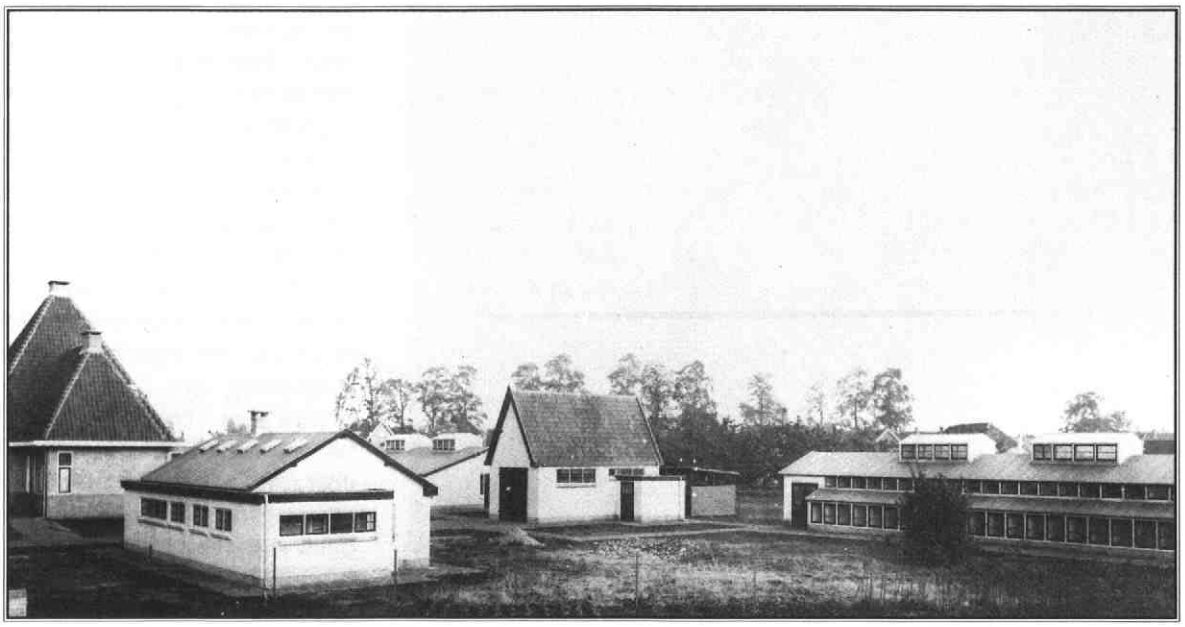

De gebouwen aan het Oude Houtensepad in 1930; v.l.n.r. huis van de opzichter, gebouwtje voor zwerfdieren, kennel voor honden, autogarage en verblijf voor katten
Foto: Het Utrechts Archief

Havermout voor de katten

Hoewel het asiel binnen de bebouwde kom gevestigd was, klaagden vele Utrechters dat het te afgelegen lag. Ze moesten vaak een lange tocht ondernemen om een gevonden hond of kat te brengen. Daarom verzocht het asiel in 1910 negen stalhouders verspreid in de stad om de zwerfdieren tijdelijk op te nemen. De stalhouders, die de beschikking kregen over een halsband met ketting voor een hond en een gesloten mand voor een poes, telefoneerden naar het asiel als er een dier afgegeven was. De opzichter van het asiel ging de zwerver vervolgens ophalen. Grote honden vervoerde hij lopend, kleinere dieren op een fiets met een mand voorop en zwakke of gewonde dieren met een handkar. In 1922 schafte het asiel een motorfiets met een gesloten bak aan, waarin de dieren tochtvrij opgeborgen waren. Na drie jaar werd de motor vervangen door een kleine auto, waarop naar aanwijzingen van het bestuur een bovenbouw van lichtgeel hout aangebracht werd. Op deze bovenbouw waren naam en adres van het asiel geschilderd, zodat de auto voor een goede reclame zorgde. Ook op andere manieren deed de vereniging aan publiciteit, bijvoorbeeld door reclamebiljetten te laten drukken en in de stad op te hangen. Met de auto konden ook dieren buiten de stad worden opgehaald, waardoor het asiel voor de hele provincie nuttig werd. De bekendheid van het asiel groeide, maar de geldelijke steun hield daarmee geen gelijke tred. Gelukkig kwam er wel zo nu en dan een gift of legaat, want er was veel geld nodig voor het aanbrengen van verbeteringen en vernieuwingen.

In de Eerste Wereldoorlog droeg het asiel zijn steentje bij door huisdieren die met Belgische vluchtelingen meegekomen waren, gratis op te nemen. Vooral in de oorlogsjaren was het moeilijk om aan voedsel voor de dieren te komen. Er bestond ook nog geen speciaal honden- en kattenvoer, zoals tegenwoordig. In 1919 kregen de katten bijvoorbeeld drie keer per dag melk ('s morgens met havermout) en 's middags aardappelen met gehakt.

De bestuursleden, die maandelijks vergaderden, hielden plichtsgetrouw toezicht en stonden open voor adviezen en klachten. Zij vroegen wel om begrip: 'Mocht een ieder toch bedenken, dat het Asyl een inrichting is, niet in 't leven geroepen uit winzucht, maar opgericht uit mededoogen met het lijdende dier.' Dat de sfeer onder bestuursleden en werknemers goed was, bleek wel uit het feit dat op 1 december 1927 het 25-jarig jubileum gevierd werd van de bewaarder, inmiddels opzichter genoemd. Het voltallige bestuur wachtte Philippus Sollman en zijn familie op in het versierde kantoortje. De presidente hield een toespraak en bood de jubilaris een elektrische hanglamp en een gratificatie aan. Tijdens een receptie getuigden vele bloemen en geschenken

Het asiel aan de Markstraat. Uit: Utrecht in woord en beeld, 1926
Foto: Het Utrechts Archief

(onder andere afkomstig van een hond die meermaals in het asiel vertoefde) van waardering en vriendschap. Sollman was al op 22-jarige leeftijd bij het asiel komen werken en hij zou er tot zijn pensioen blijven. Een makkelijk man was hij niet en er kwamen nogal eens klachten binnen over zijn barse optreden. Hij was nu eenmaal 'inniger verknocht' aan dieren dan aan mensen!

'Model-inrichting'

De gebouwen die in 1910 nog zo 'keurig in orde' waren, voldeden in de jaren twintig niet langer. Het asiel groeide uit zijn jasje en er waren ter plaatse geen uitbreidingsmogelijkheden. Om een indruk te geven van de bedrijvigheid: in 1925 kwamen er 3.410 dieren, waarvan er 834 als kostdier verzorgd werden; 2.145 dieren moesten worden afgemaakt en voor 295 geluksvogels kon het asiel een nieuw tehuis vinden. Niet alleen de sterke groei van het asiel, maar ook de geluidsoverlast zorgde voor problemen. In 1902 lag de Markstraat aan het eind van de Abstederdijk nog in een landelijke omgeving, maar intussen werd het terrein door een groot stadsdeel ingesloten. Al in 1917 klaagden omwonenden over het hinderlijk blaffen van de honden gedurende de nacht. In 1926 besloot het bestuur in beginsel tot uitbreiding en dus verplaatsing, waarbij men gebruik wilde maken van de nieuwste inzichten op hygiënisch gebied. Door enkele legaten én het zuinige beheer van de penningmeesteresse durfde het bestuur deze plannen te maken, maar het lukte nog niet een geschikt terrein te vinden: 'We zoeken dan ook wel eenigsints het "schaap met vijf pooten". Het Asyl toch moet ver genoeg van de bebouwde kom der stad liggen om geen last te bezorgen door hinderlijk leven en toch ook weer dichtbij genoeg om gemakkelijk bereikbaar te zijn, zoowel te voet als per autobus of tram. Ook moet er gas aanwezig zijn en water (liefst leidingwater). En als het terrein aan al deze eischen beantwoordt, mag het niet te hoog in prijs wezen...' In 1928 werd dan toch het ideale terrein gevonden: in oktober sloot het bestuur de voorlopige koop van een stuk grond van 4.341 m² aan het Houtenschepad. Er konden nu plannen gemaakt worden voor een 'modelinrichting'. De algemene ledenvergadering van 12 april 1929 keurde het bouwplan goed, waarna architect Chr. Stoffels de opdracht kreeg het plan met de tekeningen gereed te maken. Op 9 juli 1930 vond onder grote belangstelling de opening plaats van de nieuwe gebouwen op het adres Houtenschepad (later Oude Houtensepad) 2a (vernummerd tot achtereenvolgens 26 en 46). In de kranten verschenen lovende artikelen over het complex: 'En daar staat me dan nu het fonkelnieuwe Asyl aan het Houtenschepad, als een kostelijk juweel uitglanzend boven het oude kavalje aan de Markstraat.' Het hoofdgebouw was ingericht als opzichterswoning, met een kantoor, een bestuurskamer en een onderzoeksruimte voor de dierenarts die als adviseur aan het asiel verbonden was. Bij de garage voor de asielauto bevonden zich het dierenbad en bergruimten. Links en rechts van de garage lagen de ruime kennels voor honden en katten, die voorzien waren van dag- en nachtverblijven. Er was ook een apart gebouwtje voor zwerfdieren. Het bestuur, dat nog steeds geheel uit vrouwen bestond, werd geprezen om zijn daadkracht en doorzettingsvermogen: 'Ziedaar een sterke uiting van particulier initiatief, een sterke daad van een betrekkelijk kleinen kring, aan wien het is mo-

De in 1947 aangekochte asielauto
Foto: Het Utrechts Archief

gen gelukken, méér dan een halve ton aan geld bijeen te brengen om dezen nieuwbouw naar modernen eisch mogelijk te maken.' De tijd dat het bestuur geheel uit dames bestond, was trouwens al snel voorbij. In 1931 kwam er voor het eerst een mannelijk bestuurslid en het aantal mannen in het bestuur zou in de loop van de jaren toenemen.

Cavia's, konijnen en papegaaien

Kort na de verhuizing, in 1931, ontving de vereniging een bijzondere gift: een bedrag van 50 gulden afkomstig van prinses Juliana. De kas werd ook gespekt door bazaars en een loterij, die in de tweede helft van de jaren dertig georganiseerd werden. In 1936 kon dan ook een nieuwe auto worden aangeschaft.

In 1942 bestond het asiel veertig jaar. Als jubileumdatum werd niet de oprichtingsdatum van de vereniging of de openingsdatum van het eerste asiel aangehouden, maar 1 december, de datum waarop de opzichter aan de Markstraat met zijn werkzaamheden begonnen was. Door de oorlog kon er van een viering geen sprake zijn, maar het bestuur kwam bijeen voor een 'sobere maar fleurige plechtigheid'. De presidente memoreerde in haar toespraak dat het asiel in de loop van de jaren 'een uitkomst werd voor wie zich tijdelijk of eeuwig van zijn huisdier wenschte te ontdoen, en een reddende toevlucht voor de baas- en dakloozen'. Zij sprak ook haar grote waardering uit voor de heer Sollman en zijn vrouw, die al die jaren met zoveel toewijding in het asiel hadden gewerkt. Het was voor mevrouw Ebeling de laatste toespraak als presidente, want per 1 januari 1943 legde zij haar functie neer. Zij werd met recht erelid van de vereniging evenals een ander bestuurslid van het eerste uur, mevrouw S.E. Jenny Weijerman-Dirks.

De oorlogsjaren waren moeilijk voor het asiel. Het was steeds een puzzel hoe men aan eten voor de dieren moest komen, de binnengebrachte honden waren in slechte conditie, de auto werd in beslag genomen en de huisvesting werd steeds gebrekkiger. De belangstelling voor het asiel nam natuurlijk ook af. De algemene ledenvergadering van 1943 werd door geen enkel lid bijgewoond. Het bestuur reageerde laconiek: 'Wij danken de dames en heeren zeer voor dit bewijs van vertrouwen.' Terugkijkend op 1944 verzuchtte de secretaresse: 'Waar was de charme, de sport, de sfeer, die ons Asyl tot Asyl maakten, wel-bekend en bemind bij zoo menigeen, stad of dorpeling onzer gewesten?... Waar al de leutige frischheid van weleer, als we kennel of verblijf betraden? Waar de pracht-exemplaren, vacantie-gasten in vroegere zomers?' Toch bleef het asiel voor grote rampen gespaard en men ging na de bevrijding vol goede moed verder: 'Wat ook is gevallen, niet de liefde voor het dier, wat ook verloren ging, niet de vriendschap van onzen viervoetigen makker.' Er werd weer een auto aangeschaft, de dierenverblijven werden gerepareerd en verbeterd en het afmaaktoestel werd gerestaureerd. Vooral in 1947 moest het bestuur veel kosten maken, maar de inkomsten stegen door een tariefverhoging en door een stijging van het aantal leden. Bovendien verstrekte de gemeente Utrecht in dat jaar voor het eerst een subsidie van 1.000 gulden, naast de jaarlijkse vergoeding voor het afhalen en vervoeren van zwerfhonden.

Hoewel het asiel in de eerste plaats bestemd was voor honden en katten, verzorgden de medewerkers incidenteel ook andere dieren, zoals cavia's, konijnen en papegaaien. De naam van het asiel bleef ongewijzigd, al ging men 'Stichtsch' enkele jaren na de oorlog als 'Stichts' schrijven. In 1949 bracht burgemeester jhr. C.J.A. de Ranitz met zijn vrouw een bezoek aan het asiel en mevrouw De Ranitz werd bij die gelegenheid beschermvrouwe van de vereniging. In het jubileumjaar 1952 stelde het bestuur met trots vast dat het Stichts Asyl een van de grootste inrichtingen op dat gebied in Nederland was.

'Laat uw dier niet stikken'

In 1975 werd de vereniging ontbonden en de Stichting Stichts Asyl voor Dieren opgericht. Er was een exploitatietekort en volgens het bestuur belemmerde de

'Uit mededoogen met het lijdende dier'

Stichts Asyl voor Dieren 100 jaar

verenigingsconstructie de slagvaardige uitvoering van een efficiënt beleid. Het doel bleef gelijk: 'noodlijdende en onbeheerde dieren tijdelijk op te nemen en te helpen en eventueel de verzorging en bewaring van dieren, op verzoek van hun eigenaren, op zich te nemen.' Toch vermeldde het jaarverslag over 1976 nog als een van de werkdoelen: 'Het pijnloos laten inslapen van zowel zwerf- als daartoe door hun eigenaar afgegeven dieren, nadat e.e.a. door het Stichts Asyl als onafwendbaar wordt geacht.' Er ontstond veel commotie over dit afmaakbeleid en vooral ook over de manier waarop de dieren werden gedood. Er verschenen krantenartikelen en er werden actiegroepen opgericht. In de nacht van 6 op 7 mei 1978 probeerde de actiegroep *Laat uw dier niet stikken* de gasklok in het asiel te ontvreemden en de actievoerders dreigden zelfs het apparaat met een bom op te blazen. Zover kwam het niet en de actiegroep bood zijn excuses aan: het bomdreigement was voortgekomen uit een emotionele opwelling en het was nooit de bedoeling geweest het uit te voeren. Het bestuur was van mening dat de bij het asiel toegepaste methode 'humaan en pijnloos' was en dat gewaakt moest worden voor een aan het publiek opgedrongen dierenbezit. De *Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren* dacht daar anders over. In 1977 besloot de algemene ledenvergadering van deze vereniging om het doden van dieren in de asielen alleen toe te staan door de dierenarts via een injectie. De Dierenbescherming bood het Stichts Asyl voor Dieren in 1980 financiële steun aan, onder voorwaarde dat het asiel de gasklok op korte termijn zou afbreken. Het bestuur moest bovendien een 'euthanasiecommissie' instellen die besliste over het wel of niet afmaken van dieren. De stichting voldeed aan beide voorwaarden. De euthanasiecommissie bestond uit de behandelend dierenarts, de beheerder en een bestuurslid.

Het aantal zwerfhonden en -katten werd teruggedrongen door castratie- en sterilisatieacties. Bovendien verbeterde de gezondheid van de dieren door de ontwikkeling van de diergeneeskunde. Door de groeiende welvaart waren ook steeds meer mensen in de gelegenheid een huisdier te onderhouden. In 1985 hoefde men nog slechts 35 honden en 8 katten te laten inslapen.

Blaffende honden

In de laatste decennia van de 20e eeuw speelden nieuwbouwplannen een belangrijke rol. Net als aan de Markstraat kwamen er aan het Oude Houtensepad klachten van omwonenden over geluidsoverlast, voldeden de gebouwen niet meer aan de eisen en was er veel te weinig ruimte. In 1990 leek de kogel door te kerk: de gemeente stelde 1,6 miljoen gulden beschikbaar voor de bouw van een nieuw asiel. De omwonenden, die al jarenlang actie hadden gevoerd om het asiel uit de woonwijk weg te krijgen, reageerden zeer verheugd, maar afwachtend. Hun argwaan was terecht, want het bleek moeilijk te zijn het resterende bedrag bij elkaar te krijgen en een geschikte locatie te vinden. Pas in 1996 werd besloten nieuwbouw te plegen op een terrein aan de Koningsweg, in de hoek van de A27 en de spoorlijn Utrecht-Arnhem. Per 1 januari 1998 moest het nieuwe gebouw in gebruik zijn, maar er ontstond opnieuw vertraging, onder meer door bezwaren van bewoners van de Koningsweg. Tijdens vele juridische procedures, die tot maart 2002 duurden, gedoogde de gemeente het asiel aan het Oude Houtensepad. Om tegemoet te komen aan de klachten over het geblaf, werden honden tijdelijk elders in de regio opgevangen. Sinds 1 mei 2002 zijn er geen honden meer in het asiel aanwezig.

Op 22 april ging dan toch de eerste paal van het nieuwe gebouw de grond in. Het Stichts Asyl voor Dieren zal de tweede eeuw van zijn bestaan dus beginnen met een verhuizing. Inmiddels zijn bij het asiel naast de beheerder vier betaalde krachten werkzaam en wordt er in drukke periodes gebruik gemaakt van de diensten van 20 tot 30 vrijwilligers. Er is veel veranderd sinds 1902, maar er zijn gelukkig nog steeds mensen die zich willen inzetten voor de opvang van dieren in Utrecht.

Jellie van der Meulen is werkzaam bij Het Utrechts Archief, onder meer als inventarisator.

Bronnen

Archief van het Stichts Asyl voor Dieren, 1902 - ca. 1980 (nog niet geïnventariseerd), aanwezig in Het Utrechts Archief

Archief van het gemeentebestuur van Utrecht na 1813 (bouwtekeningen met bijbehorende stukken; stukken betreffende het verstrekken van subsidie aan het Stichts Asyl voor Dieren), aanwezig in Het Utrechts Archief

diverse kranten, idem

Literatuursignalement

Leny Jurritsma, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij

Opvallend anders: de Amersfoortse Phoenix brouwerij 1873-1970 / Onno Kleefkens [onder red. van Wim Maas en Mathieu Jacobs]. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2001; 112 p. ISBN 90 6707 518 3
Geschiedenis van de Amersfoortse familiebrouwerij Phoenix, die in de wil tot overleven steeds met vernieuwingen kwam en zich hiermee onderscheidde als pionier op marketing en technisch gebied. Na een inleiding van het ambachtelijk proces van bier tot industrieel product volgen de bepalende periodes in de geschiedenis van het bedrijf. Boek bevat veel beeldmateriaal van de opvallende vormgeving van huisstijl en reclame-uitingen.

De Swillenscollectie: de kunsthistorische verzameling van het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht / met bijdr. van Wilma van Giersbergen e.a. onder red. van Annemieke Hoogenboom en Inemie Gerards. Vianen: Optima, 2002 (Nobelreeks deel 5). Met als bijlagen: De samenstelling van de Swillens-collectie in 1940 / Jolande Prudon; Bibliografie van de belangrijkste publicaties van P.T.A. Swillens / Roman Koot. ISBN 90 76940 09 6.
Deze collectie omvat de verzameling voorwerpen en documentatie over de geschiedenis van de kunsttechnieken in bezit van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht. De collectie is bijeengebracht door P.T.A. (Piet) Swillens (1890-1963), als technisch tekenaar en amanuensis aan het Instituut verbonden. Daarnaast speelde Swillens een actieve rol in het Utrechtse kunstleven.

De Bethune: van het verleden naar het heden / [De Bethune Commissie]. Z.p.: De Bethune Commissie, 2002; 132 p.
De Bethunepolder is een beeldbepalend gebied binnen de gemeentegrenzen van Maarssen. Het gehele poldergebied zal op termijn een verandering doormaken van landbouwbestemming naar natuurgebied en recreatie. Deze speciale uitgave schetst een veelzijdig beeld van een polder in verandering, met veel foto's, verhalen en anekdotes.

Op ontdekkingstocht door Krimpenerwaard en Lopikerwaard: topografisch, cultuurhistorisch en recreatief handboek voor streekbewoners en toeristen / Frank van den Hoven, Hans van Embden en Nieko Jongerius [hoofd- en eindred. Frank van den Hoven; taalk. adv. Gerritta van den Bergh]. Leerdam: Filatop, [2002]; 288 p. ISBN 90 803027 5 9.
Deze reisgids geeft een representatief beeld van alle steden, wijken, dorpen, natuurgebieden, landgoederen en waterlopen in de Krimpenerwaard en Lopikerwaard. Ook komen de vijftig kleine dorpjes en buurtschappen in de betreffende gebieden uitgebreid voor het voetlicht. Bijzondere aandacht wordt besteed aan naamsverklaringen en gemeentelijke herindelingen. Bovendien zijn de meeste kerken uit de regio beschreven.

Lombok bedrijvengids: ondernemerschap uit de wijk / [productcoörd. Janny Nieboer; fotogr. Eut van Berkum]. Utrecht: Thubalo Advies, [2002]; 104 p.
Deze (tweede) gids toont een mix van bedrijven en winkels met een lange geschiedenis in de Kanaalstraat, Damstraat en elders in de wijk Lombok. Hiernaast ook creatieve dienstverleners en mensen met een verrassend aanbod. (De eerste gids geeft een overzicht van ondernemers die vanuit hun woonhuis opereren)

Amersfoort binnen de poorten: een eigenzinnige kijk op de historische binnenstad / onder red. van Manon Mesdag en Gerard Raven; m.m.w. van Cor van den Braber e.a.; fotogr. Jan en Bep van de Nieuwegiessen. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002. Uitgegeven met medewerking van het Bureau Monumentenzorg, Gemeentearchief Amersfoort, de Gemeentelijke Archeologische Dienst en het Museum Flehite Amersfoort i.s.m. Boekhandel Veenendaal te Amersfoort t.g.v. honderdjarig bestaan in 2002; 144 p. ISBN 90 288 3630 6; €25,-.
Boekhandel Veenendaal is in 2002 precies honderd jaar gevestigd in het historische hart van Amersfoort. Medewerkers van het Museum Flehite en van de drie historische diensten van de gemeente Amersfoort tonen hun betrokkenheid bij opmerkelijke monumenten, waarbij tevens een levendig beeld onstaat van hun werkzaamheden. Boek bevat als extra een herdruk van een plattegrond van Blaeu uit 1649 waarop alle besproken monumenten zijn aangegeven en met behulp waarvan men een stadswandeling kan maken.

Verborgen wereld aan de werf: Utrechtse werfkelders gerestaureerd / met bijdr. van Tarq Hoekstra, Rini van Veen en Petra van Werven. Utrecht: Matrijs, 2002; Uitgegeven i.s.m. de Dienst Stadsbeheer van de Gemeente Utrecht; 59 p. ISBN 90 5345 18 70
Boekje over het grootscheepse project 'Herstel en Waterdicht maken Werfkelders', waarbij in de periode 1993-2002 de 700 Utrechse werfkelders werden gerestaureerd. Het doel van het project was het gebruik van de kelders te stimuleren en deze daarmee voor de toekomst te behouden. De ontstaansgeschiedenis van de werven en de historische zowel als de bouwtechnische kant van de restauratie komen aan bod. De foto's laten zien voor welke doeleinden de kelders momenteel gebruikt worden.

C.A. van Kalveen: Bernold Bisschop van Utrecht (1027-1054): twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht / [onder red. van H.L.Ph. Leeuwenberg; beeldred. P.M. Stoppelenburg]. [Utrecht]: Het Utrechts Archief, 2002; Met lijst van geschriften van de auteur. Bundel uitgegeven door Het Utrechts Archief als eerbetoon aan dr. C.A. van Kalveen t.g.v. zijn 65e verjaardag; 98 p. (voor €4,50 te koop bij de receptie van Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199)
Dr. van Kalveen is sinds 1980 als parttime en vanaf 1987 als fulltime vrijwilliger werkzaam bij Het Utrechts Archief. Deze gelegenheidsbundel bevat twee studies door hem geschreven in 1990 over Bisschop Bernold van Utrecht en de stichting van Groningen, die tijdens het episcopaat in 1040 plaatsvond.

'De uitzichten zeer mooi en het huis solide'

Het landhuis Molenbosch van J.D. Zocher jr. (1791-1870) exact gedateerd

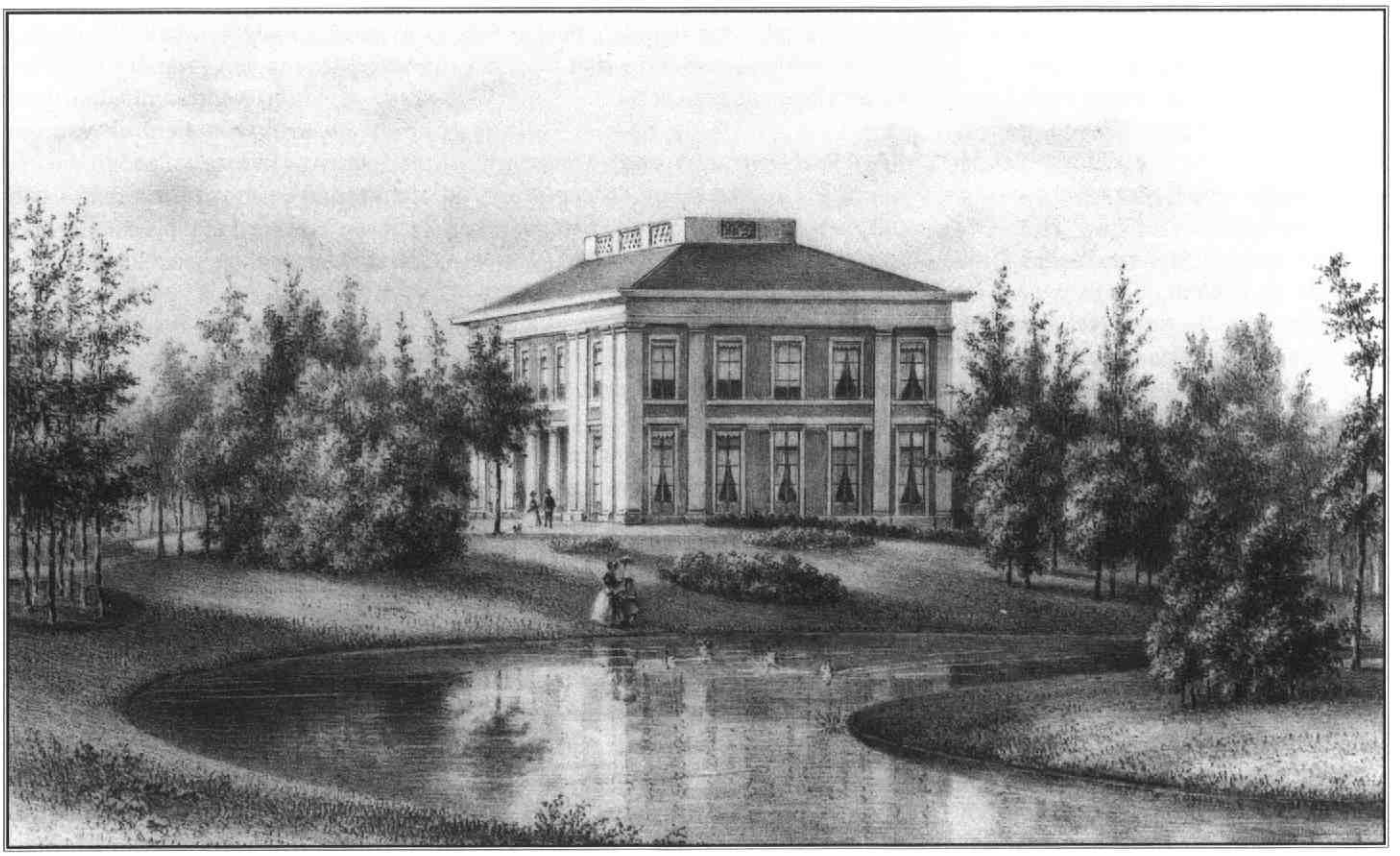

'Lieve Anni. De kap is nu op het huis en gisteren zijn er 2 vlaggen opgehezen.' Dat schrijft J.B. Stoop in de zomer van 1850 aan zijn dochter over de bouw van het landhuis op zijn buitenplaats Molenbosch. Volgens de literatuur was het huis echter al tien jaar daarvoor voltooid. Hoe een foutieve interpretatie van een late creatie van (tuin)architect Zocher een vroege schepping maakte en hoe familiebrieven nieuw licht op oude zaken werpen.

R.P.M. Rhoen

De vroegstbekende afbeelding van Molenbosch uit 1869 van Lutgers uit 'Gezigten in de omstreken van Utrecht' Illustratie: Gemeentearchief Zeist

De meeste publicaties over de buitenplaats Molenbosch aan de Driebergseweg in Zeist noemen steevast 1837 als bouwjaar van het landhuis. Roland Blijdenstein vermeldt dat jaar in zijn naslagwerk van Zeister monumenten *Zeist, groei en bouw* (Zeist 1984), wat herhaald wordt in *Monumenten in Nederland. Utrecht* (Zeist/Zwolle 1996). Iets voorzichtiger is Constance D.H. Moes die in haar studie over architectuurtekeningen van vader en zoon Zocher het landhuis dateert tussen 1836 en 1840 (*Architectuur als sieraad van de natuur* [...]. Rotterdam 1991). Al deze auteurs baseren zich op bestaande literatuur. Moes verrichtte daarnaast archiefonderzoek, zij het met een zekere beperking, omdat haar onderzoek anders te omvangrijk dreigde te worden.

Familiearchieven bevatten vaak gegevens die ergens anders niet te vinden zijn. Zo bevinden zich in het archief van de familie De Beaufort brieven van de bouwheer van het landhuis op de buitenplaats Molenbosch waarin hij, zij het fragmentarisch, de bouwgeschiedenis beschrijft. Op zoek naar archiefstukken over Molenbosch zullen de meeste onderzoekers de index op de inventaris van dit familiearchief gebruiken. Daarbij zien zij dan over het hoofd dat in andere inventarisnummers ook gegevens over Molenbosch kunnen zitten, zoals de correspondentie tussen familieleden en vrienden. Hoeveel tijd dat ook moge kosten, een onderzoeker die kwaliteit wil leveren, moet zulke bronnen ook bestuderen.

'Heerenhofstede'

In 1835 verkocht de weduwe Margaretha van Oosthuyse van Rijsenburg de Jongh aan Johannes Bernardus (ook wel Jan Bernard) Stoop voor 8.000 gulden een bos. Het perceel, bijna 17 hectaren groot, werd begrensd door de Driebergseweg, de Molenweg, de Arnhemse Bovenweg en een gedeelte van de Heideweg. Het stond bekend als *Het Molenbosch*. Dat bos was volgens de notariële akte beplant met 'opgaande dennenbomen als met kaphout'. Volgens het kadaster bestond tweederde uit dennenbos en het overige deel uit ander bos.[1]

De koper J.B. Stoop (1781-1856) woonde in Amsterdam. Hij was firmant van het bankiershuis Hope & Co. Hij was al jong weduwnaar geworden van Margaretha Laurentia Brender à Brandis (1790-1815). Uit het huwelijk met haar had hij één dochter Anna Aleida (1812-1885), die hij in zijn brieven steeds Anni noemt. Zij trouwde in 1841 met Arnoud Jan de Beaufort (1797-1866).

Dat het landhuis op Molenbosch in 1837 gebouwd zou zijn, is steeds aangenomen op gezag van J.B. Christemeijer. In zijn boek *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe en elders in het Sticht van Utrecht* (Schoonhoven 1837) schrijft hij: 'Zoo even kwamen wij nog voorbij eene plaats, het Molenbosch genaamd, alwaar op nieuw eene heerenhofstede wordt aangelegd.' Die zin heeft meer dan honderdvijftig jaar de mensen op het verkeerde been gezet. Ze namen aan Christemeijer hiermee het landhuis bedoelde. Doch dat is onjuist. Christemeijer had het over een 'heerenhofstede' waarmee hij de tuinmanswoning bedoelde die toen gebouwd werd. Een bevestiging hiervan vinden we in het kadaster van dat jaar.[2]

De eerste tuinman die deze woning bewoonde, was Jacobus (van) Achterbergh (Zeist 1794-?). Volgens het volkstellingsregister van 1839 woonde hij op het adres Stoetwegen 12. In de eerste helft van de 19e eeuw werd voor de nummering van de huizen de oude indeling volgens de dorpsgerechten waaruit Zeist bestond, gebruikt. Molenbosch lag in het voormalige gerecht Stoetwegen. In maart 1835 woonde Achterbergh nog op Nooitgedacht, in die tijd 'Nieuw Zeyst' genoemd. In een notariële akte uit 1841 die Achterbergh liet opmaken, staat: 'wonende op de plaats genaamd het Molenbosch.' In verschillende akten van de burgerlijke stand wordt hij tot 1829 aangeduid als dag-

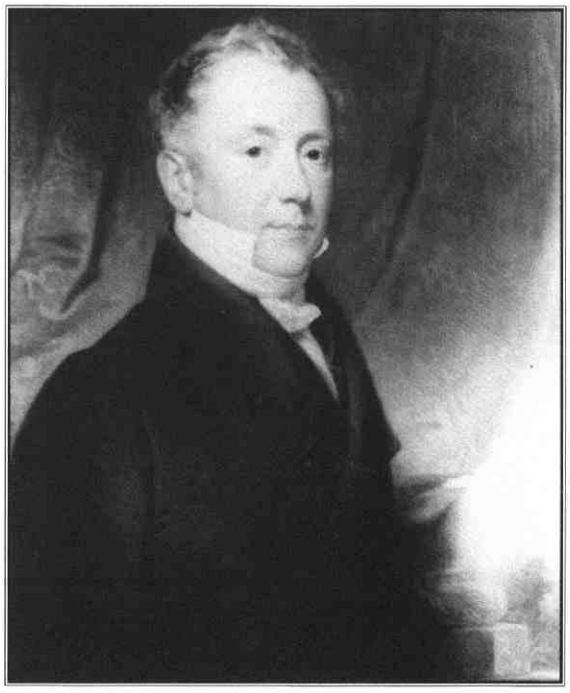

Johannes Bernardus Stoop (1781-1856) op een schilderij van vermoedelijk Ch. H. Hodges Foto: Het Utrechts Archief

Foto van het landhuis Molenbosch, afkomstig uit het fotoalbum dat Anna Aleida Stoop en Johannes Bernardus de Beaufort aangeboden kregen bij hun zilveren bruiloft in 1895 Iconografisch Bureau Den Haag, Foto: Het Utrechts Archief

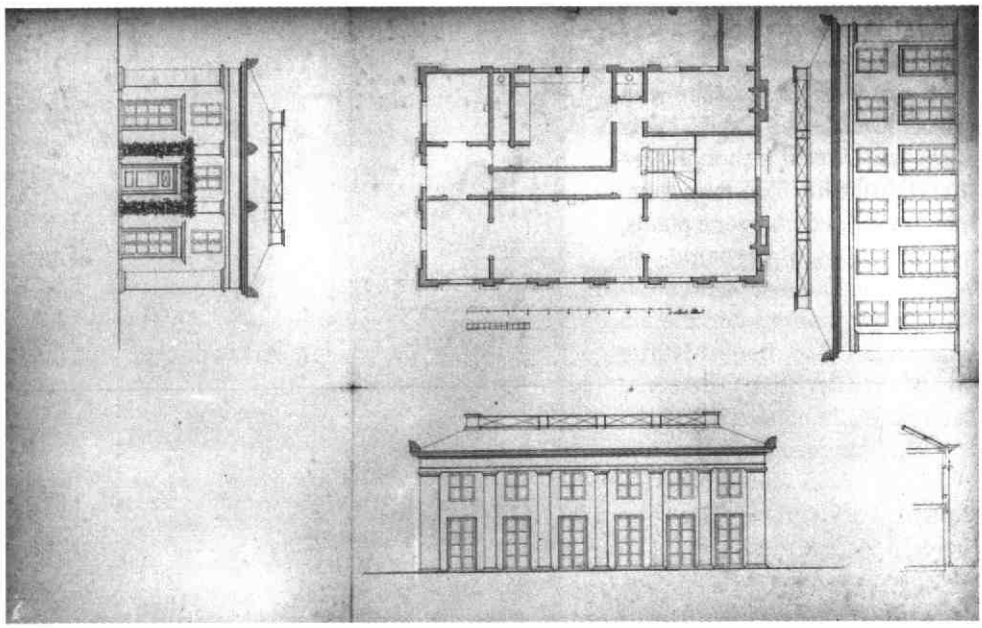

Bouwtekening met plattegrond, aanzichten en doorsnee van het landhuis Molenbosch, ca. 1849
Bron en foto: Het Utrechts Archief

huurder. In 1832 is hij hovenier en in 1835 wordt hij tuinman genoemd. Jan Hendrik Struve (Leusden 1820-Zeist 1881) is hem in 1846 als tuinman opgevolgd en bewoonde ook de tuinmanswoning. De tuinmanswoning is thans Driebergseweg 7C genummerd.

Koetshuis en oranjerie

Op grond van stijlkenmerken wordt J.D. Zocher jr. als architect van het tuinmanshuis genoemd. In opdracht van Stoop zou deze ook de aanleg van de buitenplaats hebben uitgevoerd. De enige bron daarvoor is P.J. Lutgers die in *Gezigten in de omstreken van Utrecht* (1869) schrijft: 'Het Molenbosch mede aan den Straatweg, dankt zijn schoonen aanleg weder aan het talent des Heeren Zocher [...].'

Stoop heeft met het oog op de aanleg opzettelijk een aantal jaren gewacht eer hij dit landhuis liet bouwen. Op 11 juli 1850 schreef hij aan zijn dochter: 'Maar de groote zorg was nu over het plantsoen. Gelukkig dat ik er veel oude boomen heb en mij de nieuwe niet zoo zwaar aantrek, maar men ziet wat het geweest zou zijn indien het plantsoen tegelijk met het huis had moeten komen.'

De landschappelijke parkaanleg met de slingervijver heeft Stoop in 1837 laten uitvoeren. Op 27 december 1836 verleenden Gedeputeerde Staten van Utrecht aan hem een vergunning tot het leggen van een duiker onder de Driebergseweg. Stoop schrijft in zijn rekest: 'Dat hij het voornemen heeft, op een kortlings door hem aangekocht stuk grond [...] eenige uitgravingen tot het verkrijgen van water te doen bewerkstelligen.' Stoop heeft het hier over het graven van de vijver.

Als architect voor de bouw van het landhuis heeft hij in 1849 Zocher aangetrokken. Als de bewering van Lutgers juist is, zal Stoop die keuze gemaakt hebben op grond van zijn eerdere contacten met hem, die trouwens al teruggaan tot 1831.

Stoop heeft ook nog een koetshuis annex stalgebouw (thans genummerd Driebergseweg 7B) neergezet. Volgens de gegevens van het kadaster is dat gebouw in 1854/1855 gebouwd. Mogelijk moeten we dit werk toeschrijven aan een plaatselijke aannemer. De buitenplaats bezat ook een oranjerie. Die stond aan de rechterkant van de oprijlaan komende van Zeist, dichtbij de Driebergseweg. De oranjerie werd in 1873 gebouwd in de periode dat Stoops dochter Anna Aleida de Beaufort Stoop Molenbosch bewoonde. Rond 1962 toen de gemeente Zeist eigenaresse was, is de oranjerie (genummerd Driebergseweg 7A) afgebroken.

Voor Stoop ontbrak de noodzaak om binnen enkele jaren na aankoop van Molenbosch een landhuis te laten bouwen. Hij bezat immers al een buitenhuis aan de Utrechtseweg, vlakbij de huidige Montaubanstraat. Het huis staat afgebeeld in de Atlas van Mourot *Gezigten van buitenplaatsen en gebouwen gelegen tusschen de Stad Utrecht en de Grebbe* (Utrecht 1829).[3]

In de bevolkingsadministratie van Zeist wordt Stoop twee keer op dit adres vermeld. De eerste keer in het register van de volkstelling die in 1839 gehouden werd, waarin zijn naam als bewoner wordt vermeld. De volgende keer was in 1851. Bij de invoering van het bevolkingsregister in 1851 werden de bewoners per huis vermeld. Omdat Stoop in Amsterdam woonde, kon hij niet in het bevolkingsregister van Zeist worden opgenomen en daarom staan in het bevolkingsregister bij zijn huis geen bewoners vermeld. Wel heeft men met potlood aangetekend 'de Heer Stoop'. Hij bewoonde begin 1851 dus nog steeds zijn buiten aan de Utrechtseweg.

'Lieve Anni'

De brieven die Stoop schreef aan zijn dochter Anni werpen een nieuw licht op de bouwgeschiedenis van het landhuis. In acht van de 64 bewaard gebleven brieven schreef hij over het nieuwe huis dat hij op Molenbosch liet bouwen.

De eerste keer dat Stoop iets over het nieuwe huis schrijft, is in zijn brief van woensdag 2 mei 1849: 'Ik heb nu te Zeist de ligging van het huis bepaald en men was maandag [=30 april] aan het graven van de fundamenten. Ik denk dat er nog vrij wat te praaten misschien te haspelen zal zijn voor dat de romp gereed is, maar door de opzichter zal nog al veel gedaan kunnen worden. Het zal mij aangenaam

zijn wanneer het eens zoo ver is, dat wij ons alleen met het inwendige bezig t[e] houden zullen hebben. Voornamentlijk boven zullen wij misschien nog wat te veranderen en te verschikken hebben maar er is groote ruimte. Er is dus plaats.' Uit deze brief blijkt ook dat de bouwplannen nog niet helemaal vast stonden.
Brief van zondag 6 mei 1849: 'Ik heb gisteren gesproken over het leggen van de eerste steen. Hier doed [sic] men het als het metselen begind, maar het komt mij voor dat het beginnen moet met de eerste steen die in den grond gelegd word. In dat geval zou men woensdag de jeugd kunnen afwachten. Maar met de eerste metzelsteen zal het nog eenige dagen kunnen duuren. Wanneer gij het nu met mij eens zijt dan kunnen de kinderen woensdag komen en ieder kan dan wel een steen leggen. Wij willen dan [als] zij komen dan hier coffij drinken, of eeten, zoo als zij het verkiesen. Hebt dan de goedheid het waar en tijd te laten weeten.' De eerste steen zoals Stoop dat zag, werd op 9 mei 1849 gelegd. Het graven van de fundering heeft ruim een week geduurd.
Brief van woensdag 23 mei [1849]: 'Ik hoop dat het weder dan goed zal zijn, zoo dat de kinderen buiten kunnen zijn. Zij kunnen dan ook eens naar het Molenbosch gaan en zien dat er al vrij wat meer steenen liggen, maar er zal nog vrij wat nodig zijn voor dat men boven de grond is, maar wij zijn nu aan de lijn en gaan voort.' Bij deze brief staat geen jaartal vermeld. Gelet op de inhoud moet hij in 1849 geschreven zijn. Verder bevat hij geen informatie die van belang is voor de bouw van het huis.

'Ruimte genoeg'

Een groot aantal van zijn brieven aan Anni heeft Stoop niet gedateerd. Op één brief na, bevatten de ongedateerde brieven geen informatie over het nieuwe huis. Die ene ongedateerde brief waarin hij over het nieuwe huis schrijft is te dateren vóór 11 juli 1850. Sinds de laatst bewaarde brief waarin hij haar informeerde over zijn nieuwe huis, is ruim een jaar verstreken.
Hij schrijft haar: 'De kap is nu op het huis en gisteren zijn er 2 vlaggen opgehezen, maar ik heb gezegd dat zij ze gisterenavond wel konden inhaalen. Er is nog een en ander aan de kap te doen, maar men zal deze week tog reeds beginnen met het beschieten van het dak, waarvoor de planken reeds gereed zijn, en men verwacht deze week ook de leien voor het dak, zoo dat het nu nog al beter gaat als men gedacht had. Nu zal de steen gereed gemaakt moeten worden, maar nu komt de vraag moeten de namen voluit of enkel J.B. - W.H. en W.C. de Beaufort? En moeten ze in die volgorder omdat ze zoo de steenen gelegd hebben? Of moeten zij naar de jaaren volgen en dan gezegd worden dat de 3 eerste steenen gelegd zijn door .... Het kan nu alles nog gemaakt worden zoo als gij het het liefs hebt.'
In deze ongedateerde brief schrijft hij ook over het leggen van de leien op het dak. In zijn brief van 11 juli 1850 heeft hij het er over dat het werk van de leidekker een aanvang kan nemen. De hiervoor geciteerde brief moet dan voorafgaan aan de brief van 11 juli 1850. De initialen J.B. staan voor Johannes Bernardus (1847-1924), W.H. voor Willem Hendrik (1845-1918) en W.C. voor Wilhelmina Cornelia (1843-1927).
In zijn brief van donderdag 11 juli 1850 schrijft hij: 'Met het werk op het Moolenbosch begint het nu te vorderen. Maandag zou de lijdekker beginnen. Boven was men bezig met de planken voor de zolder. In een van de zijkamers waren die reeds gelegd en aan de andere kamers zou men maandag beginnen. Maar de groote zorg was nu over het plantsoen. Gelukkig dat ik er veel oude boomen heb en mij de nieuwe niet zoo zwaar aantrek, maar men ziet wat het geweest zou zijn indien het plantsoen tegelijk met het huis had moeten komen.'
De leidekker is met zijn werkzaamheden op 8 juli begonnen.
Op maandag 5 augustus 1850 laten hij zijn dochter weten: 'Met het huis gaat het nu vrij goed vooruit. Het is bijna geheel aan de omzijde gevoegd en deze week zou het restant van de steiger geheel weg genomen kunnen worden. De meeste ramen en glazen zijn er in, maar de trap moet nog gemaakt. Er is een noodtrap maar ik weet niet of die blijft staan.'
Brief van woensdag 14 augustus 1850: 'De h[ee]r Willink heeft het huis op het Moolenbosch van beneden af tot boven op de zolder gezien. Zij vonden de uitzichten zeer mooi en het huis solide. Ik hoop dat gij het ook spoedig zult kunnen komen zien. De noodtrap is voldoende tot de 2e verdieping. De andere is maandag gereed. Maar het zal u ook niet interesseeren hoe het daar is. Er is ruimte genoeg.'

J.B. Stoop enkele jaren voor zijn dood (ca. 1854)
Foto: Iconografisch Bureau Den Haag

De laatste brief waarin hij over het nieuwe huis schrijft is van maandag 16 september 1850: 'Ik heb Montauban zondag nog eens aangemaand. Hedenmorgen heb ik een brief van Zocher [ontvangen] die mij ten 3 uuren komt spreken. Hij had het wel even kunnen laten vragen, maar ik kan hem nu niet wel onverrichter zake naar huis laten gaan en zal alzo in plaats van een [stuk] te wandelen eene lange en misschien onaangenaame conversatie hebben. Enfin het moet er nu door. Ik blijf er maar bij dat het huis aanst[aand]e voorjaar betrokken moet kunnen worden.' In een postscriptum schrijft Stoop: 'De conferentie met Z (= Zocher, schr.) is nog al redelijk spoedig afgeloopen [...] Het was de oude klagt tegen M (=Montauban, schr.) en dat ik er aanstaande jaar niet in zou kunnen. Ik heb hem gezegd dat hij maar moest zorgen dat de anderen gereed waren en dat ik wel zorgen zou dat het binnenwerk ook gereed kwam, hetzij dan met een of meer timmerlieden. Iedere kamer kan dan desnoods afzonderlijk behandeld worden.'

Het ging hier over de plaatselijke timmerman Johannes Montauban (1782-1876). Stoop had dus onenigheid met Zocher over de oplevering van het landhuis. Stoop heeft in deze kwestie gelijk gekregen.

De opzichter waar Stoop in zijn brief van 2 mei 1849 over spreekt, was de architect Willem Gerrit de Bruijn ('s Gravenhage 1823-?). Hij woonde in bij Struve, de tuinman van Molenbosch. Op 7 mei 1851 is De Bruijn naar Utrecht vertrokken. Rond die datum moet de bouw van het landhuis zijn voltooid en kon Stoop zijn nieuw landhuis betrekken.

Molenbosch, een late Zocher

Volgens Moes moeten we het landhuis Eikenrode in Loosdrecht uit 1846 beschouwen als een variant op Molenbosch. Zoals hierboven aangetoond, is Molenbosch echter gebouwd in 1849-1850 en kon de eigenaar het in 1851 betrekken. Daarom is het juist andersom: Molenbosch is een variant op Eikenrode.

De auteurs van het deel over Loosdrecht uit de MIP-reeks (*Monumenten inventarisatie provincie Utrecht*), Hans Lägers en Marije Seraing, zeggen over Eikenrode dat er verschillende meningen bestaan wie de ontwerper ervan is. Zij schrijven: 'Het landhuis doet zeer sterk denken aan het landhuis Molenbosch in Zeist, dat in 1838 door (tuin)architect J.D. Zocher jr. werd ontworpen. Vandaar dat het landhuis nogal eens aan hem wordt toegeschreven. Volgens de "eerste steen" was de "bouwmeester" echter de Loosdrechtse timmerman Jan Streefkerk. Het omringende park is na 1845 volgens familieleden door J.D. Zocher jr. ontworpen.' De tekst op die eerste steen luidt: 'De eerste steen gelegd 11 maart 1845 door mevr. J.C.S. Hacke, geb. Elias. Voltooid 1 nov. 1846. Bouwmeester J. Streefkerk.' Nu dringt zich de vraag op of de grote Zocher jr. zich bij het ontwerpen van Molenbosch heeft geïnspireerd op het Eikenrode van een plaatselijke bouwmeester.

Moes geeft in haar onderzoek een chronologisch overzicht van de uitgevoerde ontwerpen van Zocher. Haar opgave bevat 42 bouwwerken. Vijf stuks kan zij niet exact dateren. Molenbosch behoort tot de categorie die wel te dateren valt. Dat landhuis staat in haar overzicht op de 20e plaats. Zij gaat er immers uit van uit dat Molenbosch tussen 1836-1840 gebouwd werd. Nu de bouwperiode precies bekend is, schuift dit bouwwerk op in het overzicht van het oeuvre van Zocher. Het komt dan op de 36e plaats en komt voor het landhuis Middenhoek in Loenen aan de Vecht uit 1854. Daarmee behoort het tot een van de latere werken van Zocher.

R.P.M. Rhoen is gemeentearchivaris in Zeist en redactielid van Oud Utrecht

Noten

1. Moes (1991, p.121) doet het voorkomen alsof de buitenplaats Molenbosch met het landhuis en de tuinmanswoning een onderdeel vormen van een uitgestrekt landgoed. Dat is echter niet juist. Stoops bezittingen onder Austerlitz behoorden niet tot Molenbosch. Zij vormden geen aaneengesloten geheel.
2. In de opgave van het gemeentebestuur van Zeist aan het kadaster uit 1837 van de van 1 mei 1836 tot 1 mei 1837 nieuw gebouwde of vergrote gebouwen komt onder nummer 10 voor 'Eene tuinmanswoning, geheel nieuw gesticht'. De woning was gebouwd op het perceel kadastraal bekend sectie E nummer 111, waarmee het bosperceel Molenbosch kadastraal werd aangeduid. Als eigenaar wordt Stoop opgegeven. Als aanmerking staat hierbij: 'Wel voltooit doch nog niet betrokken.' Als bouwjaar wordt daarbij 1837 opgegeven.
3. Omdat het landhuis geen naam droeg, wordt het in de Atlas aangegeven met een tak. Stoop had dit huis op 8 november 1823 gekocht van Matthijs Verdonk en zijn echtgenote Johanna Hijkamp.

Bronnen

Archief van de familie De Beaufort, 1556-1976, inv.nrs. 654, 657 en 1763; Het Utrechts Archief.

Archief der gemeente Zeist, 1599-1905, inv.nrs. 156 (ag.nr. 94), 157 (ag.nr. 110), 158 (ag.nr. 88), 159 (ag.nr. 94), 172 (ag.nr. 365), 174 (ag.nr. 1149), 435 (volkstellingsregister 1829), 436 (volkstellingsregister 1839), 450 (bevolkingsregister nr. 1, deel 2, f. 640v.-642) en 452 (bevolkingsregister nr. 2, deel 2, f. 24v.-248); Gemeentearchief Zeist.

J.B. Christemeijer, *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe en elders in het Sticht van Utrecht* (Schoonhoven 1837).

Hans Lägers en Marije Seraing, *Loosdrecht, geschiedenis en architectuur. Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht* (Zeist 1998).

P.J. Lutgers, *Gezigten in de omstreken van Utrecht* (z.p. 1869).

Constance D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur. De architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)* (Rotterdam 1991).

'Doelmatig, veilig en sober, maar wel humaan'

Utrechtse gevangenissen 6 (slot): de Penitentiaire Inrichting Nieuwegein

Het ziet er uit als een modern, high tech bedrijfspand, maar het is een huis van bewaring. In Nieuwegein staat een van de nieuwste penitentiaire inrichtingen in ons land. Het regime is sober - wie tv wil kijken moet betalen - en binnenkort zitten de gedetineerden waarschijnlijk met zijn tweeën in één cel. Laatste aflevering van de serie over Utrechtse gevangenissen.

Has Seulijn

Interieur van een van de vleugels
Foto: Sjaak Delpeut

De Penitentiaire Inrichting Nieuwegein, voltooid in 1999, is gebouwd op het bedrijventerrein *De Liesbosch* in Nieuwegein, aan de oostzijde van het Merwedekanaal. Tot 1970 maakte deze wijk deel uit van de gemeente Jutphaas. Het gebied waar nu de inrichting staat behoorde lang tot het uitgestrekte bedrijfsterrein van de scheepswerf van Ballast Nedam. Na de teloorgang van de werf stootte het bouwbedrijf het terrein in de jaren negentig grotendeels af, maar behield een strook land langs het kanaal voor de nieuwbouw van het eigen hoofdkantoor. Op het vrijgekomen gebied was de gevangenis een van de eerste bouwwerken en na de voltooiing stond de inrichting aanvankelijk eenzaam en afgelegen op een grote zandvlakte. Nu zijn er vele bouwactiviteiten rond de gevangenis. De Liesbosch wordt inmiddels beschouwd als 'toplocatie aan de A12'.

Buitenplaats en scheepswerf

Voor de aanleg van het Merwedekanaal maakte dit gedeelte van het kanaal deel uit van de Vaartsche Rijn. In de 17e eeuw lag aan de oostzijde hiervan een drassig gebied in de polder Laagraven. Bij het kanaal ging dit over in een moerasachtig terrein dat De Liesbosch werd genoemd, omdat er bosschages waren en er de rietsoort Lies groeide. In 1659 bouwde de rijke Utrechtse steen- en tegelbakker Adriaen van Oort daar een buitenplaats die hij naar het stuk land De Liesbosch noemde. In de 18e eeuw kwam er een steenbakkerij op het landgoed en werd het huis ingrijpend verbouwd. De naam De Liesbosch ging geleidelijk over op het hele weilandengebied achter de steenbakkerij. Na de sluiting van de steenbakkerij in 1939 kwamen huis en fabriek leeg te staan en in 1947 werden de inmiddels vervallen gebouwen afgebroken.

Ten zuiden van de steenbakkerij werd in 1903 aan het kanaal een scheepstimmerwerf opgericht, die ook De Liesbosch werd genoemd. In 1935 kwam deze werf in bezit van de *Amsterdamsche Ballast Maatschappij* die later opging in het bouwbedrijf *Ballast Nedam*. De werf werd in de loop der jaren aanzienlijk uitgebreid naar het oosten, maar kende een neergang in de jaren tachtig. Waar de buitenplaats, de steenbakkerij en de eerste scheepswerf stonden, is nu het hoofdkantoor van Ballast Nedam gebouwd. Niets in het uitzicht van de gevangenis herinnert nog aan deze vroegere bestemmingen. Maar daarvoor is een levendig beeld in de plaats gekomen met bouwnijverheid, diverse bedrijven en het immer voortrazende verkeer op de A12.

Terugkeer van de vleugelgevangenis

De Penitentiaire Inrichting Nieuwegein is de laatst gebouwde gevangenis van de vorige eeuw. In de 20e eeuw werden er in Nederland aanvankelijk nauwelijks nieuwe gevangenissen gebouwd maar vanwege een explosieve stijging van de criminaliteit moesten vanaf 1985 grote bouwplannen wor-

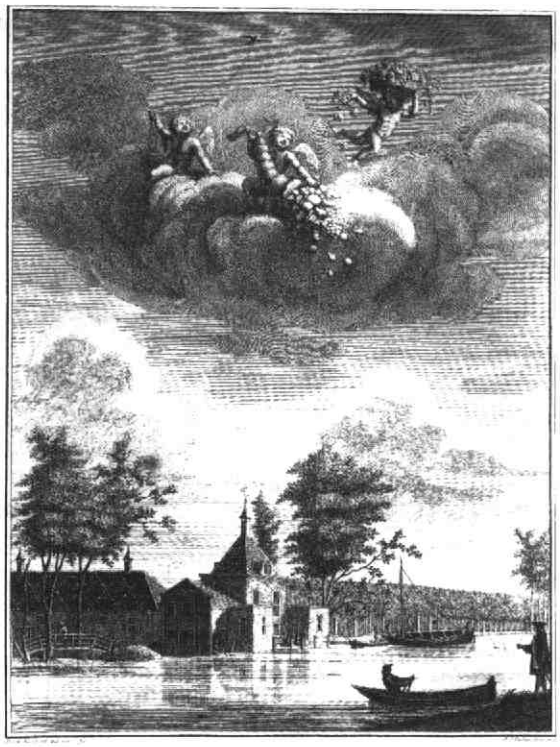

De buitenplaats De Liesbosch in de oorspronkelijke opzet Ets door J.C. Philips naar D. van den Burg, 1754 Foto: Het Utrechts Archief

den uitgevoerd. De laatste inrichtingen die voor deze grote bouwgolf werden gerealiseerd, waren *Overmaze* in Maastricht (1975) en *Over-Amstel* ofwel de *Bijlmerbajes* in Amsterdam (1978). Deze gebouwen maken aan de buitenkant weliswaar een grootschalige indruk, maar zijn inwendig verdeeld in geheel gescheiden kleine afdelingen. In de jaren zeventig waren de inzichten over gevangenisstraf ingrijpend gewijzigd. Humanisering van de detentie was de belangrijkste drijfveer geworden. Er kwamen methodieken om in kleine leefgroepen aan resocialisatie te werken. De optimistische visie uit de jaren zeventig werd echter al snel achterhaald door economische teruggang en een enorme stijging van de criminaliteit. Mede onder druk van de publieke opinie legden de rechters niet alleen veel meer, maar ook steeds langere straffen op. In een hoog tempo moesten nieuwe inrichtingen worden gebouwd. In het laatste decennium van de 20e eeuw werd het aantal cellen in Nederland vrijwel verdubbeld.

De nuchterder kijk op vrijheidsstraf had gevolgen voor de bouw van de nieuwe inrichtingen. Doelmatigheid, veiligheid en soberheid kwamen nu op de voorgrond te staan. De ontwerpers grepen sinds de tweede helft van de jaren tachtig terug op het aloude concept van de vleugelgevangenis, waarin een beperkt aantal personeelsleden veel cellen kunnen overzien. De P.I. Nieuwegein is ook volgens dit model gebouwd. Vanuit de lucht is er zelfs een opmerkelijke gelijkenis met 19e eeuwse vleugelgevangenissen als Het Wolvenplein in Utrecht (zie *Oud-Utrecht* 2002, nummer 3). Het Wolvenplein heeft van boven gezien de vorm van een enkel kruis en de P.I. Nieuwegein ziet er uit als een verdubbeling daarvan. Toch heeft de inrichting, ondanks de sobere en doelmatige bouw, geen grimmige uitstraling. Waar veel 19e eeuwse inrichtingen, zoals bijvoorbeeld in Scheveningen, nog een afschrikwekkend voorkomen moesten hebben, kenmerken de laat 20e eeuwse inrichtingen zich door een verhullend vriendelijk uiterlijk.

Ook de P.I. Nieuwegein is vanaf de A12 nauwelijks herkenbaar als gevangenis. De zwarte, grijze en witte stenen en zachtgele ringmuur, in combinatie met de afwisselende bouw van de vleugels geven het gebouw zelfs een aantrekkelijker aanzien dan sommige grof neergezette bedrijfspanden in de omgeving. Inwendig zijn er ruim opgezette gedetineerdenafdelingen die dankzij grote bovenlichten verrassend licht zijn. Ook de cellen zijn voorzien van grote ramen en hebben een vaste kastenwand en vaste tafel, een toilet en in de voormalige vrouwenunit zelfs een douche. In totaal zorgen 130 penitentiair inrichtingswerkers voor de dagelijkse begeleiding van de gedetineerden. Hoewel het gebouw meestal gemakshalve 'de gevangenis' wordt genoemd, is de inrichting formeel gezien een huis van bewaring, waar gedetineerden preventief zijn ingesloten in afwachting van hun veroordeling. In een gevangenis verblijven alleen veroordeelden.

Televisie in ruil voor werk

De gedetineerden volgen in de inrichting een strak geordend programma dat voor 20 uur per week uit arbeid bestaat. In een huis van bewaring is arbeid niet verplicht, maar wie niet gaat werken, moet gedurende die tijd op cel blijven. Met inpak- en montagewerkzaamheden kunnen de gedetineerden 64 eurocent per uur verdienen. Hiervan kunnen ze bijvoorbeeld een televisie huren of rookwaren bestellen. Naast arbeid is er één uur bezoek per week, één uur per dag luchten, anderhalf uur sporten per week en zes uur gezamenlijke recreatie.

Links: De drie beveiligingsringen Foto: Sjaak Delpeut

Rechts: Entree van de P.I. Nieuwegein Foto: Sjaak Delpeut

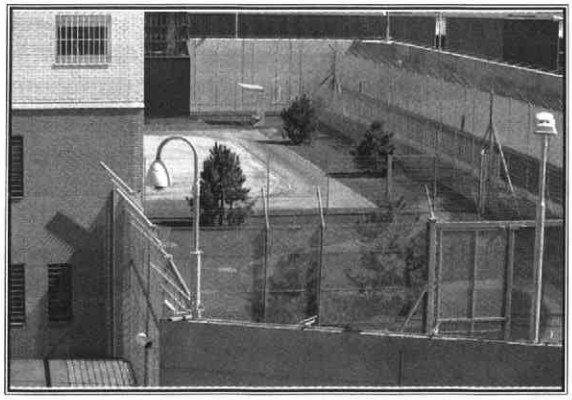

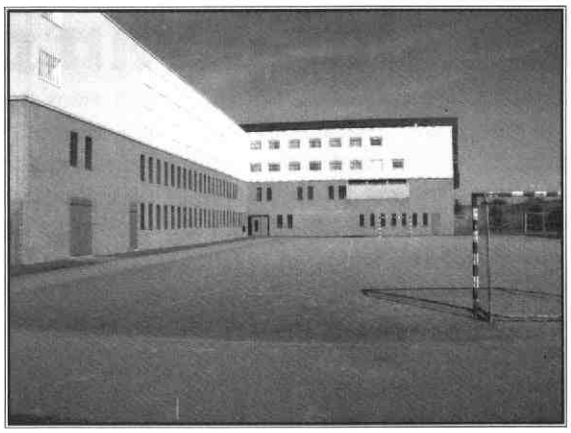

Links: Luchtfoto van het complex kort voor de oplevering 1999
Foto: De Jong Luchtfotografie, Zeist

Rechts: Luchtplaats / sportterrein
Foto: Sjaak Delpeut

De gedetineerden worden vier avonden per week om 20 uur ingesloten voor de nacht en de andere drie dagen al om 17 uur. Wie een regel overtreedt krijgt een straf, waarbij hij al gauw drie dagen zonder televisie op cel moet blijven. Bij ernstige overtredingen, zoals bedreigingen of geweld tegen personeel, kan een gedetineerde tot veertien dagen in een kale strafcel worden ingesloten. Toen in 1999 - bij wijze van generale repetitie voor het personeel - enkele tientallen 'gewone' burgers de kans kregen om twee dagen te komen 'proefzitten', bestond daarvoor een overweldigende belangstelling. Maar zonder uitzondering was een ieder na minder dan een weekend in de cel ervan overtuigd dat het leven in een huis van bewaring helemaal niet lijkt op het verblijf in een hotel, zoals zo vaak wordt beweerd.

Dubbele voorzieningen

De inrichting werd in opdracht van Rijksgebouwendienst in ongeveer 20 maanden voor 55 miljoen gulden gebouwd door hoofdaannemer *Ballast Nedam IGB*. De ingebruikname vond plaats in juli 1999. De totale stichtingskosten kwamen uit op 71 miljoen gulden. Het ontwerp is van *Archivolt Architecten* uit Diemen. Nieuwegein was de laatste inrichting uit een kleine reeks: eerder werden volgens hetzelfde recept de inrichtingen in Almelo, Almere en Zoetermeer gebouwd, maar deze gebouwen zijn kleiner dan Nieuwegein.

Aanvankelijk was de inrichting inwendig verdeeld in twee strikt gescheiden units voor twee verschillende gedetineerdenpopulaties: mannen en vrouwen. Daarom zijn alle voorzieningen voor de gedetineerden, zoals zalen voor sport, arbeid en bibliotheek, dubbel aangelegd. Een kantoorvleugel en een loopbrug werden zo tussen de twee units gesitueerd, dat de gedetineerden uit de twee onderdelen elkaar zelfs niet kunnen zien. Bij de opening in 1999 hadden de units ieder 168 cellen en de gevangenis behoorde met haar 336 plaatsen tot de grotere nieuwbouwinrichtingen van het land. De units hebben ieder één afdeling van 72, één van 48 en twee van 24 cellen. De spectaculaire loopbrug die tevens de toegang tot de inrichting vormt, begint aan de zuidzijde in een aardig toegangsgebouwtje met een portiersloge op de eerste verdieping. De brug loopt over de transporthof heen en maakt het zo mogelijk deze ten volle te benutten.

Snelle veranderingen

In 2001 werd de vrouwencapaciteit verplaatst naar de inrichting in Nieuwersluis. Die locatie werd daartoe meer geschikt geacht (zie *Oud-Utrecht* 2002, nummer 5). De P.I. Nieuwegein behoort tot de inrichtingen met een zware beveiliging, wat voor vrouwendetentie niet nodig is. De omtrekbeveiliging bestaat voor beide units nu uit drie ringen. Er is een hoge ringmuur met alarmdraden en camerabeveiliging, daarbinnen staat op afstand een hoog hekwerk met fijnmazig gaas, een omklapmechanisme en een alarmbeveiliging en daarbinnen nog een lager hek. Alle ramen zijn ten overvloede voorzien van zwaar traliewerk. De dubbele gedetineerdenvoorzieningen en ruime opzet van het gebouw maakten het mogelijk nog enkele uitbreidingen te realiseren. In 2002 werd een noodvoorziening met 24 cellen op de transporthof bijgebouwd. Een extra vleugel met 30 cellen wordt thans bijgebouwd in de Noordwestelijke hoek van het terrein en zal in maart 2003 gereedkomen. De onveranderd hoge druk op de celcapaciteit zal mogelijk al in 2003 leiden tot een gedeeltelijke dubbele celbezetting. Ongetwijfeld zal de inrichting in de toekomst nog vele malen worden aangepast aan de zich steeds wijzigende visie op detentie en aan de vooralsnog toenemende vraag naar cellen.

Has Seulijn is unitdirecteur in de P.I. Nieuwegein

Literatuur

M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak* (Den Haag 1978).

W. Rothuizen, *Gezichten van Justitie* (Den Haag 1998).

G.H.P. de Waard, 'Van buitenplaats tot steenbakkerij, de historie van De Liesbosch', *Cronyck de Geyn*, juli 1988.

G.H.P. de Waard, 'Scheepswerf en machinefabriek De Liesbosch', *Cronyck de Geyn*, januari 1990.

C.C.S. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht* (Vianen 1982).

De sloop van de Stevensfundatie

Hoofdgebouw van de Stevensfundatie op de hoek Biltstraat / Kruisstraat. Dit deel van het hofje is bewaard gebleven.

Alle foto's: Machteld Versnel

Machteld Versnel (toen nog: Machteld Schmitz) woonde in de jaren zestig samen met vele andere studenten in het hofje van de Stevensfundatie aan de Biltstraat/ Kruisstraat in Utrecht. In een terugblik vertelt ze over de bewoners, het bijzondere karakter van het hofje en vooral de acties in 1967 en 1968 tegen de voorgenomen sloop. Die vormden de opmaat voor haar latere bemoeienis met de Utrechtse politiek.

BETTINA VAN SANTEN

Machteld: 'Ik ben in 1960 op de Stevensfundatie komen wonen. In 1959 was ik geschiedenis gaan studeren vanuit Bilthoven, waar mijn ouders woonden. Na een jaar op en neer reizen wilde ik wel op kamers. Ik had gehoord dat er ruimte was in een hofje en dat leek me wel leuk. Dus bij de Studenten Huisvesting geïnformeerd en daar bleek dat ik het wel samen met iemand anders moest huren. Samen met een vriendin hebben we toen zo een heel huisje in de Stevensfundatie toegewezen gekregen. Blijkbaar kwamen we op het juiste moment, want we konden er zo in. We betaalden ieder 30 gulden voor een etage, samen dus 60 gulden voor het hele huisje. Wij zaten in het gedeelte aan de Biltstraat, dat er nu nog staat. Het hofje was eigendom van de gemeente en die vroeg 15 gulden per huisje nota bene. De SSH maakte dus per huisje zo'n 45 gulden winst, maar het aardige was dat we er als bewoners van die extra guldens dingen voor mochten laten doen aan de woningen. Ik heb er toen een dakraam bij laten maken.

Hoewel er nog wel een enkele oorspronkelijke bewoners woonden, waren het bijna allemaal studenten. Wat heel bijzonder was dat er studenten zaten van alle verenigingen door elkaar: Veritas, SSR, het Corps, de UVSV, Unitas, een NVVSU-meisje. Allemaal door elkaar en dat was niet zo gebruikelijk. En de vrijheid die je er had: je moet nagaan dat de meeste studenten nog bij een hospita woonden en wij niet.

Het was een apart stel. Ik weet nog dat op de hoek een student woonde die een Harley Davidson had, en die had hij helemaal uit elkaar gehaald. Alle onderdelen hingen door zijn hele huis heen.

Al snel kwam mijn vriend Hans (Versnel) ook in het complex wonen. Maar er was wel onderscheid tussen de gedeelten waar meisjesstudenten woonden en waar de jongens zaten. Dat was bewust zo gedaan en op de overgang woonde dan het studentenechtpaar. Die man en vrouw hielden toezicht op het complex. Zij hadden ook de enige telefoon van het complex. Als je wilde bellen moest je dat bij hen vragen en ook als je gebeld werd, ging dat via hen. Nu hadden we wel allemaal een loper, dus je kon zo naar binnen lopen als je wilde. Ik hockeyde op zondag en dan wilde ik wel tevoren weten of de wedstrijd doorging. Dan hing ik daar de hele ochtend bij dat huisje rond om te horen of er telefoon voor me zou zijn.'

Machteld Schmidt voor het hofje. Nummer 66 was niet haar huisnummer, maar refereert aan haar lidmaatschap van D'66.

Prins Claus

'Toen ik er in 1960 kwam wonen, was al bekend dat het complex gesloopt ging worden. Maar dat werd telkens uitgesteld totdat in 1967 aangekondigd werd dat het nu toch echt ging gebeuren. Toen zijn we daartegen in protest gegaan. Niet dat er al zo'n algemeen besef was dat die 19e-eeuwse hofjes bijzonder waren. Maar wat ons vooral stak was dat er een parkeerplaats voor terug zou komen. Aanvankelijk was er nog sprake van een muziekcentrum op de plek. Voor een culturele functie hadden we nog wel begrip, maar een parkeerplaats...

We hebben vooral veel brieven geschreven om tegen de sloop te protesteren. We spraken raadsleden aan en hebben zelfs nog een brief aan prins Claus geschreven. Waarom precies aan prins Claus? Iemand zal het wel geopperd hebben, want eigenlijk hadden we geen flauw benul hoe je nu actie moest voeren voor zoiets. Er was in die tijd nog bijna geen ervaring met actievoeren. Prins Claus leek ons wellicht wel bevattelijk voor dit soort dingen, veel meer dan prins Bernard. We hebben wel antwoord gekregen van zijn secretaris, waarin erkenning sprak voor onze zaak, maar hij kon helaas niets voor ons doen.

Bij wie we wel gehoor vonden was bij Pieter Singelenberg die architectuurgeschiedenis doceerde aan de universiteit van Utrecht. Ik kende hem via D'66. Pieter kwam bij ons kijken en sloeg bijna steil achterover toen hij de huisjes van binnen zag. "Dat zijn Philibert Delorme-spanten", zei hij.[1] Inderdaad was de kapconstructie van de huisjes wel apart. Bleek het een hele bijzondere constructie te zijn. Pieter heeft toen ook nog een brief geschreven aan de gemeente waarin hij zijn verontwaardiging uitsprak over de sloopplannen en ook vanuit stedenbouwkundig oogpunt aanmerkte dat je aan de Biltstraat als belangrijke invalsroute van de stad toch geen gat kon maken. Dat laatste argument heeft de gemeente er toen uiteindelijk toe aangezet om ieder geval de huisjes aan de Biltstraat te laten staan, maar ja dat was natuurlijk helemaal niet wat Pieter beoogde.

Om onze argumenten kracht bij te zetten zijn we het archief ingedoken en hebben we allemaal gegevens opgezocht over de fundatie en het complex werd steeds meer bijzonder. In de Utrechtse volksalmanak lazen we dat het hofje in 1859 gebouwd was voor protestantse ambachtslieden. Architect was Van Lunteren, telg van een bekende tuindersfamilie in Utrecht. Het complex was heel modern voor zijn tijd, het had bovenlichten die je open kon zetten voor vrije doorstroming van de lucht en 'geen hatelijke bedsteden', zoals de Volksalmanak stelde.

Ook kwamen we erachter dat het hofje een wonder van hygiëne was geweest in de tijd van de grote cholera-epidemie van 1866. De Gasthuisstraat die achter het hofje liep had een enorm hoog sterftecijfer, maar in de Stevensfundatie was maar één bewoner overleden. Deze woonde in het huisje dat aan de singelzijde stond en dus uitkwam op de Gasthuisstraat. Nu werd het hofje gescheiden van de Gasthuisstraat door een muur, dus dat leidde tot de conclusie dat de beestjes - die de cholera zouden veroorzaken - niet over muren konden komen. In werkelijkheid had Van Lunteren een heel modern en hygiënisch hofje gebouwd. Ik sprak al over de bovenlichten die voor frisse lucht zorgden. Maar ook de privaten en de watervoorziening waren gescheiden. In de tuin stonden de waterpompen.

De tuininrichting was trouwens ook bijzonder. Van Lunteren, wiens familie *Flora's Hof* bezat, een kwekerij achter de Domtoren, had in de tuin een variatie aan bloeiende

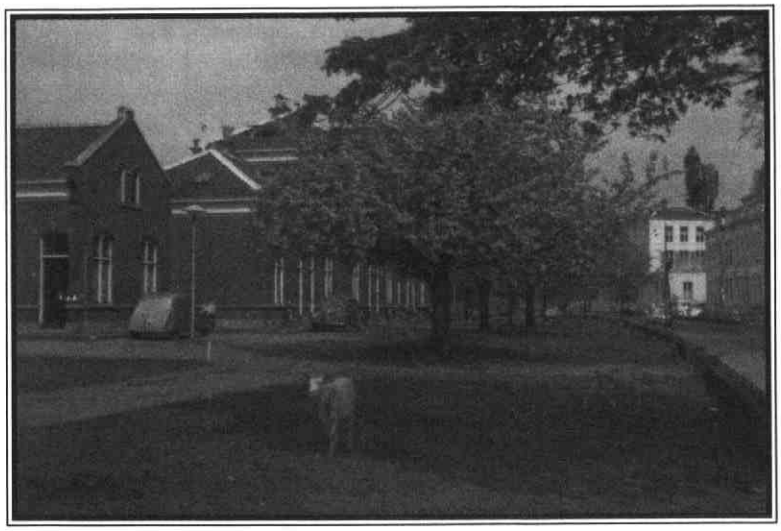

Het hofje gezien vanaf de Kruisstraat. De geit was van een van de bewoners.

Bewoners bezig met tuinonderhoud. Achter de muur de zijgevel van de aangrenzende fabriek.

De sloop in 1968 waarbij de bijzondere kapspanten zichtbaar worden.

planten gezet, zodat er vanaf mei tot september telkens nieuwe planten in bloei stonden. We hadden Japanse kers, meidoorns en rozen. Die tuin was prachtig.
Overigens waren er geen douches, natuurlijk. Douchen deden we in *OZEBI* (Openbare Zwem- en Badinrichting) aan de overzijde.

Konijnenhok

'Achter ons was de Gasthuisstraat met echt slechte bebouwing, veel slechter dan de onze. Naast ons stond een broodfabriek (fabriek *Het Anker*) en direct achter de muur was een soort metaalfabriekje *METABO*. Die had de grond nog flink vervuild achtergelaten. De broodfabriek werd eerder gesloopt en was in 1967 al een parkeerterreintje. Aan de oostzijde was de Kruisstraat met de Rijks-HBS. En dan was er de Biltstraat, toen nog een heerlijke winkelstraat. Je had er *De Gruyter*, een uitstekende slager en groenteboer en allerlei andere handige winkels. De buurt *Wittevrouwen* was toen nog een echte volksbuurt. Met van die slimme jochies, zoals Hansje, acht jaar oud. Die kwam dan bij een van de studenten van de Veeartsenijschool en zei: "Och ik heb van mijn ome een konijnenhok gehad voor me verjaardag. Maar ik

heb geen konijn." En de student ging dan voor een konijn zorgen. Vervolgens ging Hansje naar een andere student en zei: "Ik heb een konijn gehad, maar geen konijnenhok. Kun jij dat voor me maken?" We hoorden dat natuurlijk allemaal van elkaar. Er woonden trouwens nog al wat studenten van de Veeartsenijschool, die verderop aan de Biltstraat zat. Een van hen hield een geit in onze tuin.'

Sloop

'Hoeveel brieven we ook schreven en raadsleden we aanspraken, het mocht niet baten. Het hofje zou gesloopt worden, op dat gedeelte aan de Biltstraat na, waar ik trouwens zelf woonde. Een van de bewoners, wiens vader planoloog was, had nog een voorstel gedaan om de benodigde parkeergelegenheid aan het Griftterrein te maken. Dat terrein van gasfabriek en Vaalt kwam ook leeg en daar kon je toch ook prima aan de rand van de binnenstad een parkeergelegenheid maken. Maar de gemeente vond ons terrein toch een veel beter idee.
In augustus 1968 begon het dichtplanken. De bewoners gingen allemaal ergens anders heen, voor vervangende woonruimte werd niet gezorgd, daar moest je zelf gewoon achter aan. Het ging heel snel. Ik heb veel foto's gemaakt van de sloop, uit een soort nostalgisch idee. Maar ook om alles vast te leggen. Binnen een week lag alles tegen de grond. Men deed nog niet aan het bewaren van bepaalde materialen uit het oogpunt van duurzaamheid. Alles werd gewoon als puin behandeld. Behalve het lood en zink natuurlijk, dat leverde geld op. Ik heb er nog vloerdelen gekocht van de slopers. Van die mooie vloerdelen heb ik een kast laten maken.'

Dat kan beter...

'Ik zei al: we hadden nog nauwelijks ervaring met protestacties. Krakers bestonden nog niet. De eerste echte kraakactie kwam in 1970 in de Burgemeester Reigerstraat. Maar ik weet wel dat ik dacht: "Als de gemeente zo bestuurd wordt, dan kan ik het beter." Ik was al een jaar politiek actief voor D'66 en we hebben toen in Utrecht een werkgroep gemeentepolitiek opgericht in het vooruitzicht van de gemeenteraadsverkiezingen in 1970. Jan Terlouw was voorzitter en we hebben het eerste partijpolitieke programma gemaakt dat echt op de stad was geschreven. De meeste politieke programma's voor de gemeenteraadsverkiezingen waren altijd algemeen, maar wij wilden echt wat schrijven dat op de stad van toepassing was.
Daarna is het allemaal al snel in een stroomversnelling gekomen met de singeldemping en zo. Maar de Stevensfundatie was voor mij toch een soort opmaat voor alle dingen die gingen volgen. Niet alleen in de stad Utrecht, maar ook later, in de provinciale en landelijke politiek, ben ik me altijd intensief blijven bemoeien met het ruimtelijk, cultuurhistorisch en volkshuisvestingsbeleid.'

Bettina van Santen is werkzaam bij de sector Monumenten van de Gemeente Utrecht en redactielid van Oud-Utrecht.

Noot

1. Philibert Delorme-spant of Philibert-spant: een houten boogspant ontwikkeld in 1561 door Philibert Delorme, bouwmeester te Lyon.

Agenda en berichten

Historisch café

Op *vrijdag 13 december* spreekt (onder voorbehoud) P. Hogervorst, ex-directeur van boekhandel Broese. Een maand later, op *vrijdag 10 januari*, is Casper Staal, conservator van het Catharijneconvent te gast. Onder de titel 'Rooms in Lombok' gaat hij o.a. in op het 100 jarig bestaan van de St. Antoniuskerk in die wijk. *Plaats: 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht 17.00 uur (gratis entree).*

Van der Monde-lezing

Op *dinsdag 18 februari* vindt in de Pieterskerk Utrecht de jaarlijse Nicolaas van der Monde lezing plaats georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht. De lezing wordt gehouden door ir. C. Douma, voormalig bouwmeester bij de Nederlandse Spoorwegen. Onderwerp zijn de drie historische, tussen 1870 en 1921 gebouwde, NS-administratiekantoren aan het Moreelsepark. Meer informatie in het februarinummer.

Verhuizing

De Federatie Stichts Cultureel Erfgoed is met ingang van 19 november gehuisvest in de Herenstraat 28, 3512 KD Utrecht (030) 234 38 80. In de federatie zijn zeven stichtingen verenigd die zich bezighouden met bestudering en bescherming van het cultureel erfgoed in de provincie. Voor meer informatie zie de uitgebreide website: www.erfgoed-utrecht.nl

Middeleeuwse abdijen en kapittels

Op *12 januari* houdt de historica Charlotte Broer een lezing over de Utrechtse Sint-Paulus abdij, die in de Middeleeuwen niet alleen in de stad Utrecht maar ook in het hele bisdom vele goederen en rechten bezat.

Op *9 maart* verzorgt haar collega Martin de Bruijn een lezing over de prelaten en kanunniken van de Utrechtse kapittels, een soort projectontwikkelaars avant la lettre. Hun bijdrage aan de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Utrecht is op verschillende plaatsen nog herkenbaar.

Beide lezingen worden geïllustreerd met dia's. Ze beginnen om 14.00 uur en vinden plaats in de voormalige Geerteschool, Alkhof 56 b (bij het Ledig Erf) in Utrecht. Kosten: €7,50 (U-pas: €6,-) incl. koffie of thee. Voor een uitgebreide folder en opgave voor deelname kunt u contact opnemen met C. Broer, Stadionlaan 41, 3583 RB Utrecht (030) 254 19 94.

Tentoonstelling Embryoloog Hubrecht

Onlangs geopend en te zien tot eind augustus 2003: de tentoonstelling 'Een kwartje voor een embryo'. De evolutionaire zoektocht van Hubrecht (1853-1915). Deze tentoonstelling toont, aan de hand van een groot aantal dierkundige en embryologische preparaten, het werk van de markante Utrechtse embryoloog en Darwinist Prof. A.A.W. Hubrecht, die van 1882 tot 1915 hoogleraar dierkunde en embryologie in Utrecht was. Plaats: Universiteitsmuseum, Lange Nieuwstraat 6, Utrecht. Geopend di t/m za van 11 tot 17 uur.

Publieksprijs beste artikel Oud-Utrecht

Dit jaar looft het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht voor het eerst een prijs uit voor het beste artikel in het Tijdschrift. De prijswinnaar wordt gekozen door de leden. U kunt uw keuze van het beste artikel uit de jaargang 2002 tot 18 december inzenden. Vermeld daarbij de naam van de auteur, het artikel en het desbetreffende nummer van Oud-Utrecht. Inzendingen per e-mail: oud-utrecht@hetutrechtsarchief.nl of per post: secretariaat Oud Utrecht, p/a Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Het artikel met de meeste stemmen is uiteraard de winnaar; de auteur ontvangt een boekenbon ter waarde van €50,-. Ook onder de inzenders wordt een boekenbon van €50,- verloot. Beide winnaars worden bekend gemaakt in het nummer van februari 2003.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift, 75e jaargang nr. 7, december 2002 / ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter P. Blok
Penningmeester P. Kroes
Secretariaat T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199 - 201, 3572 KW Utrecht,
tel: (030) 286 66 11 / fax: (030) 286 66 00.
*Het **internetadres** van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl*

*U kunt zich **opgeven als lid** van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:*
Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt €25,- per jaar / voor jongeren tot 26 en U-pashouders €20,- / huisgenootlidmaatschap €10,- / instellingen zonder winstoogmerk €25,- / instellingen met winstoogmerk €50,-.
Contributie- en ledenadministratie P. Kroes, betaling contributie op giro 575520, Utrecht

Redactie B. van den Hoven van Genderen, K. van Vliet, M. van Lieshout (eindred.), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.

Redactieadres Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover H. Lodewijkx
Druk PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nr. 1/2003: 28 december

*Uw **bijdragen** kunt u sturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy of via e-mail aan de eindredacteur: maurice.van.lieshout@hccnet.nl*
Maximale omvang: 3.000 woorden inclusief noten en literatuur.
Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.